

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असणा-या
हस्तलिखितांचे संघटन, जतन आणि संरक्षण

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रमांतर्गत

एम्.फिल.पदवीकरिता

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठास सादर

संशोधक

तृप्ती बाळकृष्ण सांबरे

मार्गदर्शक

डॉ.बी.एम्.पानगे,

ग्रंथपाल, जयकर ग्रंथालय

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग.

पुणे ४११०३७.

डिसेंबर २०१४

अभ्यासकाचे उद्घोषण

मी, तृप्ती बाळकृष्ण सांबरे असे घोषित करते की, सदर “टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालय येथे उपलब्ध असणा-या हस्तलिखितांचे संघटन, जतन आणि संरक्षण” हा शोध निबंध ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या अभ्यासक्रमांतर्गत एम्.फिल.या पदवीकरिता सादर करत आहे. प्रस्तुत संशोधन प्रकल्प डॉ. बी.एम्.पानगे, ग्रंथपाल, जयकर ग्रंथालय,पुणे विद्यापीठ यांच्या मार्गदर्शनाखाली आणि निरीक्षणाखाली पूर्ण केलेला आहे.

ठिकाण: पुणे

(तृप्ती बाळकृष्ण सांबरे)

दिनांक:

अभ्यासक, एम्.फिल.

मार्गदर्शकाचे प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, सांबरे तृप्ती बाळकृष्ण यांनी "टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालय येथे उपलब्ध असणा-या हस्तलिखितांचे संघटन, जतन आणि संरक्षण" हा शोध निबंध माझ्या मार्गदर्शनाखाली आणि निरीक्षणाखाली पूर्ण केलेला आहे.

मी, असेही प्रमाणित करतो की, सदर संशोधन प्रकल्प किंवा प्रकल्पाचा भाग दुस-या कोणत्याही विद्यापीठास माझ्या मार्गदर्शनाखाली सादर केलेला नाही. माझ्या मते हा संशोधन प्रकल्प ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या विषयातील एम्.फिल.पदवी प्रदान करण्यायोग्य आहे.

ठिकाण: पुणे

मार्गदर्शक

दिनांक:

(डॉ.बी.एम्.पानगे)

ग्रंथपाल,जयकर ग्रंथालय

पुणे विद्यापीठ.

ऋणनिर्देश

क्रोणतीही व्यक्ती शिक्षणापासून वंचित राहू नये, विद्यार्थ्यांना आपल्या मातृभाषेत शिक्षण मिळावे या ध्येयाने प्रेरित होऊन स्थापन झालेल्या टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ या मान्यवर संस्थेमध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र एम्. फिल्. अभ्यासक्रम सुरु केला याबद्दल मी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे कुलगुरु डॉ.दीपक टिळक आणि कुलसचिव डॉ.उमेश केसकर यांचे मी प्रथम आभार मानते.

प्रस्तुत प्रबंधासाठी मला वेळोवेळी मार्गदर्शन करणारे, शोधकार्यासाठी योग्य दिशा दाखवणारे माझे मार्गदर्शक आणि जयकर ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल डॉ.बी.एम्. पानगे सर यांनी आपला बहूमूल्य वेळ देऊन मार्गदर्शन केल्याबद्दल मी त्यांची कृतज्ञता व्यक्त करते.

या अभ्यासक्रमास प्रवेश घेण्यास प्रोत्साहन देणा-या आणि प्रस्तुत शोधप्रबंध सादर करण्याची संधी देणा-या ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभागप्रमुख आणि टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या ग्रंथपाल डॉ.धनिष्ठा खंदारे, सौ. यामिनी पंडित तसेच या प्रबंधासाठी मला सहकार्य करणा-या ग्रंथालयातील इतर कर्मचा-यांचीही मी विशेष ऋणी आहे.

प्रस्तुत प्रबंधासाठी अचूक आणि कमीतकमी वेळामध्ये माहिती दिल्याबद्दल डॉ.श्रीनंद बापट (भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर), डॉ.भाग्यलता पाटसकर (वैदिक संशोधन मंडळ), श्री.शिगवण (डेक्कन कॉलेज), माने (आनंदाश्रम), यांचे देखील मी आभार मानते.

ज्यांच्या सहकार्याने आणि पाठिंब्याने मी हा प्रबंध पूर्ण करू शकले त्या माझ्या कुटुंबाचेही मी आभार मानते.

तसेच प्रस्तुत प्रबंध पूर्ण होण्यास ज्यांनी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे सहाय्य केले त्यांचेही मी आभार मानते.

अनुक्रमणिका

प्रकरण क्रमांक	शीर्षक	पृष्ठांक
प्रकरण १	संशोधन विषयाची ओळख	१-१८
१.१	प्रस्तावना	१
१.२	संशोधनविषय निवडण्यामागील कारण	५
१.३	संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादा	६
१.४	संशोधनाची उद्दिष्ट्ये	६
१.५	संशोधनपद्धती आणि माहिती गोळा करण्याची तंत्रे	७
१.६	वाचनसाहित्याचा शोध	८
प्रकरण २	टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, हस्तलिखितांच्या व्याख्या, साधने आणि व्यवस्थापन	१९-४६
२.१	टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	१९
२.२	टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालय	२१
२.३	हस्तलिखितांच्या व्याख्या	२३
२.४	हस्तलिखिताची निर्मिती	२६
२.५	हस्तलिखितांचे प्रकार आणि साधने	२७
२.६	हस्तलिखितांचे व्यवस्थापन	३५
प्रकरण ३	हस्तलिखितांचे जतन-संरक्षण, हस्तलिखितांसाठी हानीकारक घटक आणि त्यांवरील उपाययोजना	४७-८७
३.१	प्रस्तावना	४७
३.२	हस्तलिखितांचे संरक्षण	४८
३.३	हस्तलिखितांची हाताळणी आणि काळजी	५०
३.४	हस्तलिखितसंग्रहकक्ष आदर्श होण्यासाठी आवश्यक गोष्टी	५४
३.५	हस्तलिखितांच्या संरक्षणासाठी पूर्वी केले जाणारे साधे उपाय	५४
३.६	हस्तलिखितांच्या संरक्षणासाठी परंपरेने वापरले जाणारे पदार्थ	५५
३.७	हस्तलिखितांच्या संरक्षणासाठी उपयोगात आणल्या जाणा-या आधुनिक पद्धती	५६
३.८	ग्रंथालय अंकीकरण प्रकल्प	६५

३.९	हस्तलिखितांचे अंकीकरण करण्यासाठी आवश्यक असणारे वातावरण	७६
३.१०	हस्तलिखितांसाठी हानीकारक घटक आणि त्यांवरील उपाययोजना	७७
प्रकरण ४	हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षणासाठी विशेष कार्ये करणा-या भारतातील काही प्रमुख संस्था आणि पुणे शहरातील हस्तलिखितसंग्रह असणा-या काही संस्था	८८-१०५
४.१	हस्तलिखिते आणि ऐतिहासिक दस्ताऐवजांचे जतन आणि संरक्षणासाठी विशेष कार्ये करणा-या भारतातील काही प्रमुख संस्था	८८
४.२	पुणे शहरातील हस्तलिखितसंग्रह असणा-या काही प्रमुख संस्था	९२
प्रकरण ५	टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयातील हस्तलिखितांचा अभ्यास	१०६-१२५
५.१	टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयातील हस्तलिखित संग्रह	१०६
५.२	लिपी आणि भाषा	१०६
५.३	विषय	१०६
५.४	हस्तलिखितांचा आकार	१०७
५.५	हस्तलिखितसंग्रहकक्ष	१०७
५.६	हस्तलिखितांची मांडणी	१०७
५.७	हस्तलिखितांची अवस्था	१०७
५.८	तालिकीकरण	१०८
५.९	टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालय येथे उपलब्ध असणा-या हस्तलिखितांच्या तालिकेचा अभ्यास :	१०८
५.१०	हस्तलिखितांचे वर्गीकरण	११२
५.११	हस्तलिखितांचे संरक्षण	११३
५.१२	हस्तलिखितांची कोणत्या कारणाने हानी होत आहे किंवा होऊ शकते	११३
५.१३	हस्तलिखितांच्या संरक्षणासाठी ग्रंथालयाने केलेले उपाय	११४
५.१४	हस्तलिखितांचे अंकीकरण	११४
५.१५	हस्तलिखित देवघेव	११४
५.१६	इतर सेवा	११४

५.१७	मनुष्यबळ	११४
५.१८	.टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयातील हस्तलिखितांच्या अंकीकरणाच्या दृष्टीकोनातून प्रायोगिक अभ्यास	११५
प्रकरण ६	अवलोकन, निष्कर्ष आणि शिफारशी	१२६-१३४
६.१	अवलोकन	१२६
६.२	निष्कर्ष	१३०
६.३	शिफारशी	१३२
	परिशिष्टे	
१.	संदर्भ सूची	१३५-१३९
२.	ग्रंथालयात उपलब्ध असणा-या परंतु तालिकेमध्ये नोंद नसणा-या हस्तलिखितांची शीर्षक यादी	१४०-१५७
३.	तालिकेमध्ये नोंद असणा-या परंतु हस्तलिखितसंग्रहामध्ये उपलब्ध नसणा-या हस्तलिखितांची शीर्षकयादी	१५८-१६३
४.	वर्गीकरण पद्धतीनुसार वर्गांक देण्यात न आलेल्या हस्तलिखितांची यादी-	१६४-१८३
५.	छायाचित्रे	१८४

प्रकरण १: संशोधनविषयाची ओळख

१.१ प्रस्तावना:

ऐतिहासिक संशोधन आणि इतर शास्त्रीय संशोधनासाठी हस्तलिखिते ही उपयुक्त असा प्राथमिक माहितीस्रोत आहे. या माहितीस्रोतातून देशाची सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक माहिती मिळते. हा माहितीप्रलेख एक विश्वसनीय असा माहितीस्रोत आहे. हस्तलिखितांमधील माहिती/ साहित्य ही संशोधक, विद्वान आणि पुरातत्त्ववाद्यांना त्यांच्या संशोधन कार्यासाठी अधिक उपयुक्त आहे.

हस्तलिखित – Manuscript हा लॅटिन भाषेतील शब्द असून या शब्दामध्ये 'Manus' आणि 'Script' अशी दोन पदे आहेत. Manus म्हणजे Hand आणि Script म्हणजे to Write. Herrold's Glossary नुसार हस्तलिखित म्हणजे "Manuscript is a document of any kind which is written by hand or text of a music or literary composition in hand written or typed script form and which in that form has not been reproduced in multiple copies. Manuscripts are original sources of human history available on various kind of media like stones, clay tables, palm leaves, metal, barks leaves, animal skin, cloth, paper etc."

मनुष्य हा सतत आपल्या विचारांचे, ज्ञानाचे संप्रेषण करित असतो. मानवी विचार, ज्ञान हे नेहमीच एका व्यक्तीकडून दुस-या व्यक्तीकडे, एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे संप्रेषित होत असते. हे ज्ञान, विचार सुरुवातीला सांकेतिक खुणा, चिह्ने यांच्या आधारे संप्रेषित होत असे. भाषेचा शोध लागल्यावर आपले ज्ञान, विचार, कल्पना मनुष्य मौखिक मार्गाने संप्रेषित करू लागला. या ज्ञानाचे, वारसाचे जतन करण्या-या तत्कालिन संस्था म्हणजे मंदिरे, मठ, गुरुकुल होय. प्राचीन काळातील

काही सामाजिक सुधारणांमुळे संस्कृतीचा विकास, ज्ञानाचे, विचारांचे सहज संप्रेषण होण्यास खूपच मदत झाली त्यांपैकी एक विकास म्हणजे लेखनकला. आपले ज्ञान, विचार, अनुभव, कल्पना यांचे दीर्घकाळ जतन व्हावे यासाठी हे ज्ञान लिखित स्वरूपात असावे याची जाणीव त्याला झाली. लेखनकलेसाठी त्याने इष्टिका, शिला यांचा उपयोग केला. ही साधने परिरक्षणक्षम असली तरी ती हस्तांतरण करण्यायोग्य नव्हती त्यामुळे ताडपत्रे, भूर्जपत्र, सोने, चांदी, कापड यांचा उपयोग लेखनासाठी झाला. हस्तलिखित लिहिणा-याला स्क्राईब असे म्हणत.

हाताने लिहिलेली ही हस्तालिखिते मंदिरे, गुरुकुल, मठ, विद्वान, शाही ग्रंथालये येथे संग्रहित होत असे. लेखन करण्यास पडणारे कष्ट लागणारा, वेळ, लेखनसाहित्याचा दुर्मिळपणा, नाशवंतपणा, लेखनात समाविष्ट करण्यात आलेल्या ज्ञानाचे महत्व इ. अनेक कारणांमुळे ही हस्तलिखिते म्हणजे एक जतन करून ठेवण्याची गोष्ट असे समीकरण झाले. ही हस्तलिखिते संग्रही ठेवणे म्हणजे एक प्रतिष्ठेची बाब झाली. या हस्तलिखितांचे आपापल्या सोयीनुसार वर्गीकरण, तालिकीकरण केले जात असे. उदा. असुरबनिपाल याने स्थापन केलेल्या असिरियातील 'निनेवेह' येथील ग्रंथालयात हजारो मातीच्या विटा होत्या. त्याच्या दरबारातील 'लेखकांनी' असिरिया, बॅबिलोनिया येथे प्रवास करून त्या विटांच्या प्रती काढण्यासाठी, भाषांतर करण्यासाठी जमवल्या होत्या. या विटांची तालिकाही तयार केली होती. ग्रंथालयातील प्रत्येक वाचनसाहित्याची यादी करून, ती त्या विभागाच्या प्रवेशद्वारावर चित्रित करून किंवा कोरून ठेवलेल्या होती. संग्रहातील प्रत्येक विटेला स्वतंत्र चिह्न दिलेले होते. सर्व विटांची विषयानुसार रचना केलेली होती.

कालांतराने ही हस्तलिखिते देशातील विविध संस्थांमध्ये, संस्थांतील ग्रंथालयामध्ये विखुरली गेली. जगातील अनेक ग्रंथालयांमध्ये दुर्मिळ हस्तलिखिते असून काळाच्या ओघात या हस्तलिखितांचे आयुष्य कमी कमी होत आहे. हस्तलिखितांच्या पानांचे तुकडे पडणे, डाग पडणे, वाळवी, झुरळे, धूळ, प्रदूषण अशा अनेक कारणांमुळे हस्तलिखितांची हानी होत आहे. त्यामुळे

हस्तलिखितांचे आयुष्य वाढविण्यासाठी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रामध्ये जतन आणि संरक्षण ही शाखा उदयास आली. या दुर्मिळ हस्तलिखितांचे चिरकाल रक्षण, जतन व्हावे या हेतूने पारंपारिक आणि आधुनिक पद्धतींचा अवलंब होऊ लागला. पूर्वी हस्तलिखितांचे संरक्षण करण्यासाठी आलं, तंबाखूची वाळलेली पाने, कडुनिंबाची पाने, मिरी, मोरपीस, सापाची कात या नैसर्गिक गोष्टींचा वापर करत असे. परंतु आता या उपाययोजनांबरोबरच डांबराच्या गोळ्या (Naphthalene balls) आणि Para-dichloro-benzene हे रासायनिक पदार्थही वापरले जातात. तसेच fumigation, de-acidification, lamination, encapsulation या प्रक्रियाही हस्तलिखितांचे रक्षण करण्यासाठी केल्या जातात. माहिती तंत्रज्ञानाच्या या युगात हस्तलिखितांचे संरक्षण करणे त्याचबरोबर कमीतकमी वेळात हस्तलिखितांमधील माहिती अभ्यासकांना पहाता यावी यादृष्टीने मायक्रोफिल्मिंग, डिजिटायझेशन हे पर्यायही राबवले जातात.

हस्तलिखिते अधिकाधिक काळपर्यंत आपल्या आहे त्या स्वरूपात, अधिक हानी न होता टिकून राहतील अशी व्यवस्था करणे तसेच विविध अपायकारक घटकांपासून त्यांचा बचाव करणे म्हणजे हस्तलिखितांचे संरक्षण होय. संरक्षणाच्या या शास्त्राचे दोन भाग पडतात- जतन आणि संरक्षण.

हस्तलिखितांचे जतन (Preservation) हा ग्रंथालय व्यवस्थापनातील एक महत्त्वाचा पैलू आहे. या पैलूमध्ये अभ्यासकांकडून हस्तलिखिते अभ्यासण्यासाठी, चिकित्सकांकडून त्यांची चिकित्सा होण्यासाठी हस्तलिखितांचे कीड लागण्यापासून, त्यांचे नुकसान होण्यापासून त्यांचे रक्षण करणे, त्यांची देखभाल करणे. हस्तलिखिते खराब होऊ नये अशा पद्धतीने त्यांची व्यवस्था करणे हे कार्य केले जाते. हस्तलिखितांचे संरक्षण (Conservation) म्हणजे आधीच हानी झालेल्या हस्तलिखिताची दुरुस्ती करणे. हस्तलिखितांचे संरक्षण (Conservation) हा हस्तलिखितांचे जतन (Preservation) या कार्याचा महत्त्वाचा पैलू आहे. यामध्ये हानी झालेल्या आणि हानी होत असणा-या हस्तलिखितांवर उपचारात्मक उपाय करून ते हस्तलिखित उपयोगात आणण्याच्या स्वरूपात आणले जाते.

जतन आणि संरक्षण यामध्ये फरक इतकाच की जतनाच्या माध्यमातून दुर्मिळ हस्तलिखितांवर काही प्रक्रिया करून त्यांचे आयुष्य वाढवणे तर संरक्षणाच्या माध्यमातून भविष्यात त्या हस्तलिखितांना हानीकारक घटकांपासून हानी होऊ नये म्हणून योग्य ती काळजी घेणे. थोडक्यात सांगायचे तर जतन म्हणजे त्यांचे आयुष्य वाढवणे तर संरक्षण म्हणजे त्यांची काळजी घेणे. हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण कसे करावे याविषयी नॅशनल मॅन्युस्क्रिप्ट मिशन ने मार्गदर्शन केले आहे. देशाची सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक, अर्थशास्त्रीय माहिती मिळवण्याचा विश्वसनीय माहितीस्रोत असणा-या या माहितीसाधनाचे जतन, संरक्षण करणे हे प्रत्येक व्यक्तीचे कर्तव्य आहे तर जतन, संरक्षणाबरोबरच त्यातील माहिती अभ्यासकांना उपलब्ध करून देणे ही प्रत्येक ग्रंथपालाची जबाबदारी आहे.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ,ग्रंथालयामध्ये सुमारे २२७० हस्तलिखिते आहेत. या हस्तलिखितांचे संघटन, जतन आणि संरक्षण कसे होत आहे? हस्तलिखितांना कोणकोणत्या घटकांपासून हानी पोहचत आहे? हस्तलिखितांच्या जतन व संरक्षणासाठी कोणकोणत्या उपाययोजना राबविणे आवश्यक आहेत याचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनामध्ये केलेला आहे. हा अभ्यास करतांना पुणे शहरातील डेक्कन कॉलेज, भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर, वैदिक संशोधन मंदिर, आनंदाश्रम इत्यादी संस्थांतील हस्तलिखिते, तेथील हस्तलिखितांचे संघटन, जतन आणि संरक्षण याविषयी माहिती गोळा केली आहे. जेणेकरून त्या माहितीच्या आधारे टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयातील हस्तलिखितांचे संघटन, जतन व संरक्षण याविषयी मार्गदर्शन होऊ शकते.

या विषयाच्या माध्यमातून हस्तलिखितांचे योग्यप्रकारे संघटन, जतन आणि संरक्षण होण्यासाठी कोणते उपाय योजणे आवश्यक आहे याचा अभ्यासकांना आणि इतर ग्रंथालयांना फायदा होऊ शकतो. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठातील हस्तलिखितांचे संरक्षण करणे, या दुर्मिळ

दस्ताऐवजांचे जतन करणे आणि हे दस्ताऐवज संशोधक आणि अभ्यासकांना उपलब्ध करून देणे हा या प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश आहे.

१.२ संशोधनविषय निवडण्यामागील कारण:

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामध्ये सुमारे २२७० हस्तलिखिते आहेत. ही हस्तलिखिते ज्ञानाचा अमूल्य ठेवा आहे. ही हस्तलिखिते साधारणतः दोनशे ते तीनशे वर्षांपूर्वीची असून त्यांच्यासाठी कागदाचा वापर केला आहे. ग्रंथालयामधील प्रलेख हे उपयोजकांना कमीत कमी वेळात उपलब्ध व्हावे या हेतूने ग्रंथालयात काही कार्ये केली जातात, त्यांचे संघटन केले जाते. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असणा-या हस्तलिखितांचे संघटनाचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनामध्ये केला जाणार आहे. ज्यामुळे संघटनामध्ये काही त्रुटी असल्यास त्या दूर केल्या जातील आणि याचा फायदा नक्कीच ग्रंथालय आणि हस्तलिखितांच्या अभ्यासकांना होईल. हस्तलिखितांची दुर्मिळता, त्यांना हानी पोहोचण्याची भीती, त्यांचे संरक्षण या कारणामुळे ही हस्तलिखिते सहजपणे अभ्यासकांना उपलब्ध करून देता येत नाही. संशोधनासाठी आणि ज्ञानप्राप्तीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा माहितीस्त्रोत असणा-या या हस्तलिखितांचे पारंपारिक आणि आधुनिक पद्धतीने जतन आणि संरक्षण केल्यास मूळ प्रलेखाचे जतन, संरक्षण तर होईलच परंतु त्यातील ज्ञान – माहिती देखील अभ्यासकांना उपलब्ध करून देता येईल, उपयोगात आणता येईल.

१.३ संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादा:

सदरचे संशोधन हे टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असणा-या हस्तलिखितांपुरतेच मर्यादित आहे. परंतु हस्तलिखितांचे योग्यप्रकारे जतन आणि संरक्षण करण्यास योग्य पर्याय सूचविण्यासाठी पुणे शहरातील काही महत्त्वाच्या संस्थांमधील हस्तलिखितांच्या जतन

आणि संरक्षणची पहाणी केली गेली आहे. पारंपारिक आणि आधुनिक पद्धतीने हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण करावयाच्या सूचना केल्या असून प्रायोगिक तत्वावर हस्तलिखितांचे अंकीकरणाद्वारे जतन करण्याचा प्रयत्न या संशोधनामध्ये केला आहे.

१.४ संशोधनाची उद्दिष्टे:

कोणत्याही प्रकारचे संशोधन हे विशिष्ट उद्देशाने प्रेरित असते. संशोधनविषयानुसार संशोधनाची उद्दिष्टे निश्चित केली जातात. संशोधनादरम्यान करावयाच्या कार्याची सुस्पष्ट यादी म्हणजेच संशोधनाची उद्दिष्टे. संशोधक संशोधन समस्या सोडवण्यासाठी काय करणार आहे त्या कृतींची तर्कशुद्ध विधाने म्हणजे उद्दिष्टे. उद्दिष्टांच्या मदतीने संशोधन समस्येचे संशोधन कार्यामध्ये रूपांतर करणे शक्य होते. प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालय येथे असणा-या हस्तलिखितांचे संघटन, जतन आणि संरक्षण करण्याच्या हेतूने पारंपारिक तसेच आधुनिक पर्यायांविषयी आढावा घेणे.

उद्दिष्टे-

१. पुणे शहरातील विविध संस्थांमधील हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण याची पहाणी करणे.
२. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामधील हस्तलिखितांचा आढावा घेणे.
३. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामधील हस्तलिखितांचे संघटन आणि जतन याविषयीच्या धोरणाचा अभ्यास करणे.

४. पारंपारिक आणि आधुनिक पर्यायाने हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी अंकीकरणाच्या दृष्टीने आराखडा तयार करणे.

१.५ संशोधनपद्धती आणि माहिती गोळा करण्याची तंत्रे:

माहिती (डेटा) ही कोणत्याही संशोधनासाठी आधारभूत सामग्री असते. माहितीशिवाय संशोधन होऊच शकत नाही. संशोधनासाठी आवश्यक असलेली माहिती ग्रंथ, नियतकालिके, वार्षिक अहवाल, दाखलनोंदवही, ग्रंथ देवघेव नोंदी, संस्थांच्या घटना/नियमावली, डेटाबेस इ.साधनांतून तसेच मुलाखत, प्रश्नावली, निरीक्षण या तंत्रांद्वारे संकलित करता येते.

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करणार असून माहिती गोळा करण्यासाठी पहाणी-निरीक्षण आणि मुलाखत या तंत्रांचा वापर करणार आहे. माहिती खालील प्रमाणे गोळा केली जाईल.

१. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामधील हस्तलिखितांच्या उपलब्ध तालिकेचा अभ्यास करणे.
२. तालिकेमध्ये समाविष्ट न झालेल्या हस्तलिखितांचा शोध घेणे आणि त्यांची नोंद करणे.
३. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामधील हस्तलिखितांच्या वर्गीकरणाचा अभ्यास करणे आणि वर्गीकरण झालेल्या आणि न झालेल्या हस्तलिखितांची शीर्षक्यादी तयार करणे.
४. इतर संस्थांमधील हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण याची पहाणी करणे.
५. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयातील हस्तलिखितांचे जतन आणि संवर्धन यासाठी योग्य पर्याय सूचवणे.

१.६ वाचनसाहित्याचा शोध –

प्रस्तावित संशोधन विषयावर पूर्वी झालेल्या संशोधनाचा वाचनसाहित्याच्या माध्यमातून आढावा घेतला जातो. संबंधित संशोधन समस्येवर आतापर्यंत काय संशोधन झाले, काय लिहिले गेले आहे ते आत्मसात करणे, त्याची नोंद घेणे म्हणजे वाङ्.मयशोध होय. प्रस्तावित संशोधन समस्येबाबत अद्यापपर्यंत कोणकोणत्या संशोधकांनी विषयाच्या कोणत्या अनुषंगाने संशोधन केले आहे, याबाबत सविस्तर माहिती देणे हा वाचनसाहित्य आढाव्याचा हेतू असतो. प्रस्तावित संशोधन हे पूर्व-संशोधन मालेतील एक दुवा आहे, कडी आहे हे वाचन साहित्य आढाव्याद्वारे स्पष्ट करता येते, संशोधन ही ज्ञान देवघेवीची एक प्रक्रिया आहे, संप्रेषणाची प्रक्रिया आहे, संशोधनाच्या निमित्ताने विविध काळातील आणि प्रदेशांतील संशोधक त्यांच्याकडील ज्ञानाची एकमेकांशी देवघेव करतात. प्रत्येक प्रचलित संशोधनाची उभारणी गतकालिन संशोधनाच्या पायावरच झालेली असते म्हणून गतकालिन वाचनसाहित्याचा आढावा घेतला जातो.

Sahoo, Jyotshna, Sahoo Bismita, Mohanty Basudev and Dash, Nrusingh Kumar (2013) यांनी “Indian Manuscript heritage and the role of National Mission for manuscripts.” या लेखामध्ये National Mission for manuscripts च्या कार्याचा आढावा घेतला आहे. २००३ ते २०११ या कालखंडामध्ये National Mission for manuscripts ने MCC (manuscript conservation centres) MRCs, प्रलेखन कार्ये, तालिकीकरण, अंकीकरण, प्रकाशने, कार्यशाळा, चर्चासत्रे या कार्यामध्ये केलेल्या प्रगतीचा आढावा घेतला आहे.

Pandher, Balbir Kaur (2012), “User’s perception and their feedback about digitization of manuscripts and their use in Panjabi University, Patiala and Panjab University, Chandigarh and VVRI, Hoshiarpur” या लेखामध्ये म्हणतात की माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालय आणि उपयोजकांचे माहिती विषयक वर्तन, त्यांची

मानसिकता यांवर परिणाम झालेला आहे. या माहिती तंत्रज्ञानाचाच एक परिणाम म्हणजे हस्तलिखितांचे अंकीकरण होय. हस्तलिखितांचे अंकीकरण केल्याने त्यांचे रक्षण होतेच, त्यांचे आयुष्यही वाढते परंतु त्याचबरोबर त्यांच्या साहित्यिक मूल्याचेही रक्षण होते. लेखकाने Panjabi University, Patiala and Panjab University, Chandigarh and VVRI, Hoshiarpur या तीन विद्यापीठांमधील हस्तलिखितांचे अंकीकरण आणि अंकीकरणामुळे तेथील उपयोजकांची मानसिकता याचा अभ्यास केला आहे. हा अभ्यास करताना हस्तलिखितांच्या अंकीकरणामुळे उपयोजकांचा हस्तलिखितांचा माहितीसाधन म्हणून वापर, हस्तलिखितांचे अंकीकरण झाल्यामुळे उपयोजकांची मानसिकता याचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे.

Bisht, A.S. Conservation of manuscripts (2011) या ग्रंथामध्ये हस्तलिखित लेखनाची साधने, हस्तलिखितांना हानी पोहोचवणारे घटक यांविषयी माहिती देऊन हस्तलिखित संरक्षणाच्या पाय-या सांगून Segregation, Fumigation, Deacidification, Bleaching, Cleaning, Stain removal, Lamination या विविध प्रक्रियांचे सविस्तर विवेचन केले आहे.

Saikia, Rekha Rani and Kalita, Binita (2011) यांनी Prospects of digitizing manuscript collection in KKH library:a model” हा शोधनिबंध गोवा येथे झालेल्या आठव्या International CALIBER मध्ये सादर केला. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये हस्तलिखितांचे अंकीकरण करून त्यांचे रक्षण कसे करावे याविषयी मार्गदर्शन केले आहे. KKH- Krishna Kanta Handiqui Library मधील हस्तलिखित संग्रहाचे अंकीकरण करण्यासाठी आवश्यक असणारी साधनसामुग्री, डिजिटल ग्रंथालय संगणकप्रणाली जसे- ग्रीनस्टोन, डीस्पेस, ईप्रिंट, डिजिटल लायब्ररी संगणकप्रणाली याविषयी चर्चा केली आहे. हस्तलिखितांचे अंकीकरण करण्याचा वर्कफ्लो, अंकीकरणाचे फायदे सांगून ग्रंथालयामधील हस्तलिखितांचे अंकीकरण प्रक्रिया करताना सामो-या येणा-या त्रुटी, कमतरता याचा अभ्यास केला आहे.

Seifi, Leili (2011) यांनी "Digitization and digital preservation of manuscripts and access in organization of libraries, museums and documents centre of Astan Quds Razavi library in Iran: A case study" या शोधनिबंधामध्ये लेखकाने इराण येथील ग्रंथालये, संग्रहालये आणि प्रलेखकेंद्र येथे हस्तलिखितांचे डिजिटल जतन, प्रचलित आणि भविष्यकालातील प्रवाह, हस्तलिखितांचे संकलन, आणि हस्तलिखितांचे अंकीकरणाची प्रक्रिया चालू असणा-या प्रकल्पांविषयी चर्चा केली आहे. तसेच उपयोजकांना ही हस्तलिखिते कशी उपलब्ध होऊ शकतील याविषयी सूचना केल्या आहेत

Seifi, Leili (2011), यांनी "Digitization and digital preservation of heritage collection in India and Iran: a comparison" या लेखामध्ये म्हटले आहे की हस्तलिखिते ही अमूल्य माहितीस्रोत आहेत. या सांस्कृतिक ठेव्याची दीर्घकालीन जोपासना होण्यासाठी कोणते उपाय योजले जातात, अंकीकरण प्रक्रिया कशी केली जाते, कोणकोणती साधने वापरली जातात, हस्तलिखितांचे अंकीकरण केल्यानंतर त्या अंकिकृत स्वरूपाचे दीर्घकाल जतन कसे केले जाते याचा शोध घेणे महत्त्वाचे आहे. लेखकाने आपल्या प्रबंधामध्ये भारत आणि इराण येथे उपलब्ध असणा-या सांस्कृतिक दस्तावेजसंग्रहाची संक्षिप्त ओळख करून दिली आहे. तसेच दोन्ही देशांमध्ये चालू असणा-या हस्तलिखित अंकीकरण प्रकल्पांविषयी चर्चा केली आहे. हस्तलिखिते संग्रहित करणे, त्यांचे व्यवस्थापन, जतन करणे, अंकीकरण करणे, या अंकिकृत स्वरूपाचे दीर्घकाल जतन करणे यांमध्ये दोन्ही देशांतील ग्रंथालये आणि संग्रहालये यांना कोणत्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते हस्तलिखितांचे अंकीकरण करताना देखील दोन्ही देशांना तांत्रिक, आर्थिक, भाषा याविषयी जाणवणा-या समस्या याविषयी अभ्यास केला आहे.

Seifi, Leili and Nikam, Khaiser (2011) यांनी " Digitization and digital preservation of manuscripts in central library and document centre, University

of Tehran, Tehran, Iran: a case study” हा लेख SRELS Journal of Information Management या नियतकालिकामध्ये प्रसिद्ध केलेला असून त्यांनी हस्तलिखितांचे महत्त्व, हस्तलिखितांचे जतन करण्यामध्ये पुढाकार घेतलेल्या संस्था, central library and document centre, University of Tehran, Tehran, Iran येथील हस्तलिखितांचे अंकीकरण, अंकिकृत जतन याविषयी अभ्यास केला आहे.

Vasudevan,T.M. and Amrutha, K.G.(2011), यांनी “Preservation and conservation of manuscripts: an analytical study” या विषयावर विस्तृत लेख SRELS Journal of Information Management या नियतकालिकामध्ये प्रसिद्ध केलेला असून त्यामध्ये पुढील माहिती दिलेली आहे.

प्रस्तुत लेखामध्ये केरळमधील तीन मोठ्या हस्तलिखितसंग्रहालयांचा अभ्यास केला असून तेथे हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण कसे केले जाते? योग्य प्रकारे जतन करण्यासाठी कोणते उपाययोजना करणे आवश्यक आहे याचे संशोधन केले आहे.हा अभ्यास करताना हस्तलिखित म्हणजे काय? हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण म्हणजे काय? हस्तलिखितांना हानीकारक घटक कोणते? तसेच हस्तलिखितांचे जतन करण्यासाठी उपयोगात आणल्या जाणा-या पारंपारिक आणि आधुनिक पद्धती इत्यादिची माहिती दिली आहे.

Vohra, Ranjana and Sharma, Aarti (2011) यांनी “Preservation and conservation of manuscripts: a case study of A.C.Joshi library, Punjab University, Chandigarh या विषयावर संशोधन केले असून A.C.Joshi library Punjab University, Chandigarh येथे उपलब्ध असणा-या हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण या विषयावर अभ्यास केला आहे. या अभ्यासामध्ये ग्रंथालयामध्ये हस्तलिखितांना हानीकारक घटक कोणते आहेत? या हानीकारक घटकांवर ग्रंथालय कोणते उपाययोजना करत आहे? ग्रंथालय कोठे

कमी पडत आहे? हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी आवश्यक उपकरणे कोणती आहेत? ही उपकरणे ग्रंथालयात आहेत वा नाहीत. हस्तलिखितांचे अंकीकरण झाले आहे वा नाही याविषयी माहिती घेतली असून हस्तलिखितांच्या संरक्षणासाठी कोणते उपाय करावेत याविषयी सूचना केल्या आहेत.

Agrawal, O.P. (2010), यांनी "Conservation of birch-bark manuscripts-some innovations" हा लेख सादर केला.या लेखामध्ये त्यांनी म्हटले आहे की हस्तलिखिते हा आपला ऐतिहासिक दस्ताऐवज आहे. हस्तलिखितांमधील माहिती तसेच हस्तलिखिते लिहिण्यासाठी उपयोगात आणलेली साधने यांमुळे हस्तलिखिते ही अमूल्य आहेत. हस्तलिखिते लिहिण्यासाठी कागदाची निर्मिती होण्यापूर्वी भूर्जपत्रे, ताडपत्रे यांचाच अधिक वापर होत असे.प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भूर्जपत्रांची माहिती तसेच भूर्जपत्रे लेखनयोग्य होण्यासाठी करावे लागणारे उपाय अथवा प्रक्रिया, भूर्जपत्रांचे गुणधर्म, भूर्जपत्रांवर लिहिलेल्या हस्तलिखितांचे संरक्षण करण्यासाठी प्रात्यक्षिकाद्वारे सिद्ध झालेल्या उपाययोजना सांगून भूर्जपत्रहस्तलिखितांचे संरक्षण करताना जाणवलेल्या काही कमतरतांवर उपाययोजना शोधणेविषयी शिफारस केली आहे.

Raghu, Mantha (2010), यांनी "Management of manuscripts: a case study of select libraries in Hyderabad" या लेखामध्ये हस्तलिखितांविषयी हैदराबाद शहरामध्ये पहाणी केली आहे. त्यामध्ये त्यांनी पुढील बाबींचा उल्लेख केलेला आहे.हस्तलिखिते ही माहितीचा एक मुख्य प्राथमिक स्रोत आहे. या माहितीस्रोतामधून इतिहास, संस्कृती याव्यतिरिक्त अप्रकाशित माहिती समजते. ज्ञानाची नवीन द्वारे उघडली जातात. प्रस्तुत प्रबंधामध्ये हस्तलिखितांचे प्रकार, लेखनकला, हस्तलेखनाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी याची सविस्तर माहिती दिली आहे. प्रस्तुत प्रबंधामध्ये हैद्राबाद येथील हस्तलिखितांचा मोठा संग्रह असणा-या Salara Jung Museum (SJM), Library, A.P.Govt.Oriental Manuscripts Library and Research Institute,

A.P. State Archives and Research Institute या तीन ग्रंथालयांचा हस्तलिखितांविषयी तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. या अभ्यासामध्ये तिन्ही ग्रंथालयांमधील हस्तलिखितांचे संकलन, संघटन, हस्तलिखित जतनाची तंत्रे, उपाययोजना याचा समावेश केला आहे.

खेंगरे, मनोहर (२००९-२०१०) एशियाटिक सोसायटी ऑफ मुंबई या ग्रंथालयातील इ.स. १५०० ते १८०० या काळातील दुर्मिळ ग्रंथांचे जतन व संरक्षण : एक व्याप्ती अभ्यास.” या प्रबंधामध्ये संशोधकाने मुंबई येथील एशियाटिक सोसायटीमध्ये इ.स.१५०० ते १८०० या काळातील दुर्मिळ ग्रंथांचे जतन , संरक्षण करण्यासाठी कोणत्या प्रक्रिया केल्या जातात याचा सविस्तर अभ्यास केलेला आहे.प्रस्तुत प्रबंधामध्ये संशोधकाने कागदाचा –हास करणारे जैविक घटक , भौतिक घटक, रासायनिक घटक याविषयी माहिती देवून दुर्मिळ ग्रंथांचे जतन व संरक्षण पद्धतींचे जसे कागदातील आम्लता काढून टाकणे, अल्कली प्रक्रिया करणे, टिश्यू पेपर चिकटवणे, फ्युमिगेशन, शुष्क पद्धत, बॅरोस डिअॅसिडिफिकेशन पद्धत या आधुनिक पद्धतींबरोबरच पारंपारिक पद्धतींनी जतन करणे याविषयी विस्तृत माहिती दिलेली आहे.याशिवाय ग्रंथांचे जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी प्रयोगशाळेत आवश्यक असणारी रसायने आणि त्यांचे प्रमाण देखील सांगितले आहे.

Fazluddin, A.(2009) यांच्या मते अंकीकरण हे हस्तलिखितांचे जतन करण्यासाठी एक महत्त्वाचा पर्याय आहे. “Digitization as a means of preserving manuscripts: case study of Omania University Library” या लेखामध्ये लेखकाने अंकीकरणाचे कार्य सुलभ होण्याच्या दृष्टीने विविध घटक सांगितले आहेत जसे पर्सनल कम्प्युटर, स्कॅनिंग तंत्र. तसेच अंकीकरण करण्यासाठी आवश्यक असणारे hardware जसे संगणक, स्कॅनर, डिजिटल कॅमेरा, software जसे HTML editor, XML editor, OCR software, image editor, pdf software. हस्तलिखित निवडणेपासून हस्तलिखित अभ्यासकांना उपलब्ध करून देणे म्हणजे

पहिल्या पायरीपासून शेवटच्या पायरीपर्यंत अंकीकरणाच्या कार्यपद्धतीचे सविस्तर वर्णन केले आहे.

Gaur, Ramesh and Chakraborty, Mrinmoy (2009) "Preservation and access to indian manuscripts: a knowledge base of Indian cultural heritage resources for academic libraries." प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये लेखकाने National Mission for manuscripts च्या कार्याविषयी विवेचन केले आहे. लेखकांच्या मते भूर्जपत्र हस्तलिखितांचे आयुष्य आताच्या C.D. किंवा Microfilming या device पेक्षा अधिक असते. लेखकांनी संशोधनांती असे म्हटले आहे की हस्तलिखितांचा संग्रह करणे, त्यांची जोपासना करणे हे लोकप्रिय होत आहे त्यामुळे अनेक संस्था त्यांच्या रिपोझिटरी निर्माण करत आहेत.

Kumar, U.D., Kumar, G.V. and Athvankar, U.A. (2009) यांनी आपल्या "Traditional writing system in southern india-palm leaf manuscripts." या लेखामध्ये भूर्जपत्रे, त्यांचे प्रकार जसे Borassus linn (palmyra palm), talipot, fan palm यांची माहिती दिली आहे. तसेच भूर्ज पत्रे हस्तलिखितास योग्य होण्यासाठी त्या पत्रावर कराव्या लागणा-या प्रक्रिया आणि त्यांचे जतन याविषयी सविस्तर माहिती दिली आहे. जसे- fumigation – thymol घालून fumigation केल्यास palmleaf हस्तलिखितांचे fungus पासून रक्षण करता येते. विविध पारंपारिक लेखन कौशल्य आणि तंत्रे याविषयी देखील माहिती दिली आहे. जसे tamil palmleaf या भूर्जपत्रांवर लिहिण्यासाठी टोकदार metal चा वापर करत असे. Palmleaf हस्तलिखितांना मध्यभागी छिद्र पाडून ती एकत्र व्यवस्थित बांधून ठेवत असे.

Mazumdar, Nirmal Ranjan (2009) यांनी "Digital preservation of rare manuscripts in Assam" या आपल्या लेखामध्ये म्हटले आहे की माहिती साधनांचे जतन करण्यासाठी, त्यांचे रक्षण करण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञान हे एक प्रभावी साधन आहे. माहिती

तंत्रज्ञानाचा एक भाग म्हणजे अंकीकरण करून माहिती साधनांचे जतन करणे. हस्तलिखिते ही माहितीचा प्राथमिक स्रोत आहे. परंतु हा प्राथमिक स्रोत कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळे नष्ट होणारच. परंतु त्याचे अंकीकरण केल्यामुळे चोरणे, हरवणे, कीड, धूळ या हानीकारक घटकांपासून रक्षण होवून त्यांचे आयुष्य वाढवण्यास मदत होते. प्रस्तुत लेखामध्ये आसाममधील हस्तलिखितांच्या अंकीकरणचा अभ्यास केला आहे. हा अभ्यास करताना भारतामध्ये हस्तलिखितांचे अंकीकरण स्वरूपात जतन करण्या-या प्रकल्पांचीही थोडक्यात माहिती घेतली आहे.

Chetty, P. Rajarathnam and Balakrishana, P. (2008), यांनी "Preservation and organization of manuscripts in Andhra Pradesh" या लेखामध्ये National Manuscripts Mission ची हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण करण्यामधील भूमिका आणि Sri Venkateswara Oriental Research Institute (SVORI), तिरुपती येथील हस्तलिखितांचे जतन आणि संघटन याविषयी अभ्यास केला आहे. तसेच हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी ग्रंथालय कोणते उपाय योजतात. ग्रंथालयाला कोणत्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते. ग्रंथालय कुठे कमी पडते याविषयी चर्चा केली असून त्यावर उपाययोजना सूचविल्या आहेत.

Kumar, Mritunjay and Sharma, Neelam (2007) यांनी "Digitization of manuscripts and rare literature: initiative of archival cell, Panjab University, Chandigarh (India) या लेखामध्ये National Manuscripts Mission च्या मार्गदर्शनाखाली पंजाब युनिवर्सिटी ने हस्तलिखिते आणि दुर्मिळ साहित्याचे अंकीकरण केले या विषयी अभ्यास केलेला आहे. हा अभ्यास करताना NMM ने अंकीकरणासाठी सांगितलेली प्रमाणके, अंकीकरणाची प्रक्रिया, अंकीकरण करत असताना हस्तलिखिते हाताळताना घ्यावयाची काळजी याची सविस्तर माहिती घेतली आहे.

Ramana, Y.V. (2005) यांनी "Digital preservation of Indian manuscripts: an overview." या शोधनिबंधामध्ये भारतातील सर्वात अधिक आणि आशियायी हस्तलिखिते, त्यांचे स्वरूप, ती उपलब्ध असणारी ठिकाणे याविषयी बारकाईने अवलोकन केले आहे. संशोधकाने भूर्जपत्र हस्तलिखिते जतन, संरक्षण करण्याच्या काही पद्धती सांगितल्या आहेत. तसेच भारताच्या राष्ट्रीय ग्रंथालयाची हस्तलिखितांचे अंकीकरण करण्यामधील भूमिका याचे ठळक विवेचन केले आहे.

Shafi, S.M. (2004) यांनी "Digitization perspective of medieval manuscripts" या लेखामध्ये अंकीकरणाच्या विविध तांत्रिक विषयांवर लक्ष केले आहे. अंकीकरणाची प्रक्रिया, संघटन, मेटाडेटाचे महत्त्व, अंकीकृत हस्तलिखितांतील माहिती मिळवणे यांवर अभ्यास केला आहे. तसेच मध्ययुगीन हस्तलिखितांच्या अंकीकरणासाठी पाश्चात्त देश आणि भारत देश यांनी राबवलेल्या उपक्रमाची चर्चा केली आहे.

Deshpande, N.J. and Panage, B.M.(2001) यांनी "Digitisation of Marathi manuscripts" या लेखामध्ये जयकर ग्रंथालय, पुणे विद्यापीठ येथील मराठी हस्तलिखितांच्या अंकीकरणाविषयी चर्चा केली आहे. ग्रंथालयातील काही सुमारे ७०० मराठी हस्तलिखितांचे प्रायोगिक तत्वावर अंकीकरण केले गेले. या हस्तलिखितांच्या अंकीकरणाची प्रक्रिया सांगून हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी अंकीकरण करताना डेटा कॅप्चर करण्याच्या विविध पद्धती, त्यांचे गुण दोष याविषयी चर्चा केली आहे. या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश bitmap, tif, jpeg यांसारख्या विविध मध्ये प्रतिमा साठवताना किती जागा लागते याचा शोध घेणे जेणेकरून हस्तलिखितांचे जतन आणि जोपासना करताना ही माहिती मार्गदर्शक होऊ शकेल.

Vaishnava, A.A. and Sonwane, S.S. (2001), यांनी "Infrastructure requirement for digitization of manuscripts at BAMUL" या लेखामध्ये Dr. Babasaheb

Aambedkar Marathwada University, Library येथे उपलब्ध असणा-या सुमारे ५००० हस्तलिखितांच्या अंकीकरणाच्या धोरणाचा अभ्यास केला आहे. हस्तलिखितांचे अंकीकरण करण्यासाठी कोणती उपकरणे, संगणकप्रणाली आवश्यक आहे. अंकीकरण प्रक्रिया कशी केली जाते याविषयी मार्गदर्शन केले आहे.

National Archives of India (1978) Repair and preservation of records. या ग्रंथामध्ये हस्तलिखिते (दस्ताऐवज) यांना हानी पोहोचवणारे घटक आणि त्यांवरील उपाययोजना यांची सविस्तर माहिती दिलेली आहे. याशिवाय दस्ताऐवज / हस्तलिखितसंग्रहकक्ष कसा असावा? तो कोणत्या ठिकाणी असावा? तेथील हवामान, तापमान कसे असावे? तेथे कोणती साधने असावीत? याविषयी सविस्तरपणे सांगितले आहे. तसेच भूर्जपत्रे आणि ताडपत्रे यांची काळजी कशी घ्यावी? त्यांना कोणती हानी पोहोचली असल्यास त्यांवर कोणती प्रक्रिया करावी? याविषयी देखील सविस्तर मार्गदर्शन केले आहे. ग्रंथाच्या शेवटी Repair equipment required in a record office list देखील दिलेली आहे.

प्रकरण २ : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, हस्तलिखितांच्या व्याख्या, साधने आणि व्यवस्थापन

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी देण्यात आली आहे. या ऐतिहासिक माहितीमध्ये टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे समृद्ध ग्रंथालय आणि तेथे असणारा दुर्मिळ आणि विस्तृत ग्रंथसंग्रह, हस्तलिखिते यांची थोडक्यात माहिती दिली आहे. सदर माहितीसोबतच संशोधकाने हस्तलिखित म्हणजे काय? त्यांची व्याख्या, हस्तलिखितांचे प्रकार, हस्तलिखितांचे व्यवस्थापन इत्यादी माहिती याच प्रकरणात दिलेली आहे.

२.१ टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

१९२० मध्ये नागपूर येथे आयोजित केलेल्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस अधिवेशनामध्ये महात्मा गांधीच्या मार्गदर्शनानुसार १९२१ मध्ये लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्या स्मरणार्थ शैक्षणिक स्मारक म्हणून टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली. स्वराज्य, स्वदेश, बहिष्कार आणि राष्ट्रीय शिक्षण देणे हा टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाची स्थापना करण्यामागील उद्देश होता.

दीर्घकाळापासून टि.म.वि. राष्ट्रीय शिक्षण देत आहे आणि यशस्वीपणे त्याची अंमलबजावणी देखील होत आहे. विद्यापीठाचा विशेष भर संस्कृत अध्ययनावर असून मराठी माध्यमातून शिक्षण देणे हे टि.म.वि.चे महत्त्वाचे धोरण आहे आणि हा शिक्षणपद्धतीतील एका क्रांतीकारी बदलाची सुरुवात आहे. राष्ट्रीय शिक्षण देणारी संस्था तसेच १९४२ च्या भारत छोडो चळवळीमध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थी यांचा सक्रिय सहभाग या कारणांमुळे टि.म.वि.ला आपले

कार्य काही काळ थांबवावे लागले. नंतर बदलत्या परिस्थितीमध्ये ग्रामीण विकास आणि मुलभूत शिक्षण देणे हे कार्य टि.म.वि.ने हाती घेतले.

राष्ट्रीय शिक्षण देणारी, स्वातंत्र्यपूर्व काळात युवकांमध्ये देशभक्तीची भावना निर्माण करणारी आणि आदर्श वास्तवात आणणारी संस्था अशी टि.म.वि. ची राष्ट्रीय पातळीवर ओळख आहे.श्री. शंकराचार्य विद्याशंकर भारती (कूर्तकोटी) हे टि.म.वि.चे पहिले कुलगुरु होते.

महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू, डॉ.झाकिर हुसेन, डॉ.शंकर दयाल शर्मा, डॉ.रघुनाथ माशेलकर, डॉ. अनिल काकोडकर, श्री.शरद पवार, श्री.प्रणव मुखर्जी यांसारख्या मान्यवर व्यक्तींनी या संस्थेस भेट देवून कौतुक केले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात विद्यापीठाने सामाजिक शास्त्राचे पदव्युत्तर शिक्षण आणि संशोधनास सुरुवात केली. तसेच संस्कृत, आयुर्वेद, समाज शास्त्रामध्ये अध्यापन आणि संशोधनचे कार्य चालू आहे. टि.म.वि.ने अनौपचारिक शिक्षणाची संकल्पना सर्वप्रथम १९८५ मध्ये राष्ट्रीय स्तरावर मांडली.

इ.स.१९८७ मध्ये भारत सरकारने अभिमत विद्यापीठ असा विद्यापीठाला दर्जा दिला. तेव्हापासून विद्यापीठाने लक्षणीय विकास केला आहे. आज विद्यापीठामध्ये आयुर्वेद, संस्कृत, सामाजिक शास्त्रे, दूरशिक्षण या पारंपारिक अभ्यासक्रमांबरोबरच आधुनिक विज्ञान, व्यवस्थापन, शिक्षणशास्त्र, अभियांत्रिकी, आरोग्य विज्ञान, कायदा, जॅपनीज भाषा, हॉटेल मॅनेजमेंट, शास्त्रीय संगीत (नृत्य), नर्सिंग, पत्रकारिका अशा विविध अभ्यासक्रमांमध्ये पदवी आणि पदव्युत्तर अध्यापन कार्य होत आहे.

विद्यापीठाने विस्तार आणि गुणवत्ता या माध्यमांतून प्रचंड प्रगती साध्य केली आहे. विद्यार्थ्यांना ज्ञान आणि कौशल्य यांद्वारे सक्षम बनविणे, मूल्याधारित शिक्षण प्रणालीचे काटेकोर

पालन करणे हे उद्दिष्ट असणारी ही संस्था आदर्श व्यक्तीच नव्हे तर आदर्श समाजाचा पाया निर्माण करत आहे.

२.२ टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालय:

कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेचा ग्रंथालय अविभाज्य घटक असतो. टि.म.वि., ग्रंथालय देखील टि.म.वि. संस्थेचा महत्त्वाचा विभाग आहे.

२.२.१ ग्रंथसंग्रह: ग्रंथालयामध्ये ९,००,००० पेक्षा अधिक ग्रंथ असून संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिकांचे बांधणी अंक, नियतकालिके, ई-नियतकालिके, ऑनलाईन डेटाबेस, सी.डी., ऑडिओ कॅसेट्स इत्यादींचा संग्रह आहे.

■ ग्रंथ	९००००
■ नियतकालिके	२३०
■ पीएच.डी. प्रबंध	२९०
■ एम्.फिल.प्रबंध	३५०
■ सी.डी.	२७०
■ वर्तमानपत्र	१५

२.२.२ **Online Database:** Scopus database, Manupatra Database, UGC Infonet digital library consortium, EBSCO Database, STM Journals, All India Reporter, Shodhganga, J-Gate Database.

२.२.३ विशेष दुर्मिळ ग्रंथसंग्रह:

- सेतू माधवराव पगडी संग्रह : इतिहासतज्ज्ञ आणि उर्दू भाषेतील कवी.
- प्रो.सी.जी. काशीकर संग्रह : संस्कृत विद्वान.
- प्रो.अ.रा.कुलकर्णी संग्रह : इतिहासतज्ज्ञ.
- केसरी कलेक्शन : लोकमान्य टिळक यांची आणि यांच्यावरील ग्रंथ.
- पंडित बाबरेकर हस्तलिखितसंग्रह : संस्कृत विद्वान.

२.२.४ हस्तलिखितसंग्रहः

औरंगाबाद येथील सुप्रसिद्ध संस्कृत विद्वान पंडित बाबरेकर यांनी त्यांच्या संग्रही असलेला दुर्मिळ हस्तलिखितांचा संग्रह टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठास सुपूर्त केला. “हा संग्रह विद्यापीठाला देताना मला आत्मिक समाधान मिळालेले आहे” असे उद्गार त्यांनी काढले. टि.म्.वि., ग्रंथालयामध्ये सुमारे २२७० हस्तलिखिते आहेत. यांपैकी १७२८ हस्तलिखिते आहेत तर ५४२ शिलाप्रेस आणि मुद्रित प्रती आहेत. ही सर्व हस्तलिखिते कागदावर लिहिलेली असून ती सुमारे २०० ते ३०० वर्षांपूर्वीची आहेत. संस्कृत अभ्यासक आणि संशोधकांना ख-या अर्थाने या संग्रहाचा उपयोग होतो. तसेच ८९ हस्तलिखिते तिबेटियन हस्तलिखिते आहेत.

२.२.५ सेवाः

ग्रंथालयामार्फत उपयोजकांना खालील सेवा दिल्या जातात-

- प्रतिरूप लेखन
- स्कॅनिंग
- Newspaper clipping
- Email alerts
- Reference & Referral service
- Display of new arrivals
- Reading hall facility to past students and members of staff of T.M.V.
- Leanding facilities
- Membership to senior citizen of T.M.V.colony.
- Tie-ups
- Kesari library tie up provides the following facilities to students of TMV.

The facility provides access to scanned newspapers of Kesari from 1881-1930. Issues of Mahratta bounded from 1881-1930.

Rare photos of Lokmanya Tilak, Tilak family, work done is accessible in hard disk form. Record of letters of Lokmanya Tilak maintained in registers. Rare books on Lokmanya Tilak, M. K. Gandhi, Agarkar, Savarkar, N. C. Kelkar and other noted historians.

२.२.६ ग्रंथालयामार्फत राबवले जाणारे उपक्रम:

- EBSCO Database प्रशिक्षण
- J-Gate Database प्रात्यक्षिक
- एकदिवशीय JCCC Infonet कार्यशाळा
- संदर्भग्रंथांचे प्रदर्शन भरवणे
- सरस्वतीपूजन

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठातील उपलब्ध हस्तलिखितांचा अभ्यास करणेपूर्वी हस्तलिखित म्हणजे काय? हस्तलिखितांच्या व्याख्या, प्रकार, त्यांचे व्यवस्थापन इ. माहिती घेणे आवश्यक आहे.

२.३ हस्तलिखितांच्या व्याख्या:

२.३.१ प्रस्तावना:

‘हस्तेन लिखितं नाम हस्तलिखितम्’ हाताने लिहिलेले ते हस्तलिखित. यालाच इंग्रजीमध्ये Manuscript असे म्हणतात. Manuscript हा शब्द लॅटिन भाषेतील असून या शब्दामध्ये 'Manus' आणि 'Script' अशी दोन पदे आहेत. Manus म्हणजे Hand आणि Script म्हणजे to Write.

आपल्या संस्कृतीचा, ज्ञानाचा हस्तलिखिते एक अमूल्य ठेवा आहे. देशाचा इतिहास, संस्कृती जतन करण्याचा एक स्रोत आहे. या हस्तलिखितांतून तत्कालिन संस्कृती, समाज यांविषयी माहिती मिळतेच परंतु अप्रकाशित ज्ञानही मिळते.

आपल्या विविध कल्पनांच्या आणि भावनांच्या अभिव्यक्तीचे साधन म्हणून काहीतरी गिरगिटणे, चित्रे काढणे हे मानवाने भाषा अस्तित्वात येण्याच्या आधीपासून सुरू केले. प्रथमतः चित्रे काढणारा, त्यानंतर चित्रांची लिपी लिहिणारा माणूस ती अपुरी पडू लागल्यावर हळूहळू अक्षरलिपीकडे वळला. आपण लिहिलेला मजकूर अधिक काळपर्यंत टिकावा आणि तो अधिकाधिक लोकांपर्यंत पोहोचावा याच इच्छेतून शिलालेख कोरले गेले. चिरकाल टिकून रहाणे हा जरी शिलालेखांचा गुण असला तरी ते सर्व लोकांपर्यंत सहजपणे नेता येत नसल्यामुळे ताम्रपटांचा जन्म झाला असावा.परंतु ताम्रपट करून घेणे प्रत्येकाला परवडणारे नसल्यामुळे त्यापेक्षा हलक्या, स्वस्त असलेल्या आणि सहजपणे मिळणा-या झाडांच्या पानांवर, सालींवर आणि कालांतराने कागदावर लेखन करण्यास प्रारंभ झाला.

२.३.२. व्याख्या:

1. Harrold's Glossary नुसार हस्तलिखित म्हणजे "Manuscript is a document of any kind which is written by hand or text of a music or literary composition in hand writtern or typed script form and which in that form has not been reproduced in multiple copies.Manuscripts are original sources of human history available on various kind of media like stones, clay tables, palm leaves, metal, barks, animal skin, cloth, paper etc." 1. Ray (P), comp.Harrod's librarians glossary and reference book (10th edition). 2005. Ashgate:England.p.445.
2. The Librarian's glossary defines manuscript as a "document of any kind, which is written by hand or the tedt of a music or literary composition in handwritten or type scirpt form, and which in that form has not been reproduced in multiple copies".manuscripts are hand written materials including ancient inscriptions on clay tablets and stones, medieval and renaissance manuscript books or codices and modern manuscripts such as literar manuscripts, historical manuscripts or personal papers and institutional records. (Vasudevan, T& Amrutha, K.2011.)
3. The National Mission for Manuscripts of India defined a manuscript as: A handwritten composition on paper, bark, cloth, metal, palm leaf or

any other material dating back at least seventy-five years that has significant scientific, historical or aesthetic value. Lithographs and printed volumes are not manuscripts. Manuscripts are found in hundreds of different languages and scripts. Often, one language is written in a number of different scripts. For example, Sanskrit is written in Oriya script, Grantha Script, Devanagari script and many other scripts. Manuscripts are distinct from historical records such as epigraphs on rocks, firmans, revenue records that provide direct information on events or processes in history. Manuscripts have knowledge content which is very useful for future generation.

www.namami.org/whatismanuscript.htm

२.४. हस्तलिखितांची निर्मिती:

हस्तलिखित तयार करणे ही एक कला होती. तीन प्रकारे या कलेला उत्तेजन मिळाले. केवळ ज्ञानार्जनासाठी ग्रंथ करून घेणे, चांगला ग्रंथ संग्रही असण्याची इच्छा असणे आणि धार्मिक ग्रंथ प्रतिलिप करून दानाद्वारे धार्मिक समाधान मिळविणे. यातूनच चांगले हस्ताक्षर असलेला आणि ग्रंथ निर्मितीकरणारा कायस्थांचा एक व्यावसायिक समूह या क्षेत्रात पुढे आला.

ग्रंथ तयार करताना हव्या त्या आकाराचे कागद करून घेत. एका लाकडी फळीवर सारख्या अंतरावर दो-या बांधून रेघा आखण्यासाठी व्यवस्था करीत. लेखनाचा कागद लाकडी फळीवर दाब देऊन खुणा पाडून घेत. चारी बाजूंनी सारख्या अंतराचा समास सोडीत. मूळ संहिता कागदाच्या मध्यभागी आणि त्यावरील भाष्य खालीवर लिहित. क्वचित भाष्याची अक्षरवाटिका लहान असे. भाष्याखाली रेघ मारून टीपा देत. डाव्या समासात ग्रंथाचे नाव संक्षिप्त स्वरूपात तर उजवीकडे अध्यायाचा आकडा, पर्व, स्कंध यांचा उल्लेख असतो. उजव्या बाजूला खाली पृष्ठांक असतो. पाठपोट मिळून एक पृष्ठांक (Folio) असतो. नको असलेल्या मजकूरावर हरताल नावाचे द्रव्य लावीत. एखादा मजकूर किंवा शब्द अधिक हवा असल्यास काकपद (^) चिह्न दाखवून दोन ओळी वा समास यामधील जागेत लिहित. ग्रंथारंभी देवतांची जंत्री, इष्ट देवताचे स्मरण असे. ग्रंथाच्या शेवटी गुरू परंपरेसह माता पित्यांच्या नावासह हस्तलिखिताच्या मालकाचे नाव, हस्तलिखित लेखकाचे नाव

लेखनकाळ, स्थान, ग्रंथाचा ग्रंथकार इ. गोष्टींचा उल्लेख असतो आणि सर्वात शेवटी 'कष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन परिपालयेत्' म्हणून ग्रंथ संरक्षणासाठी अनेक प्रकारच्या विनवण्या, धमक्या दिलेल्या असत. हस्तलिखित लिहिणारा कलाकार असेल तर तो हस्तलिखितामध्ये चित्रे काढीत किंवा प्रत्येक पानाच्या कडेला नक्षीकाम करत असे.

भूर्ज पत्राच्या हस्तलिखितावरसचित्रे काढता येत नाहीत. ताडपत्रांच्यावर केवळ रेखाचित्रे कोरता येतात. कागदावर मात्र हवी तशी चित्रे काढता येतात. हस्तलिखितामध्ये चित्रे काढण्यासाठी संहितेच्या गाभ्यात किंवा स्वतंत्र पानावर जागा सोडतात. प्रथम चित्राचे रेखाटन करून घेतात. नंतर भोवतालचा परिसर आणि त्यातील महत्त्वाच्या व्यक्ती. त्यानंतर चित्रामध्ये रंग भरतात. चित्रांचे रंग टिकण्यासाठी रासायनिक प्रक्रियेचा लेप देण्यात येतो. ही चित्रे म्हणजे तत्कालीन समाजाचे, राहणीचे, वेशभूषा इत्यादींचे प्रतिबिंब असते.

२.५. हस्तलिखितांचे प्रकार आणि साधने:

कागदाची किमया आणि तिचे महत्त्व बाराव्या शतकानंतरचे आहे. तत्पूर्वीच्या लेखनसामग्रीमध्ये चिरस्थायीपणाकडे जास्त लक्ष दिल्याचे दिसून येते. प्राचीन लेखनसाहित्यामध्ये खालील साहित्याचा समावेश होता.

२.५.१. प्रस्तर - प्राचीन काळाच्या अत्यंत लोकप्रिय लेखन साहित्यात प्रस्तरांचा अग्रक्रम लागतो. कारण धातू झिजतात, गंजतात. परंतु प्रस्तर धातूंच्या मानाने त्यांची झीज अत्यंत अल्प असते. कायम स्मरणात राहण्यासाठी आणि चिरकाल टिकण्यासाठी दगडावर लेखन करीत असे. दगडावर लेख लिहिण्यापूर्वी तो गुळगुळीत करण्यात येत असे. त्यावर काळ्या शाईने वा खडूने मजकूर लिहीत असे. नंतर कोरणारा छिन्नीने अक्षरे खोदीत असे. अशात-हेने लेखरचना करणारा विद्वान, अक्षरे वळणदार लिहिणारा लेखक आणि लिहिलेला लेख कोरणारा कसबी कोरक्या अशी तीन माणसे या कामाला लागत. हेच शिलालेख म्हणून प्रसिद्ध आहेत. रेषा सरळ याव्यात म्हणून रूळाचा उपयोग करून व खडूने किंवा अणकुचीदार हत्याराने किंवा शाईमध्ये किंवा रंगामध्ये दोरी बुडवून रेषा काढीत. एक आलेख कोरण्यासाठी एकच प्रस्तर वापरीत असे. परंतु कधीकधी विशेषतः प्रदीर्घ प्रशस्ती किंवा ग्रंथ कोरणे असेल तर एकापेक्षा अधिक प्रस्तरांचा उपयोग करण्यात येई. असे. चारी बाजूंना समास सोडीत.

टवका उडाला असेल तर दगडाच्या रंगाच्या धातूने जागा भरून काढीत. अक्षर उडाले तर धातूने भरून काढीत व अक्षर कोरीत.शिलालेखारंभी मंगलसूचक चिह्न, शब्दे किंवा वचन कोरीत.परिच्छेद पाडले जात नसे. शब्द आणि ओळी जोडून लिहित. विरामचिह्नासाठी केवळ दण्डच (।) वापरत. ते कधी एक तर कधी दोन असत. एखादे प्रकरण संपले की, नवे सुरू करण्यापूर्वी कमळ, पुष्प किंवा वर्तुळ काढून दर्शवीत असे. शब्द लिहावयाचा राहिला असल्यास ओळीखाली किंवा समासात काकपद (^) किंवा हंसपद चिह्न काढून जादा मजकूर लिहित. चुकून जादा लिहिलेले अक्षर वा शब्द तिरप्या रेषा मारून खोडीत असे. लेखाचे शेवटी लेखनाची तिथी, वार, महिना, पक्ष, ऋतू, संवत्, शक, लेखनस्थळ, रचयिता, कोरणारा यांचा उल्लेख आढळतो. या प्रस्तर साहित्यामध्ये-

शिलास्तंभ :

- ध्वजस्तंभ - देवळासमोर स्तंभ उभारतात त्याला ध्वजस्तंभ म्हणतात. ज्याने हा स्तंभ उभारला असेल त्याचा लेख या स्तंभावर लिहित. मध्यप्रदेशात विदिशेला असा एक स्तंभ आहे.
- जयस्तंभ - दिग्विजयानंतर राजेलोक आपल्या दिग्विजयाची गाथा सांगणारा लेख दगडी स्तंभावर लिहित. अलाहाबाद येथील स्तंभावरील लेख गुप्त सम्राट समुद्रगुप्त याच्या दिग्विजयानंतर कोरलेला आहे.
- कीर्तिस्तंभ- एखादे सत्कृत्य करून त्यासंबंधीचा लेख राजाने कोरविला तर त्यास कीर्तिस्तंभ म्हणतात.
- छायास्तंभ - मनुष्य मेल्यानंतर त्याच्या नावाने स्तंभ उभारून त्याची प्रतिकृती काढीत, अशा स्तंभाला छायास्तंभ म्हणतात.
- वीरगळ - एखाद्या शूर वीराने ग्राम, पशुरक्षणासाठी बलिदान केले तर त्याच्या स्मरणार्थ त्याचे नाव, गाव, त्याचे शौर्य कथन करणारा लहान लेख लिहित. त्या लेखाखाली घोडेस्वाराचे चित्र काढीत. चित्राच्या दोन्ही बाजूंस सूर्य-चंद्र दाखविले असे. महाराष्ट्रात वीरगळ आहेत; पण त्याखाली लेख नाहीत. कर्नाटकात लेखयुक्त वीरगळ पुष्कळ आहेत.
- सतीचा दगड - पतिनिधनानंतर सुवासिनी स्त्री सती गेली, तर तिच्या नावाने सतीचा दगड उभारीत. या दगडांवर कंकणांकित हात, सूर्य, चंद्र असतात. कधकधी सतीमूर्ती

दाखविलेल्यानअसतात. महाराष्ट्रात ' सतीचे दगड' आहेत मात्र अद्याप त्याखाली लेख सापडलेला नाही.

२.५.२ इष्टिका (वीट) : मातीच्या विटांवर लिहिण्याचा प्रघात भारतात फार पूर्वीपासून आहे. बौद्ध धारणी सूत्रे विटांवर लिहिलेली आढळतात. कच्च्या विटांवर लेख लिहून नंतर त्या भाजून काढीत.मातीच्या विटांवर लिहिलेले लेख भिंतीमध्ये किंवा यज्ञवेदींवर बसवीत असत.

२.५.३ शंखः आंध्र प्रदेशात श्रीकाकुलम् जिल्ह्यातील शालिहंडम येथे काही बौद्ध अवशेष सापडले त्यात शंखावरील लेख सापडला आहे. हस्तिदंताच्या पट्ट्या, कासवाची पाठ यांचाही लिहिण्यासाठी उपयोग करीत असत.

भारतात कागद तयार होण्यापूर्वी किंवा बाहेरच्या देशातून आयात होण्यापूर्वी विविध प्रकारची लेखन-साधने वापरली जात.

२.५.४.ताडपत्र : ताड, ताल किंवा ताली वृक्षांची पाने, सुमारे 6 ते 30 इंच लांबीची आणि 1 ते 4 इंच रुंदीची ग्रंथलेखनासाठी वापरत.ताडाच्या तीन मुख्य जाती आहेत त्या पुढीलप्रमाणे -

- Talipot Palm: दक्षिण भारत आणि आग्नेय आशिया येथे आढळणा-या या ताडाची पाने अतिशय टिकाऊ मानली जातात. त्यांना कीडही फारशी लागत नाही.
- Pamyra Palm: या झाडाची पाने त्यामानाने जाडसर असून ती लवकर कडकडीत होतात आणि तुटतात; तसेच त्यांना कीडही लवकर लागते.
- Corypha Palm: तमिळनाडू राज्यात आढळणा-या या ताडाचे गुण Pamyra Palm प्रमाणेच असतात.

दक्षिण भारतात समुद्रकाठी या पानांचे प्रमाण अधिक होते. ताडाची कोवळी पाने तोडून ती सावलीत वाळवली जातात. ओरिसामध्ये ही वाळलेली पाने चिखलात पुरून ठेवली जातात.चिखलातून काढून पुन्हा वाळवली जातात.ही प्रक्रिया ती पाने लिहिण्यास योग्य होईपर्यंत केली जाते. काही वेळा ही पाने निर्जंतुक करण्यासाठी हळदीच्या पाण्यात उकळली जातात. तसेच पानांचा लवचिकपणा टिकवून ठेवण्यासाठी पानांवर छुआ या वनस्पतीचे किंवा तिळाचे तेल लावले जाते. दक्षिण भारतातात ताडाची

पाने वाळवून स्वयंपाकघरातील चुलीच्या वरच्या बाजूला टांगून ठेवून धुरकटवली जातात. श्रीलंकेमध्ये ही पाने मोठ्या झाडाच्या गोल सोटावर घासून त्यांना झिलई (polish) केली जाते. ताडाच्या पानांवर निसर्गतःच मेणचट असा थर असल्यामुळे सामान्यतः त्यांच्यावर पाण्याचा तसेच हवेतील आम्लतेचा परिणाम झटकन होत नाही. मात्र यामुळे साध्या लेखणीने लिहिलेला मजकूर या पानांवर टिकत नाही. दक्षिण भारतात तसेच ओरिसामध्ये या पानांवर मजकूर टोच्याने (stylus) कोरला जातो आणि त्यानंतर या कोरलेल्या जागेत शाई भरली जाते. राजस्थान आणि गुजरातमध्ये मात्र मजकूर जाडसर अशा कुंचल्याने रंगवला जात असे.यासाठी घट्टसर आणि झटकन वाळणारी शाई वापरली जात असावी. आखूड पानांना मध्ये व लांब पानांना दोन्ही बाजूंना छिद्र पाडून त्यातून दोरा अडकवून गाठ मारीत. खालीवर आधारासाठी रंगीत चित्रांच्या फळ्या वापरीत.

२.५.५. भूर्जपत्र: भूर्जाच्या झाडाच्या सालीचा उपयोग लेखनासाठी केला गेला. हिमालयाच्या उतारावर, विशेषतः काश्मीरमध्ये भूर्जपत्रे तयार केली जात असत. भूर्ज या झाडाची बाहेरची कठीण साल काढून टाकून त्याच्या आतील सालीचा मऊ असलेला थर घेऊन तो सावकाश वाळवला जात असे. या सालीचा एक पृष्ठभाग गडद लालसर आणि सपाट तर दुसरा पृष्ठभाग गुलाबीसर रंगाचा असतो आणि त्यावर खवले असतात. या गुलाबीसर पृष्ठभागावरचे खवले एकमेकांमध्ये अडकतील अशा प्रकारे ही साले एकमेकांवर चिकटवली जात असत. त्यामुळे तयार होणारे पत्र आवश्यक तेवढे कडक आणि दोन्ही बाजूंनी लिहिण्यास योग्य होत असे. त्यानंतर बोरू किंवा कुंचल्याच्या सहाय्याने या भूर्जपत्रावर लेखन केले जात असे. भूर्जपत्रे आकाराने लांबरुंद असतात. त्यामुळे गरजेपुरते त्यांचे तुकडे कापून घेत असत. मध्यभागी सूत्र बांधण्यासाठी कोरी जागा सोडीत. काश्मीरी लोक चामड्याच्या बांधणीत भूर्जपत्राची हस्तलिखिते बनवीत. भूर्जपत्राची पवित्रता जाणून घेऊन आज केवळ ताईत, मंत्र, यंत्र तयार करण्यासाठी भूर्जपत्र वापरतात.

२.५.६. पट (सुती कापड): कापसापासून तयार केलेल्या कापडाचे तुकडे लिहिण्यासाठी वापरत असत. कापडाला गव्हा-तांदळाची पेज लावून, वाळवून-घोटून मग लिहिण्यासाठी वापरत. जैन मंदिरातील प्रतिष्ठापना-उत्सवात रंगवलेल्या धान्याच्या मंडलांसाठी पट वापरत असत. ब्राह्मणाकडील सर्वतोभद्र, लिंगतोभद्र, मातृका, ग्रहस्थापना यासाठी रंगीत चित्रे किंवा आकृत्या कापडी पटावर काढीत असत. राजस्थानमधील 'भरडी' किंवा 'गुरडे लोक' लांबट कापडावर खडे लिहिलेली पंचांगे वापरत

असत. म्हैसूर, कर्नाटकातील व्यापारी मंडळी कापडावर चिंचोक्यांची खळ आणि काळा रंग देऊन जमाखर्चासाठी कापड वापरत. त्यावर चुनखडीने लिहित.याला 'कडितम्' म्हणत असत.

२.५.७. कौशेयपटः सुती कापडाप्रमाणे रेशमी कापडाचाही लेखनासाठी उपयोग करीत असे. परंतु रेशमी कापडाचा सर्रास उपयोग करीत नसे. जेसलमेर येथे चौदाव्या शतकातील रेशमी कापडावर लिहिलेली जैनसूत्रांची यादी सापडली आहे.

२.५.८.लाकडी पाटः लाकडी पाटांचाही लेखनसामग्री म्हणून वापर होत असे. पाट तयार करून चारी कोप-यांना पाय जोडीत असत. पाटावर मुलतानी मातीचा किंवा चुनखडीचा लेप देऊन त्यावर मातीच्या विटांची भुकटी पसरून तीक्ष्ण टोकाच्या लेखणीने त्यावर अक्षरे कोरीत.

२.५.९.धातूः लेखनासाठी सोने, चांदी, पितळ, कासे, लोखंडे, तांबे या धातूंचा उपयोग केला जात असे.

- सोने: सोने महाग असल्याने लेखनासाठी त्याचा फारच कमी वापर झाला. प्राचीनकाळी श्रीमंत सावकार आपल्या कुळातील महत्त्वाच्या घटना सुवर्णपत्रावर लिहित. धार्मिक नीतिनियमही त्यावर कोरवून घेत.
- चांदी: चांदीच्या पत्र्याचा वापर लेखन माध्यमासाठी करीत. आजही यंत्र, मंत्र कोरण्यासाठी चांदी वापरतात. पितळाच्या अनेक मूर्ती जैन मंदिरांतून पहावयास मिळतात. या मूर्तीमागे पाठीवर लेख किंवा मंत्र कोरलेले आढळतात.
- तांबे: लेखनसामग्रीत महत्त्वाचा आणि विपुल वापरलेला धातू म्हणजे तांबे होय. ताम्रलेखात, विद्वानांना दिलेली मानपत्रे, दानपत्रे, राजाज्ञा, सरकारी इनामे इत्यादींचा समावेश असे. ताम्रपटाचे आकार लहानमोठे असले तरी त्याचा वैशिष्ट्यपूर्ण लांबट चौकोनी आकार नेहमी आढळतो. ताम्रपटाचे सर्वसाधारणपणे तीन पत्रे असतात. पहिल्या पत्र्याच्या आतील बाजूस मजकूर लिहित असत. वरची बाजू तशीच कोरी ठेवीत. मधल्या पत्र्यावर दोन्ही बाजूंना लिहित. तिस-या पत्र्यावरील बाहेरील बाजूस लिहित नसे; त्यामुळे लिहिलेला मजकूर सुरक्षित राही. पत्र्याच्यानकडा थोड्या वर उचललेल्या असल्यामुळे मजकूराचा आराखडा विद्वानांकडून तयार करून घेत. सोनार, लोहार, तांबट कारागीर उत्तम अक्षरात तो मजकूर कोरीत. अक्षरे रेषांच्या स्वरूपात नसून टिंबांच्या स्वरूपात असत. या राजाज्ञा ज्या दूतकामार्फत पोचविल्या

जात त्यांचे नावही ताम्रपटात देत असत. अनेक दानपत्रे असल्यास एकाच कडीत ती अडकवलेली असतात. चुकलेले अक्षर ठोकून-खोडून पुन्हा त्यावर नवे अक्षर कोरीत. डावीकडे समास सोडीत. कधी कधी संपूर्ण पुस्तकही ताम्रपटावर लिहिलेले आढळते.

२.५.१० चामडे: प्राचीन काळी युरोप आणि अरब देशात लेखनसाहित्य उपलब्ध नसल्याने तेथील लोक जनावरांचे कातडे लेखनासाठी वापरीत असत. भारतात अन्य साहित्य सुलभ असल्याने आणि चामडे वापरणे निषिद्ध असल्याने त्याचा फारसा प्रचार झाला नाही. जैन अहिंसकतेमुळे चामडे वापरीत नसत. वैदिक काळात मृगाजिन पवित्र मानले जात त्यामुळे चामड्याचा लेखनासाठी त्याचा उपयोग होत नसे. बौद्ध ग्रंथात चर्म लेखनसामग्री म्हणून वापरल्याचा उल्लेख आहे.

२.५.११ कागद: इ.स.नाच्या सुरुवातीला कागदाचा शोध चीनमध्ये लागला. सातव्या शतकाच्या सुमारास कागद चीनमधून मध्य आशिया आणि इराणमध्ये पोहोचला. मात्र कागद करण्याचे तंत्र तेथील लोकांना अवगत नसावे. दहाव्या शतकानंतर हे तंत्र मध्य आशियाच्या मार्गाने युरोप आणि भारतात आले. सुरुवातीला हा कागद कापसाच्या लगद्यापासून तयार केला जात. त्यानंतर हळूहळू इतर तंतुमय पदार्थांपासूनही कागदाची निर्मिती सुरू झाली. भारतात इ.स.नाच्या बाराव्या शतकानंतर कागदी हस्तलिखिते आढळतात. सुमारे दिडशे वर्षांपूर्वीपर्यंतचा कागद हा हातकागदच असे.

■ **११.१ हातकागद:** हा कागद तयार करण्यासाठी निरनिराळ्या वनस्पतींची पाने, जुना हातकागद, कापूस इत्यादी पदार्थ पाण्यामध्ये भिजवले जातात. त्याच पाण्यात हिरडा, बेहडा इत्यादी काही औषधी फळेही घातली जातात. हळूहळू या सगळ्या पदार्थांचा चांगला लगदा होतो. हा लगदा कुटून पुन्हा एकदा भिजवला जातो. लददा एकजीव होईपर्यंत ही प्रक्रिया केली जाते. त्यानंतर शेवटी हा लगदा मोठ्या हौदात ब-याच पाण्यामध्ये भिजवून विरघळवला जातो. अतिशय बारीक छिद्रांची चाळणी घेऊन ती या हौदात हळूवारपणे घालून जमिनीला समांतर करून सावकाश वर उचलली जाते. या चाळणीवर हा पाण्यात मिसळलेला लगद्याचा अंश येतो. ही चाळणी नंतर सावलीत वाळवली की कागदाचा पापुद्रा सुटा होतो. हा पापुद्रा मजबूत असतो परंतु तो लिहिण्यायोग्य करण्यासाठी त्यावर चिंचोक्यांचे सैलसर भिजवलेले पीठ लावून तो घोटला जातो. ही घोटण्याची प्रक्रिया शंखाने केली जाते. हा कागद शुभ्र पांढरा नसतो तर काहीसा मळकट असतो.

- यांत्रिक कागद: यांत्रिक कागद तयार करताना झाडांच्या फांद्या, खोडाचे मजबूत लाकूड इत्यादी कच्चा माल घेऊन काही रासायनिक पाचकांमध्ये (**digesters**) तो भिजवला जातो. हॉट अल्कली (**Na₂OH₃**) हे यातले प्रमुख रासायनिक पाचक आहे. मुळात मजबूत असलेले लाकूड या रसायनांमुळे विरघळते आणि कागदाचा मळकट रंगाचा सैलसर लगदा तयार होतो. त्यानंतर हा लगदा पांढराशुभ्र करण्यासाठी त्यावर क्लोरिन वायू सोडला जातो. कागद लिहिण्यायोग्य करण्यासाठी पिष्टमय पदार्थ, तुरटी, पोटॅश इत्यादी पदार्थ घातले जातात तसेच आवश्यकतेप्रमाणे रंगही घातला जातो. हा लगदा एकजीव करून, त्यातील पाण्याचा अतिरिक्त अंश काढून टाकून यांत्रिक नळ्यावरून (**rollers**) तो फिरवला जातो. शेवटी या कागदाच्या मोठ्या गुंडाळ्या करून तो बाजारात विक्रीसाठी पाठवला जातो.

कोणत्याही प्रकारच्या कागदामध्ये मुख्यतः सेल्युलोझ, लिग्निन आणि पेक्टिन (डिंक) हे पदार्थ असतात. सेल्युलोझ हा अतिशय मजबूत तंतु असतो ज्यामुळे कागद टिकाऊ बनतो. तर लिग्निन या तुलनेने मऊ, लवचिक तंतूमुळे कागद लवचिक बनतो. कागदातील डिंकामुळे हे घटक एकत्र रहातात.

हातकागद आणि यांत्रिक कागद यांतील मूलभूत रासायनिक घटक सारखेच असले तरी हातकागद हा यांत्रिक कागदापेक्षा अधिक टिकाऊ असतो.

२.५.१२ लेखणी: लाकडी बोरू किंवा वेळूची लेखणी तयार केली जात असे. केस लावून तयार केलेल्या ब्रशासारख्या लेखणीला वर्तिका म्हणत. ताडपत्रावरील लेखनासाठी धातूच्या टोकदार लेखण्या वापरत.

२.५.१३ शाई: शाई दोन प्रकारची वापरत असे. एक कच्ची आणि दुसरी पक्की. कच्च्या शाईने व्यापारी जमाखर्च, तर पक्क्या शाईने ग्रंथ लिहित असे.

शाई ही खालील प्रकारे केली जात.

१. तिळाच्या तेलाचा दिवा लावून त्या दिव्याच्या ज्योतीतून वर येणारी काजळी गोळा केली जात असे. ही काजळी पाण्यामध्ये खलून त्यामध्ये आवश्यकतेनुसार डिंक किंवा अन्य चिकट पदार्थ मिसळून शाई तयार केली जात असे.

२. हिरडा अथवा बेहडा जाळून त्याच्या कोळशाची पूड वस्त्रगाळ करून तिचाही उपयोग शाईकरिता करीत असे. चित्राच्या रेखाटनासाठी कोळसा वापरला जात असे.

३. भूर्जपत्रावर लिहिण्याची शाई वेगळी असे. बदामाच्या साली व कोळसे यापासून ती तयार करीत. बदामाच्या साली जाळून त्याची वस्त्रगाळ पूड गोमूत्रात उकळून शाई तयार करीत. या शाईने लिहिलेला मजकूरपाण्याने धूतला जात नसे.

४. याशिवाय, लोखंडाचे क्षार मिसळलेली शाई (iron gall ink) वापरली जात असे. मात्र ही शाई काहीशी जड असे. मात्र ही शाई काहीशी जड असे. त्यामुळे कागद चिरण्यास सुरूवात होत असे. तसेच या शाईतील लोखंडाचा अंश गंजून, त्याच्या डागांमुळे मजकूर कागदाच्या दुस-या बाजूनेही दिसत असे.

हस्तलिखितांतील चित्रांकन करण्याकरिता निरनिराळ्या खनिजांचे रंग वापरले जात असे. वनस्पतींपासून मिळणा-या रंगांचाही उपयोग यासाठी केला जात असे, असे मानले जाते. तथापि ही समजूत फारशी खरी नाही. वनस्पतिरंगांमध्ये आम्लता आणि इतर जैव-रासायनिक घटक असल्याने ते वापरलेली हस्तलिखिते लवकर खराब होतील हे जाणवून अशा रंगांचा वापर टाळला गेला असावा. हस्तलिखितांमध्ये वापरली गेलेली रंगद्रव्ये खालीलप्रमाणे-

- तांबडा: १.हिंगूळ २.शेंदूर ३.लाख ४.अळिता.
- पिवळा: १.हरताळ २.मातकट पिवळा रंग.
- निळा: १.नीळ.

- पांढरा: १. जस्ताचा क्षार २. चुनखडी ३. शंख.
- हिरवा: १. टेरॅव्हेट नावाचा हिरव्या रंगाचा क्षार २. जंगाल (तांब्याच्या पत्र्यावर आंबट दही घातल्यावर मिळणारा क्षार.)
- चंदेरी: १. चांदीचा रंग (चांदीचा तुकडा मधात खलून मिळवलेला रंग) २. कथलाचा (tin) वर्ख (चांदीचा रंग कालांतराने काळा पडतो. कथलाचा रंग मात्र बराच काळपर्यंत टिकून रहातो.)
- सोनेरी: सोन्याचा रंग (सोन्याचा तुकडा मधात खलून मिळवलेला रंग).

हे रंग वस्त्रगाळरून तसेच त्यांमध्ये योग्य त्या प्रमाणात पाणी, डिंक किंवा मध मिसळून ते वापरले जात असे. चित्रांतील निरनिराळ्या छटांकरिता या रंगांची मिश्रणे वापरली जात असे. चित्रांतील निरनिराळ्या छटांकरिता या रंगांची मिश्रणे वापरली जात असे.

२.६ हस्तलिखितांचे व्यवस्थापन:

२.६.१ संकलन: हस्तलिखितांचे पुढील प्रमाणे संकलन करता येते.

१. देणगी स्वरूपात मिळवणे- एखाद्या घरातील अगोदरच्या पिढीने हस्तलिखितांचा संग्रह केलेला असतो परंतु त्या हस्तलिखितांचे रक्षण करण्यास असमर्थ असल्याकारणाने, अधिकाधिक अभ्यासकांना त्याचा उपयोग करता यावा या कारणाने हस्तलिखिते ग्रंथालयास देणगीदाखल दिली जातात.

२. विकत घेणे - हस्तलिखितांचे महत्त्व न जाणल्याने किंवा त्या हस्तलिखितांचे रक्षण करण्यास असमर्थ असल्याकारणाने अधिकाधिक अभ्यासकांना त्याचा उपयोग करता यावा या कारणाने हस्तलिखिते ग्रंथालयास देणगीदाखल दिली जातात किंवा ती विकली जातात किंवा हस्तलिखितांचे महत्त्व न जाणल्याने रद्दी म्हणून फेकली जातात अशावेळी वेगवेगळ्या रद्दीक्रेंदांकडे हस्तलिखिते असल्यास त्यांच्याकडून ती हस्तलिखिते विकत घ्यावी. तसेच ज्या घरात हस्तलिखिते आहे त्यांच्या घरी जाऊन ती हस्तलिखिते विकत घ्यावीत. परंतु हस्तलिखिते विकत घेताना, त्यांची किंमत

ठरविताना त्या विषयांतील तज्ज्ञांचा सल्ला घ्यावा. सचित्र हस्तलिखितांच्या काळाचा विचार करून किंमत मोजावी. विकत घेतलेल्या हस्तलिखितांचे पुनर्मुद्रण वगैरेचे हक्क संग्रहालयाकडेच ठेवावेत.

3. काही वेळा महत्त्वाचे हस्तलिखित विकत मिळू शकत नाही. अशावेळी गरज वाटल्यास त्याचे झेरॉक्स करून घ्यावे.

4. काही वेळा प्रत्यक्ष हस्तलिखिते न मिळता संग्रहाची संपूर्ण माहिती मिळते. अशा वेळी त्या संग्रहाच्या सविस्तर नोंदी आपल्याकडे असाव्यात. हा संग्रह जतन करण्यास पुढाकार घ्यावा म्हणजे त्या संग्रहाची मालकी खाजगी व्यक्तीची परंतु व्यवहार ग्रंथालयामार्फत असे स्वरूप ठेवावे.

२.६.२ वर्गीकरण:

ग्रंथालयात ग्रंथांचे वर्गीकरण करण्यासाठी कोलन क्लासिफिकेशन, ड्युयी डेसीमल क्लासिफिकेशन, युनिवर्सल डेसीमल क्लासिफिकेशन या प्रमाणीत पद्धतींचा अवंब केला जातो, आणि त्यानुसार त्यांची रचना केली जाते. मात्र हस्तलिखितांचे क्लासिफिकेशन करताना, त्यांची रचना करताना हस्तलिखित संग्रह स्वतःच्या सोईनुसार स्वतःच्या पद्धतीचा अवलंब केला जातो. हस्तलिखितांचे विषय, शीर्षक, ग्रंथकार, स्थळ, भाषा, किंवा लिपी यांनुसार वर्गीकरण करून अणुवर्णानुसार हस्तलिखितांची मांडणी केली जाते.

२.६.३ तालिकीकरण:

तालिका म्हणजे ग्रंथालयामध्ये असलेल्या वाचनसाहित्याचा आरसा असतो. तालिकेमुळे ग्रंथालयात असणारे ग्रंथ, विशिष्ट विषयावरील ग्रंथ, विशिष्ट लेखकाचे ग्रंथ यांविषयी माहिती मिळते. ग्रंथांचे तालिकीकरण करणे जसे आवश्यक आहे त्याप्रमाणे हस्तलिखित संग्रहातील हस्तलिखितांचे देखील तालिकीकरण करणे आवश्यक आहे.

तालिकांचे प्रकार:

२.६.३.१. कार्ड इंडेक्स (Card Index):

या तालिका प्रकारात हस्तलिखिताविषयी पुढील माहिती दिली जाते-

१. हस्तलिखिताचे शीर्षक,
२. ग्रंथकार
३. टीका (असल्यास)
४. टीकाकार
५. हस्तलिखिताचे साधन
६. हस्तलिखिताची अवस्था
७. पूर्ण/अपूर्ण
८. भाषा
९. लिपी
१०. फोलिओची संख्या
११. विषय

२.६.३.२. दाखलनोंदवही (Accession Register)

ग्रंथालयालयामध्ये येणा-या प्रत्येक वाचनसाहित्याची तपशीलवारनोंद या दाखलनोंदवही केली जाते. हस्तलिखितसंग्रहामध्ये असणा-या हस्तलिखितांसाठीही अशी दाखलनोंदवही करता येते. या वहीमध्ये पुढीलप्रमाणे रकाने असतात.

१. हस्तलिखिताचे शीर्षक,

२. ग्रंथकार (Author)

३. टीका (असल्यास)

४. टीकाकार

५. भाषा

६. लिपी

७. हस्तलिखिताचा काळ

८. लेखक (Scribe)

९. बंडल आणि हस्तलिखिताला दिलेला क्रमांक

१०. फोलिओची संख्या

११. हस्तलिखिताची लांबी x रुंदी

१२. हस्तलिखिताचे साधन

१३. पूर्ण/अपूर्ण

१४. परिशिष्ट (Illustration)

१५. गहाळ झालेला भाग

१६. हस्तलिखिताची अवस्था

१७. विषय

१८. वर्गांक

१९. शेरा

२.६.३.३. वर्णनात्मकतालिका:

हस्तलिखिताविषयी अधिक सखोल माहिती या तालिकेद्वारे समजते.

१. हस्तलिखितसंग्रहालयाचे नाव

२. हस्तलिखित क्रमांक

३. हस्तलिखिताचे शीर्षक

४. उपशीर्षक (असल्यास)

५. ग्रंथकार (Author)

६. टीका

७. लेखक

८. हस्तलिखितलेखनाचे स्थान

९. लिपी

१०. भाषा

११. पूर्ण/अपूर्ण

१२. हस्तलिखिताची अवस्था

१३. विषय

१४. साधन

१५. फोलिओची संख्या

१६. गहाळ झालेल्या फोलिओंचे क्रमांक

१७. फोलिओवर असलेल्या ओळींची संख्या

१८. ओळींमधील अक्षरांची संख्या

१९. हस्तलिखिताची लांबी = रुंदी

२०. परिशिष्ट

२१. टीकेचा भाषांतरकार (असल्यास)

२२. हस्तलिखिताची सुरुवातीची ओळ (Beginning line)

२३. हस्तलिखिताची शेवटची ओळ (Ending line)

२४. पुष्पिका (Colophon)

२५. शेरा.

२.६.३.४. प्रमाणित तालिका:

हस्तलिखितामधील अमूल्य माहिती केवळ आपल्याच नाहीतर जातील अभ्यासकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी हस्तलिखिताचे प्रमाणित तालिकीकरण करणे आवश्यक आहे. प्रमाणित तालिकीकरण करताना हस्तलिखित कोणत्याही लिपीमध्ये असले तरी तालिकेमध्ये हस्तलिखिताविषयी माहिती रोमन लिपीतच लिहावी. परंतु शीर्षकाविषयी नोंद करताना मूळ लिपीचाही समावेश करावा. हे शीर्षक प्रतिपादिकांमध्येच लिहावे. या प्रमाणित तालिकेमध्ये पुढीलप्रमाणे माहितीची नोंद केली जाते:

१. Record No.: हस्तलिखित संग्रहालयामध्ये प्रत्येक हस्तलिखिताला क्रमांक दिलेला असतो. त्या क्रमांकाची नोंद या रकान्यामध्ये केली जाते.

२. Date of data collection: ज्या दिवशी हस्तलिखिताविषयी माहिती गोळा केली जाते किंवा

हस्तलिखिताची तालिकेमध्ये नोंद केली जाते त्या दिवसाचा दिनांक म्हणजे date of data collection.

३. संस्था: हस्तलिखितसंग्रहालयाच्या नावाची तसेच ते संग्रहालय जर एखाद्या संस्थेशी संलग्न असेल तर त्या संस्थेच्या नावाची नोंद केली जाते.

४. पत्ता: हस्तलिखितसंग्रहालय तसेच ते संलग्न असलेल्या संस्थेचा संपूर्ण पत्ता नोंदविला जातो.

५. हस्तलिखिताचे शीर्षक: हस्तलिखिताचे शीर्षक हे हस्तलिखिताच्या सुरुवातीला किंवा शेवटी लिहिलेले सापडते. किंवा colophon किंवा समासाप्रमाणे सोडलेल्या जागेमध्ये लिहिलेले सापडते. हस्तलिखितशीर्षकाची नोंद करताना हस्तलिखितावर जसे शीर्षक असेल तसेच नोंदवावे. परंतू कोणताही विभक्ती प्रत्यय जोडू नये. शीर्षक प्रतिपादिकांमध्येच लिहावे. उदाहरणार्थ रघुवंशम् असे जरी शीर्षक असले तरी रघुवंश अशी नोंद करावी. हस्तलिखितामध्ये शीर्षक आढळले नाही तर रकान्यामध्ये 'unknown' अशी नोंद करावी. परंतु शेरा (remark) या रकान्यामध्ये हस्तलिखिताच्या सुरुवातीच्या आणि शेवटच्या काही ओळींची नोंद करावी. हस्तलिखिताचे पर्यायी शीर्षक हस्तलिखितामध्ये असल्यास त्याचीसुद्धा नोंद करावी. हे शीर्षक मूळ शीर्षकानंतर कंसामध्ये किंवा शेरा (remark) या रकान्यामध्ये नोंदवावे.

६. ग्रंथकार: हस्तलिखितामध्ये सुरुवातीला किंवा शेवटी ग्रंथकाराचे नाव कळू शकते. रचित, विरचित, कृत या शब्दांची मदत हस्तलिखितामध्ये ग्रंथकाराचे नाव शोधण्यास होवू शकते. जर हस्तलिखितामध्ये ग्रंथकाराचा उल्लेख नसेल तर नोंदीमध्ये 'unknown' अशी नोंद करावी. तालिकाकाराला जरी ग्रंथाचा ग्रंथकार माहित असला तरी हस्तलिखितात ग्रंथकाराचा उल्लेख नसल्यास तालिकाकाराने ग्रंथकाराची नोंद करू नये. ग्रंथकाराच्या नावाव्यतिरिक्त ग्रंथकाराविषयी इतर माहिती हस्तलिखितामध्ये असल्यास त्या माहितीची नोंद शेरा (remark) या रकान्यामध्ये करावी.

७. टीका (Commentary): हस्तलिखित सटीक असल्यास तशी नोंद तालिकेमध्ये करावी. टीका ही टीप्पण, टीप्पनिका, भाष्य, वृत्ति:, भाषटीका या शब्दांच्या सहाय्याने देखील दर्शवली जाते.

८. टीकाकार (Commentator): हस्तलिखित सटीक असल्यास टीकाकाराची देखील नोंद तालिकेमध्ये करावी.

९. भाषा (Language) : हस्तलिखित ज्या भाषेत आहे त्या भाषेची नोंद तालिकेमध्ये करावी. काही वेळा हस्तलिखितामध्ये मूळ संहिता एका भाषेत आणि टीका दुस-या भाषेत असण्याची शक्यता असते. हस्तलिखितामध्ये एकापेक्षा अधिक भाषा असल्यास सर्व भाषांची नोंद तालिकेमध्ये करावी.

१०.लिपी (Script): हस्तलिखित ज्या लिपीमध्ये आहे, त्या लिपीची नोंद तालिकेमध्ये करावी. जसे ब्राह्मी लिपी, ग्रन्थ लिपी, देवनागरी.

११.हस्तलिखिताचा काळ (Date of manuscript): हस्तलिखित कोणत्या काळातील आहे हे समजण्यासाठी हस्तलिखिताचा काळ तालिकेमध्ये नोंदवावा. हा काळ हस्तलिखिताच्या शेवटी - उत्तर पुष्पिकेमध्ये लेखकाने लिहिलेला असतो. सहसा हस्तलिखित कधी लिहून झाले हे सांगण्यासाठी काळ लिहिलेला असतो. सामान्यपणे हा काळ अंकांमध्ये लिहिलेला असतो. परंतु काही वेळा सांकेतिक शब्दांद्वारे सूचविला जातो. जसे इन्दु-1, यम-2, भुवन-3, वेद-4, बाण-5. हा काळ ठरवताना उजवीकडून डावीकडे वाचावा. उदाहरणार्थ- शून्यद्विसप्तैक (1720). हस्तलिखिताचा काळ हस्तलिखितामध्ये दिलेला नसल्यास 'Not available' अशी नोंद करावी.

१२.लेखक (Scribe): ग्रंथकार आणि लेखक हे यांमध्ये फरक आहे. ग्रंथकार हा एखाद्या ग्रंथाचा कर्ता असतो, तर लेखक हा हस्तलिखित वा हस्तलिखिताच्या प्रती लिहिणारा असतो. लेखकाचे नाव हस्तलिखितामध्ये उत्तर पुष्पिकेमध्ये आढळते.

१३.विषय (Subject): हस्तलिखितामध्ये अलणा-या विषयाची नोंद तालिकेमध्ये करावी. जसे वेद, काव्य, व्याकरण, ज्योतिष. विषयांच्या संज्ञा ठरविण्यासाठी थिसॉरस, विषयशीर्षके (Subject heading) या संदर्भग्रंथांचे संदर्भ घ्यावे. भारतीय परिभाषांप्रमाणे इंग्लीश परिभाषांची देखील नोंद करावी.

१४.हस्तलिखिताच्या सुरुवातीच्या ओळी (Beginning line): तालिकेमध्ये हस्तलिखितामधील सुरुवातीच्या काही ओळींची नोंद करावी. श्री गणेशाय नमः यांसारख्या मंगलचरणांचा, स्तोत्रांचाही त्यात समावेश करावा. या ओळींची नोंद देवनागरी लिपीसह रोमनलिपीत उच्चारदर्शक चिह्नांसह करावी. हस्तलिखिताचे सुरुवातीचे पान गहाळ झाले असल्यास उपलब्ध असणा-या पहिल्या पानावरील ओळींची नोंद करावी.

१५.हस्तलिखिताच्या शेवटच्या ओळी (Ending line): हस्तलिखितामधील शेवटच्या काही ओळींची नोंद करावी. या ओळींची नोंद देवनागरी लिपीसह रोमनलिपीत उच्चारदर्शक चिह्नांसह करावी.

१६.अनुक्रमणिका (contents): हस्तलिखितामधील प्रकरणांच्या अनुक्रमणिकेची नोंद तालिकेमध्ये करावी. यामध्ये मार्गदर्शक शब्द (Key word), वाक् प्रचार यांचाही समावेश असावा.

१७.उपसंहार / पुष्पिका (Colophon): यामध्ये ग्रंथकाराचे नाव, लेखकाचे नाव, त्यांचे वास्तव्याचे स्थान, पालक, गुरू यांविषयी थोडक्यात माहिती दिलेली असते. उपसंहाराचे inter-text, text colophon, post colophon असे तीन प्रकार आहेत. प्रकरणांच्या शेवटी जो colophon येतो तो inter-text colophon उदा. इति प्रथमः सर्गः समाप्तः ,ग्रंथ समाप्तीचा निर्देश text colophon मध्ये केला जातो. उदा. इति समाप्तोऽयं ग्रन्थः सामान्यपणे हे दोन उपसंहार ग्रंथकाराने लिहिलेले असतात. तर post colophon लेखकाने लिहिलेला असतो. हस्तलिखित-ग्रंथाचे नाव, लेखक याविषयी माहिती पहिल्या दोन उपसंहारांमध्ये असते. परंतु काहीवेळा तिस-या उपसंहारामध्ये ही माहिती आढळते. हस्तलिखिताचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने तिसरा उपसंहार हा महत्त्वाचा असतो. या उपसंहारामध्ये ग्रंथ, लेखक, हस्तलिखित लेखनाचा हेतू, लेखनाचा काळ, लेखकाचा पालनकर्ता, हस्तलिखिताचा मालक, हस्तलिखित कसे हाताळावे त्याचे संरक्षण कसे करावे याविषयी माहिती मिळते.

१८.गठ्ठा क्रमांक / हस्तलिखित क्रमांक: हस्तलिखितांची मांडी करताना त्याचे वर्गीकरण करून त्यानुसार गठ्ठे बांधून गठ्ठा आणि त्यातील हस्तलिखितांना क्रमांक दिले जातात. एका गठ्ठ्यामध्ये दोन किंवा अधिक हस्तलिखिते असतात. हे क्रमांक देताना केवळ अंकांचाच वापर करावा. अनुवर्णांचा नाही. उदा. 1.1, 1.2, 1.3. तसेच गठ्ठा क्रमांक आणि हस्तलिखित क्रमांक यामध्ये केवळ एकच बिंदू द्यावा.

१९.पानांची (Folio) संख्या: तालिकेमध्ये हस्तलिखितामध्ये दिलेल्या क्रमांकानुसारच पानांचीच नोंद करावी. एखादे पान कोरे असले तराही ते पान गृहित धरावे परंतु त्या को-या पानाच्या क्रमांकाची नोंद शोरा या रकान्यातही करावी. हस्तलिखितामधील पानांची संख्या मोजताना पाठपोट मिळून एक folio असतो.

२०.हस्तलिखित साधन (Material): हस्तलिखित लिहिण्यासाठी कोणते साधन वापरले आहे याची नोंद या रकान्यामध्ये करतात. जसे- कागद, तालपत्र, लाकूड इ.

२१.परिशिष्टे (Illustrations): हस्तलिखितामध्ये चित्रे, आकृती यांसारखे परिशिष्टे असल्यास त्यांची नोंदही तालिकेमध्ये करावी. या रकान्यामध्ये परिशिष्टांची एकूण संख्या लिहावी. प्रत्येक परिशिष्टाचा आकार, परिशिष्टांचे वर्णन करावे. एखादा folio कोरे सोडले असल्यास त्याचीहीनोंद करावी.

२२.अवस्था - (पूर्ण/ अपूर्ण) (Status- Complete/ Incomplete): हस्तलिखित पूर्ण असेल तर 'Com' किंवा 'Complete' अशी नोंद करावी आणि हस्तलिखित अपूर्ण असल्यास 'Inc' किंवा 'Incomplete' अशी नोंद करावी. हस्तलिखितामधील सुरुवातीचे आणि शेवटचे folios आहेत आणि मधले folios नाहीत अशावेळी ते हस्तलिखित अपूर्ण अशी नोंद करावी.

२३.गहाळ झालेला भाग (Missing portion): हस्तलिखितामधील जे folios गहाळ झाले आहेत त्या folio च्या क्रमांकांची नोंद करावी. जसे- 11-15, 5-8.

२४.अवस्था (Condition): या रकान्यामध्ये हस्तलिखित चांगल्या अवस्थेमध्ये आहे वा वाईट अवस्थेमध्ये आहे. वाळवी लागली आहे का? folio एकमेकांना चिकटले आहेत का? हस्तलिखित जीर्ण झाले आहे का? याविषयी नोंद करावी.

२५.शेरा (Remark): हस्तलिखिताविषयी अवांतर माहिती या रकान्यामध्ये नोंदवावी. जसे हस्तलिखितामध्ये एकापेशक्षा अधिक रंगांची शाई वापरली आहे. व्याकरणाच्यादृष्टीने चूका झाल्या आहेत वा बिनचूक आहे. हस्तलिखितामधील अक्षर, नक्षीकाम यांसारखी माहिती नोंदवावी.

२.६.४.हस्तलिखितांची मांडणी:

हस्तलिखितांचे विषय, शीर्षक, ग्रंथकार, स्थळ, भाषा, किंवा लिपी यांनुसार वर्गीकरण करून अणुवर्णानुसार हस्तलिखितांची मांडणी केली जाते. हस्तलिखिते ठेवण्यासाठी शक्यतो सागवानी लाकडाची कपाटे वापरावी. ते शक्य नसल्यास वापरल्या जाणा-या कपाटांच्या आत जाड हातकागदाचा उपयोग करणे योग्य ठरते.

कागदी हस्तलिखिते दोन्ही बाजूंना लाकडी फळ्यांचे आधार देऊन कापडात बांधून गठ्ठे करून रचून ठेवावीत. ही हस्तलिखिते रचताना त्यांच्या रुंद कडांवर ती उभी करून एकमेकांशेजारी ठेवावीत. त्यामुळे -

१. हस्तलिखितांमध्ये हवा अधिक चांगली खेळती राहते.
२. कोणतेही हस्तलिखित इतर हस्तलिखितांना धक्का न लावता काढता आणि ठेवता येते.
३. हस्तलिखितांमध्ये कीटक आणि इतर प्राणी सहजपणे राहू शकत नाहीत.

यानंतर पुढील प्रकरणामध्ये हस्तलिखितांचे जतन (conservation) म्हणजे काय? हस्तलिखितांची काळजी कशी घ्यावी हे सांगून हस्तलिखितांना हानी पोहोचवणारे घटक आणि त्यावरील उपाययोजना इत्यादी माहिती दिलेली आहे.

प्रकरण ३: हस्तलिखितांचे जतन-संरक्षण, हस्तलिखितांसाठी हानीकारक घटक आणि त्यांवरील उपाययोजना

३.१. प्रस्तावना:

प्राचीन आणि मध्ययुगीन जीवनाचे संपूर्ण चित्र हस्तलिखित परंपरेने जतन करून आपल्यापर्यंत पोहोचवले आहे. मुद्रित मजकूराच्या आणि सहजपणे प्रसारित होणा-या इलेक्ट्रॉनिक मजकूराच्या आजच्या युगात हस्तलिखितांची परंपरा खंडित झालेली असली तरीही हस्तलिखितांचे जतन करणे आवश्यक आहे. झेरॉक्स, डिजिटल फोटोग्राफी, स्कॅनिंग इत्यादी आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने हस्तलिखितांतील मजकूराच्या इलेक्ट्रॉनिक प्रती करता येतीलही. परंतु परंपरेचा पवित्र स्पर्श त्या प्रतींना होणार नाही. तो स्पर्श जपण्यासाठी मूळ हस्तलिखितांचे जतन करणे हाच एकमेव मार्ग आहे.

हस्तलिखिते अधिकाधिक काळपर्यंत आपल्या आहे त्या स्वरूपात, अधिक हानी न होता टिकून राहतील अशी व्यवस्था करणे तसेच विविध अपायकारक घटकांपासून त्यांचा बचाव करणे म्हणजे हस्तलिखितांचे संरक्षण होय. हस्तलिखिते अधिकाधिक काळपर्यंत आपल्या आहे त्या स्वरूपात, अधिक हानी न होता टिकून राहतील अशी व्यवस्था करणे तसेच विविध अपायकारक घटकांपासून त्यांचे रक्षण करणे म्हणजे हस्तलिखितांचे संरक्षण होय. संरक्षणाच्या या शास्त्राचे दोन भाग पडतात - जतन आणि संरक्षण.

- हस्तलिखितांचे जतन (Preservation) हा ग्रंथालय व्यवस्थापनातील एक महत्त्वाचा पैलू आहे. या पैलूमध्ये अभ्यासकांकडून हस्तलिखिते अभ्यासण्यासाठी, चिकित्सकांकडून त्यांची चिकित्सा होण्यासाठी हस्तलिखितांचे कीड लागण्यापासून, त्यांचे नुकसान होण्यापासून त्यांचे रक्षण करणे, त्यांची देखभाल करणे. हस्तलिखिते खराब होऊ नये अशा पद्धतीने त्यांची व्यवस्था करणे हे कार्य केले जाते.
- हस्तलिखितांचे संरक्षण (Conservation) म्हणजे आधीच हानी झालेल्या हस्तलिखिताची दुरुस्ती करणे. हस्तलिखितांचे संरक्षण (Conservation) हा हस्तलिखितांचे जतन (Preservation) या कार्याचा महत्त्वाचा पैलू आहे. यामध्ये हानी झालेल्या आणि हानी होत असणा-या हस्तलिखितांवर उपचारात्मक उपाय करून हस्तलिखित उपयोगात आणण्याच्या स्वरूपात आणले जाते.

३.२. हस्तलिखितांचे संरक्षण (Conservation):

“Any direct or indirect action on damaged or undamaged manuscript or collection of manuscripts aimed at enhancing the life of the manuscript(s) can be termed as conservation.” हानी पोहोचलेल्या किंवा चांगल्या अवस्थेत असलेल्या हस्तलिखितांचे आयुष्य वाढवण्यासाठी केलेल्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष प्रक्रिया म्हणजे हस्तलिखितांचे जतन होय. conservation चे preventive आणि curative असे दोन प्रकार पडतात.

३.२.१. Preventive Conservation: Any direct or indirect action on a damaged or undamaged manuscript or collection of manuscripts aimed at enhancing the life of the manuscripts by reduce future risks of deterioration can be termed as preventive conservation for eg. regular inspection of the condition of the collection. Deputing staff for traing in preventive conservation techniques.

१. Preventive conservation साठी काही महत्त्वाच्या गोष्टी:

- हस्तलिखित ठेवण्याची जागा, हस्तलिखितसंग्रह, हे स्वच्छ असावे.
- हस्तलिखितसंग्रहातील पंखे आणि इतर फर्निचर देखील स्वच्छ ठेवावेत.
- हस्तलिखित शेल्फमध्ये व्यवस्थित ठेवावीत, ती जमिनीवर इकडे तिकडे ठेवू नयेत.
- हस्तलिखिते खळ नसलेल्या स्वच्छ सुती कापडामध्ये किंवा box मध्ये व्यवस्थित ठेवावीत.

- हस्तलिखिते आणि तेथील फर्निचर यांना कोणत्याही प्रकारची कीड, किटाणू लागणार नाही याची काळजी घ्यावी.
- हस्तलिखितावर थेट प्रकाश पडणार नाही याची काळजी घ्यावी.
- हस्तलिखितसंग्रहकक्षामध्ये खेळती हवा असावी.
- हस्तलिखिते ठेवलेली कपाटे भिंतीपासून थोड्या अंतरावर असावीत.
- सर्वात खालचे शेल्वदेखील जमिनीला चिकटून नसावे. कपाटे आणि जमीन यामध्ये एक फूटभर अंतर असावे.

३.२.२. Curative Conservation: Any direct action on a damaged manuscript or collection of manuscripts aimed to stopping active deterioration in the manuscript(s) can be termed as curative conservation for eg. Fumigation of a manuscripts collection that has live insects in it.

३.२.३. Preventive Conservation आणि Curative Conservation

यांतील तुलना:

१. हस्तलिखित किंवा हस्तलिखितसंग्रहाला कीड लागू नये म्हणून Preventive conservation केले जाते तर हस्तलिखिताला कीड लागल्याचे किंवा लागत असल्याचे लक्षात येताच Curative conservation ही प्रक्रिया केली जाते.
२. Preventive conservation ही प्रक्रिया कमी खर्चाची असते तर Curative conservation ही खर्चिक प्रक्रिया असते.
३. Preventive conservation साठी विशिष्ट प्रयोगशाळेची आवश्यकता नसते तर Curative conservation साठी विशिष्ट प्रयोगशाळेची आवश्यकता असते.

४. Preventive conservation साठी खर्चिक आणि विशिष्ट उपकरणे, साधने यांची गरज नसते तर Curative conservation साठी अत्याधुनिक साधने, उपकरणे यांची गरज असते.
५. हस्तलिखितसंग्रहालयाचे व्यवस्थापकीय कर्मचा-यांना देखील Preventive conservation करता येवू शकते Curative conservation करण्यासाठी मात्र प्रशिक्षित संरक्षकाचीच (conservator) आवश्यकता असते.

३.२.४. Restoration:

Any direct action on a damaged manuscript aimed at improving the visual aspect of the manuscript can be termed a restoration for eg. Removing pensil marks from a manuscripts folio.

३.३. हस्तलिखितांची हाताळणी आणि काळजी:

हस्तलिखिते हाताळताना काही विशेष काळजी घेणे आवश्यक आहे. हस्तलिखिते हाताळताना दोन्ही हातांचा वापर करावा. हात स्वच्छ असावेत. हस्तलिखिताची पाने अनेकदा बांधणी न केलेली, सुटी असतात. अशा हस्तलिखिताचा कोणताही भाग सुटा राहणार नाही, वाकणार नाही हे पाहणे आवश्यक आहे. हस्तलिखित अथवा त्याची पाने ठेवण्याची जागा सपाट असावी, ती खडबडीत नसावी; तसेच हस्तलिखिते ठेवल्यावर वाकडीतिकडी होणार नाहीत अशी ठेवावीत. त्याचबरोबर ती उचलताना, दुसरीकडे नेताना, ठेवताना किंवा बांधताना कोणताही कागद मुडपणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. हस्तलिखिते हलवताना त्याला tray किंवा एखाद्या जाड वस्तूचा suport असावा. नीट बांधून आणि योग्य आकाराच्या पेटित (box) ठेवून हस्तलिखित हलवावे. हस्तलिखिते सैलसर बांधली तर त्यांची पाने सुटण्याचा वाकडी होऊन फाटण्याचा धोका असतो. त्यामुळे ती घट्ट बांधणेच योग्य ठरते. हस्तलिखितांची पाने (folio) उघडताना दोन्ही हातांचा वापर करून काळजीपूर्वक

नाजूकपणे उघडावी. हस्तलिखितांची वेळोवेळी तपासणी करावी. हस्तलिखितावर पेन किंवा पेन्सिलने खुणा करू नयेत. कोणतेही खाद्य किंवा पेय पदार्थ हस्तलिखितांजवळ नेऊ नयेत. सामान्यपणे तांबड्या रंगाचे कापड हस्तलिखितांना बांधले जाते. तिबेटी हस्तलिखितांना मात्र परंपरेनुसार पिवळ्या रंगाचे कापड बांधले जाते. अनेक ठिकाणी काही विशिष्ट हस्तलिखिते रेशमी कापडात, किंवा पांढ-या कापडातही बांधली जातात. मात्र हस्तलिखितांना कापड बांधताना काही दक्षता घेणे आवश्यक ठरते.

१. कापड शुद्ध सुती किंवा शुद्ध रेशमी, पक्क्या रंगाचे आणि योग्य मापाचे असावे.
२. अनेकदा धुवून खळ काढून टाकलेले कापड वापरावे.
३. कापडाला चहू बाजूंनी शिवण घातलेली असावी जेणेकरून त्याचे धागे सुटणार नाहीत.
४. कापडाच्या आत हस्तलिखिताच्या दोन्ही बाजूंना पानांपेक्षा थोड्या मोठ्या आकाराचे पुठे असावेत.
५. कापडावरून सुती आणि स्वच्छ धुतलेली, न कापणारी, रुंद नाडी किंवा दोरी बांधावी. बारीक आणि धारदार दो-याचा किंवा रबरबॅंडचा वापर कटाक्षाने टाळावा.

भूर्जपत्रे आणि ताडपत्रांची हस्तलिखिते योग्य आकाराच्या पेट्या करून त्यांमध्ये ठेवण्याची परंपरा आहे. महत्त्वाची कागदी हस्तलिखितेही अधिक जपण्याकरिता याच पद्धतीने ठेवणे उपयोगी ठरते. चित्रे आणि महत्त्वाची कागदपत्रेही अशीच बंद करून ठेवता येतात. हस्तलिखिते ठेवण्यासाठी शक्यतो सागवानी लाकडाची कपाटे वापरावी. ते शक्य नसल्यास वापरल्या जाणा-या कपाटांच्या आत जाड हातकागदाचा उपयोग करणे योग्य ठरते.

कागदी हस्तलिखिते दोन्ही बाजूंना लाकडी फळ्यांचे आधार देऊन कापडात बांधून गठ्ठे करून रचून ठेवावीत. ही हस्तलिखिते रचताना त्यांच्या रुंद कडांवर ती उभी करून एकमेकांशेजारी ठेवावीत. त्यामुळे-

१. हस्तलिखितांमध्ये हवा अधिक चांगली खेळती राहते.

२. कोणतेही हस्तलिखित इतर हस्तलिखितांना धक्का न लावता काढता आणि ठेवता येते.

३. हस्तलिखितांमध्ये कीटक आणि इतर प्राणी सहजपणे राहू शकत नाहीत.

३.३.१. हस्तलिखिते सुरक्षतेसाठी पुढीलप्रमाणे काळजी घ्यावी-

१. हस्तलिखिते सहज आणि सुरक्षितपणे हाताळण्यासाठी दोन्ही हातांचा वापर करावा.

२. हस्तलिखित हलवताना, एका जागेहून दुस-या जागी नेताना हस्तलिखिताला ट्रे किंवा तत्सम गोष्टीचा आधार द्यावा.

३. हस्तलिखिताच्या आकाराच्या पेटीमध्ये ठेवून हस्तलिखित एका जागेहून दुस-या जागी न्यावे.

४. हस्तलिखित हाताळताना हात नेहमी स्वच्छ असावे.

५. हस्तलिखितसंग्रहकक्षमध्ये योग्य प्रकाशयोजना असावी.

६. खाद्य आणि पेय पदार्थ नेण्यास मनाई असावी.

७. हस्तलिखिताच्या फोलिओवर पेन किंवा पेन्सिल कशानेही काहीही लिहू नये अगर खुणा करू नये.

८. सारख्या आकाराचे सुटे फोलिओ एकत्र ठेवावे.

९. हे सुटे फोलिओ ठेवण्यासाठी त्यांच्या आकाराचा एखादा box घ्यावा.

१०. एकच फोलिओ असले तरी ते काळजीपूर्वक ठेवावेत. त्यासाठी टिश्यू पेपरचा वापर करावा.

११. एखादे हस्तलिखित display करावयाचे असल्यास त्या शोकेसमध्ये पुरेसा प्रकाश असावा पण आवश्यकतेपेक्षा अधिक प्रकाश नसावा. जेव्हा शोकेस वापरात नसेल तेव्हा शोकेस कापडाने झाकावे.

३.३.२. हस्तलिखिते अभ्यासासाठी अभ्यासकाला देताना खालील नियम त्याला कटाक्षाने पाळण्यास सांगावे-

१. अभ्यासकाचे हात स्वच्छ असावेत.

२. कोणतेही खाद्य अथवा पेय पदार्थ त्याच्या जवळ नसावेत.

३. पेन, पेन्सिल अथवा तत्सम कोणत्याही साधनाने त्याने हस्तलिखितावर काहीही लिहू नये, कोणत्याही खुणा करू नये.

४. हस्तलिखित हाताळताना त्याने दोन्ही हातांचा वापर करून हळूवारपणे ती हाताळावीत.

५. हस्तलिखित अभ्यासासाठी वापरून झाल्यावर त्याने ते हस्तलिखित टेबलवरच ठेवावेत. तशी सूचना ग्रंथालयीन कर्मचा-याला द्यावी.

६. त्याने स्वतः हस्तलिखित शेल्फवर ठेवू नये.

३.४ हस्तलिखितसंग्रहकक्ष आदर्श होण्यासाठी लागणा-या आवश्यक गोष्टी:

१. हस्तलिखितसंग्रहकक्ष स्वच्छ व टापटीप असावा.
२. अग्नी आणि पाणी यांपासून त्यास कोणताही धोका नसावा.
३. योग्य व चांगली प्रकाशव्यवस्था असावी.
४. हस्तलिखितसंग्रहकक्षामध्ये खेळती हवा असावी.
५. शक्य असल्यास ईलेक्ट्रीक स्विचबोर्ड हस्तलिखितसंग्रहकक्षाबाहेर असावा.
६. हस्तलिखिते योग्य आकाराच्या पेटीत (box) किंवा कपाटात ठेवलेली असावी.
७. कपाटांमधील कप्पे हस्तलिखितांचा भार सहज पेलू शकतील अशी असावी.
८. एका व्यक्तीला सहज हालचाल करता येईल एवढी दोन कपाटांमध्ये अंतर असावे.
९. कोणत्याही कारणाने हस्तलिखित जमिनीवर ठेवलेले नसावे.
१०. हस्तलिखितसंग्रहकक्षाची वेळोवेळी तपासणी करावी.
११. तपासणीनंतर अहवाल लिहिण्यासाठी हस्तलिखितसंग्रहकक्षाबाहेर एक टेबल-खुर्ची असावी.

३.५. हस्तलिखितांच्या संरक्षणासाठी पूर्वी साध्या उपायांचा अवलंब केला जात असे:

१. सागवानी किंवा कडुलिंबाच्या लाकडाच्या पेट्यांमध्ये हस्तलिखिते ठेवणे.
२. जिथे किडे आणि उंदिर सहजपणे पोहोचू शकत नाहीत अशा ठिकाणी हस्तलिखिते ठेवणे.
३. हस्तलिखितांना धूरी देणे - दक्षिण भारतातील ताडपत्राची हस्तलिखिते आणि आसाममधील सांचिपटाची हस्तलिखिते चुलीच्या धुराने धुरकटवली जात असत. त्यामुळे त्यांच्या कडांवर कार्बनचा थर जमा होऊन बुरशी, कीटक तसेच हस्तलिखिते खराब करणा-या रासायनिक घटकांना प्रतिबंध होत असे.
४. हस्तलिखितांना सकाळचे किंवा संध्याकाळचे कोवळे ऊन दाखवणे.
५. तांबड्या रंगाचे कापड हस्तलिखितांना बांधणे: या उपायाची शास्त्रीय पद्धतीने उपयुक्तता अजून सिद्ध झालेली नाही तरी त्याबाबत असा तर्क व्यक्त केला जातो की तांबडा रंग हळद आणि तुरटी यांच्या रासायनिक क्रियेने तयार केला जात असे. हळद आम्ल गुणधर्माची तर तुरटी अल्कली. या दोन्हीच्या मिश्रणाने तयार झालेला तांबडा रंग रासायनिकदृष्ट्या उदासीन आणि कीटकनाशक गुणधर्म असणारा असणार. तांबड्या रंगासाठी वापरले जाणारे लाख, अळिता किंवा हिंगूळ हेही पदार्थ कीटकनाशक आहेत.

३.६.हस्तलिखितांच्या संरक्षणासाठी परंपरेने खालील पदार्थ वापरले जातात -

१. कडुलिंबाची पाने आणि डहाळ्या: कडुलिंबाच्या पानांमधून निघणारा गंध कीटकनाशक तसेच बुरशीनाशक असतो. तो कीटकांची वाढ होण्यास तसेच पुनरुत्पादनासही प्रतिबंध करतो. कडुलिंबाच्या पानांपेक्षाही त्याच्या बिया अधिक प्रभावी ठरतात.

२. मोरपीस: मोराच्या पीसातील निळ्या-हिरव्या रंगाच्या डोळ्यामध्ये मोरचुदाचा (CuSo4) अंश असतो. त्यामुळे मोरपीस कीटकप्रतिबंधक असते.

३. सापाची कात: एखाद्या प्राण्याच्या मृत शरीराला जसे लगेच कीडे लागतात तसे सापाच्या कातीला लागत नाहीत. तिचा गंध कीटकप्रतिबंधक मानला जातो.

४. ओवा: थायमॉल या बुरशीनाशकाचे आणि ओव्याचे गुणधर्म सारखेच मानले जातात. ओव्याच्या धुरीने बुरशी मरते असे समजतात.

५. तंबाखू: तंबाखूतील निकोटीन हे द्रव्य विषारी कीटकनाशक आहे.

६. धोत्रा: धोत्र्याची पाने, फुले आणि बिया विषारी असतात.

कीटकांपासून ताडपत्रांच्या रक्षणासाठी तसेच ती लवचिक राहण्यासाठी उपलब्धतेप्रमाणे तीळ, सिट्रोनेला, लेमनग्रास, छुआ, डुमेला, मोहरी, कडुनिंब इत्यादी वनस्पतींच्या तेलाने ती पुसण्याची पद्धत विविध भागांत आहे.

याशिवाय कापराच्या वड्या, कोरफड, वेखंड, जिरे, मिरी, लवंग, दालचिनी, करंज इत्यादी पदार्थांची पूड हस्तलिखितांच्या भोवती पसरणे किंवा या पदार्थांची धुरी सावधपणे देणे कीडकांच्या आणि बुरशीच्या प्रतिबंधाला उपयुक्त ठरते. रासायनिक पदार्थांप्रमाणेच या नैसर्गिक पदार्थांची परिणामकता काळाबरोबर कमी होत असते त्यामुळे हे पदार्थही वेळोवेळी बदलावे लागतात.

३.७.हस्तलिखितांच्या संरक्षणासाठी उपयोगात आणल्या जाणा-या आधुनिक पद्धती:

३.७.१. आधुनिक पद्धतीने हस्तलिखितांचे जतन करण्यापूर्वी पुढील बाबी विचारात घेणे आवश्यक आहे.

- दुरुस्तीचे तत्व - कागदपत्रे, हस्तलिखीते यांची जशी जीवशास्त्रीय,रासायनिक व भौतिक घटकांमुळे हानी होते तशीच पुर आणि आग यांमुळे सुद्धा होते. तज्ञ,आभ्यासक हे सतत नविन माहिती शोधत असतात त्यांच्या दृष्टीने कागदपत्रे, हस्तलिखीते यांचे महत्व खूप असते आणि म्हणून अशी दुर्मिळ कागदपत्रे, हस्तलिखीते वाचविणे आणि त्यांचे आयुष्य वाढविणे गरजेचे आहे.
- कागदाचे परीक्षण - ज्यावेळी आपण कागदपत्रे, हस्तलिखीते व दुर्मिळ ग्रंथ यांचे जतन करण्याची प्रक्रिया सुरू करतो त्यावेळी त्यांचे निरीक्षण, परीक्षण करणे गरजेचे असते. कागदाचा प्रकार, त्यावरील रंग इ. बाबी विचारात घेणे आवश्यक आहे.
- हानीचे प्रमाण - हस्तलिखीतांचे परीक्षण केल्यानंतर ती पिवळी पडली आहेत का ? कोणत्या कीटकांमुळे ती खराब किंवा ठिसूळ झाली आहेत का ? हात लावताच त्याचे तुकडे पडतात का ? ती दुमडली गेली आहेत का ? ही निरीक्षणे नोंदविणे आवश्यक आहे.
- शाई - यानंतरची पुढची पायरी म्हणजे शाई ही पाण्यात विरघळणारी आहे का ? यासाठी पाण्याचा एक थेंब लिहलेल्या अक्षरावर टाकून शोष कागदाने पाण्याचा थेंब टाकलेला भाग सुकविणे , जर शाई पाण्यात विरघळणारी असेल तर शोष कागदावर त्याचा डाग उमटतो.
- आम्लता - कागदामध्ये आम्लता किती प्रमाणात आहे यासाठी पीएच कागदाचा उपयोग करून त्याच्यातील आम्लतेचे प्रमाण किती आहे हे माहित पडते. कागदावर पाण्याचा एक थेंब टाकून तो सुकल्यानंतर त्यावर पीएच कागद दाबून धरावा , पीएच कागद हा ६.२ किंवा त्यापेक्षा खाली असेल तर कागदामध्ये आम्लतेचे प्रमाण

अधिक आहे असे समजते . त्यासाठी त्या कागदातील आम्लता दूर करण्यासाठी अल्कली प्रक्रिया करणे आवश्यक आहे.

- आम्लता काढून टाकणे -ग्रंथाच्या कागदावरील शाई ही पाण्यात विरघळत तर नाही, पानांचा ठिसूळपणा , कागदाचे किती प्रमाणात तुकडे पडतात , कागदामध्ये किती प्रमाणात आम्लता आहे इ. सर्व बाबी तपासून मग अल्कली द्रावणाचा उपयोग करून आम्लता काढून टाकता येते त्यामुळे पानांमधील ठिसूळपणा कमी होतो, पानांना एक प्रकारे ताकद येते आणि त्यावर पुढील प्रक्रिया करता येते

अल्कली क्रिया करतांना खालील गोष्टींची काळजी घेणे आवश्यक आहे -

१. कागदामधील आम्लता पूर्णपणे निघून जाईल अशाप्रकारे अल्कली क्रिया करावी.
२. या क्रियेचा कागदावरील शाई,रंग इ. वर कोणताही परिणाम होता कामा नये
३. अल्कली प्रक्रियेचे कोणत्याही प्रकारचे डाग कागदावर राहता कामा नये.
४. अल्कली प्रक्रिया ही कागदाच्या फक्त पृष्ठभागावरच होता कामा नये तर कागदाच्या आतपर्यंत होणे आवश्यक आहे.
५. आम्लता काढण्यासाठी अमोनियाचा वापर करणार असेल तर तो हस्तलिखितांमधून येता कामा नये
६. हस्तलिखितांना अल्कली प्रक्रियेचा वास येता कामा नये.

३.७.२.हस्तलिखितांच्या संरक्षणासाठी उपयोगात आणल्या जाणा-या आधुनिक पद्धती:

१. वातानुकूलन (Air conditioning): हस्तलिखितसंग्रहातील तापमान आणि आर्द्रता

नियंत्रित ठेवण्यासाठी वातानुकूलनाचा उपयोग करणे. मात्र ही यंत्रणा सतत चालू असावयास हवी. वातानुकूलनामुळे धूळीच्या समस्येवरही मात करता येते तसेच हस्तलिखितांचे शत्रू असणा-या कीड किटकांवर देखील नियंत्रण ठेवता येते.

२. **गोठवणे (deep-freezing):** तापमान योग्य गोठणांकाला किंवा गोठणांकाच्या खाली असते तेव्हा कीड, जंतू जगू शकत नाही. त्यामुळे हस्तलिखितांच्या संरक्षणासाठी हस्तलिखिते योग्य गोठणांकाला ठेवली जातात त्यासाठी गोठवणकक्षेचा (deep freezer)उपयोग करतात. या पद्धतीमध्ये हस्तलिखिते polythene bag मध्ये ठेवली जातात. ही bag गोठवणकक्षेत तीन दिवस ठेवली जाते. तीन दिवसांनंतर बॅगेतून हस्तलिखिते काढून घेऊन ती त्यांच्या मूळ जागी ठेवली जातात.

३. **धूरी देणे (Fumigation):** हस्तलिखितांना कीटकनाशक पदार्थांची धूरी देणे. ही धूरी देण्यासाठी बंदिस्त कपाट (fumigation chamber) वापरले जाते. थायमॉल, एथोक्साईड, अल्युमिनियम फॉस्फाईड, PARA-DI Chloro Benzene या पदार्थांचा वापर केला जातो. हस्तलिखितांचा -हास करण्यासाठी जीवशास्त्रीय घटक देखील जबाबदार असतात. हे घटक म्हणजे वाळवी, झुरळे, मुंग्या, अदृश्य ज़ीवजंतू. प्रत्येक पानामधील जीवजंतूंना मारणे शक्य नसते.त्यासाठी एका लाकडाच्या कपाटात हस्तलिखिते ठेवून त्यांना थायमॉल किंवा पॅरा-डायक्लोरो-बॅंझीन यांच्या वाफा दिल्या जातात. या कपाटाला फ्युमिगेशन चेंबर असे म्हणतात. या पद्धतीमध्ये हस्तलिखिते ७२ तास या चेंबरमध्ये ठेवणे आवश्यक असते. हस्तलिखितांना केवळ बुरशी लागली असेल तर थायमॉल वापरले जाते. पॅरा-डायक्लोरो-बॅंझीन सर्व कीटकांसाठी उपयुक्त असल्याने पॅरा-डायक्लोरो-बॅंझीन अधिक प्रमाणात वापरले जाते.

४. **टिशू पेपर चिकटविणे :** कागद अत्यंत खराब स्थितीत असेल , त्याचे तुकडे पडत असतील, ठिसूळ व मऊ पडलेला असेल तर या पद्धतीचा अवलंब केला जातो.जपानमधील प्रसिध्द लेन्स टिशू पेपर यासाठी वापरला जातो. भारतामध्ये केळीच्या झाडाच्या सालीचा तंतूपासून बनविलेला पेपर वापरला जातो. यापद्धतीत कागदाचा रंग किंचित फिका पडतो परंतू कागदाचे आयुष्य १०० वर्षापर्यंत वाढविता येते.

टिश्यू पेपर चिकटवण्याची पद्धत:

१. संपूर्ण प्रक्रिया करून पूर्ण झालेला कागद ब्रशने साफ करून ज्या टेबलवर काच आणि प्रकाशव्यवस्था आहे अशा टेबलवर ठेवावा.
२. काचेला CMC चे द्रव्य लावून त्यावर योग्य आकारात कापलेला टिश्यू पेपर ठेवावा.
३. त्या टिश्यू पेपरला CMC ची पेस्ट लावून त्यावर प्रक्रिया करून पूर्ण झालेले पान ठेवावे व त्याला पुन्हा पेस्ट लावावी
४. मुळ पानावर पुन्हा टिश्यू पेपर लावावा व त्यावर पेस्ट लावावी.
५. टिश्यू पेपर हा प्रक्रिया केलेल्या कागदाच्या सर्वबाजूंनी २.५ सेमी जास्त ठेवावा.
६. दोन्ही बाजूंनी टिश्यू पेपर चिकटवलेला कागद दुस-या टेबलावरील पाण्यात भिजवून ठेवलेल्या टेरेलिनच्या कापडावर चोवीस तास सुकवावा.
७. सुकल्यानंतर जास्तीचा टिश्यू पेपर कापून टाकावा.
८. हस्तलिखितांची पाने क्रमांकानुसार लावून घ्यावीत.

५. झेरॉक्सिंग (Xeroxing): दुर्मिळ, महत्त्वाची हस्तलिखिते वारंवार हाताळली जाण्यामुळे ती खराब होण्याची शक्यता अधिक असते. यावर उपाय म्हणून हस्तलिखिताचे झेरॉक्सिंग करून ती झेरॉक्स प्रत अभ्यासकांना देणे. त्यामुळे हस्तलिखितातील माहिती अभ्यासकांना मिळते आणि मूळ हस्तलिखिताचे देखील रक्षण होते.

६. सूक्ष्मचित्रीकरण (Microfilming): हस्तलिखितांचे दीर्घकाळ संरक्षण होण्यासाठी सूक्ष्मचित्रीकरण या पद्धतीचाही अवलंब केला जातो. Microfilm कॅमेराच्या सहाय्याने हस्तलिखितांचे सूक्ष्मचित्रीकरण केले जाते. या पद्धतीमध्ये मूळ हस्तलिखिताचे जतन तर होतेच परंतु हस्तलिखितातील माहिती अभ्यासकांना मिळते. मात्र हस्तलिखितातील माहिती मिळवण्यासाठी Microfilm Reader ची आवश्यकता असते.

७. लॅमिनेशन (Lamination): हस्तलिखिते टिकविण्यासाठी अनेकजण त्यांना लॅमिनेशन करतात. या प्रक्रियेत कागदाच्या दोन्ही बाजूंना प्लॅस्टिकचे दोन ताव (sheet) घेऊन ते यंत्राने तापवून आणि

दाबून एकमेकांना चिकटवले जातात. मधली पोकळी पूर्णपणे नाहिशी होणे हे या प्रक्रियेत आवश्यक असते. प्लॅस्टिक आणि कागदाचे गुणधर्म सारखे नसतात. प्लॅस्टिक हे कृत्रिम, रासायनिक पदार्थांनी केले जाते. त्यामध्ये नैसर्गिक तंतू नसतात. तसेच कागद आणि प्लॅस्टिक यांच्या मजबुतीमध्येही फरक असतो. तापमानातील आणि आर्द्रतेतील वाढ आणि घट यांचा या प्लॅस्टिकवरही परिणाम होतो. लॅमिनेशनमुळे हस्तलिखितांची खालीलप्रमाणे हानी होते:

१. लॅमिनेशन केलेल्या हस्तलिखिताची जाडी प्लॅस्टिकमुळे वाढते. दोन वेगवेगळ्या पानांना लावलेले प्लॅस्टिकचे पृष्ठभाग हस्तलिखित ठेवल्यावर एकमेकांच्या जवळ आल्याने चिकटून बसतात, ते सोडवणे अतिशय अवघड आणि हानीकारक ठरू शकते.
२. प्लॅस्टिक कागदापेक्षा अधिक मजबूत असल्याने ते कागदाला वाकवू शकते. त्यामुळे कागद सरळ राहू शकत नाही. हा कागद सरळ करण्याचा पेरयत्न केल्यास तो फाटूही शकतो.
३. कागदाच्या भोवती असणारा प्लॅस्टिकचा भाग वाकतो, हळूहळू त्याला चिरा पडतात आणि त्या चिरांतून हवा आत शिरते.
४. आत शिरलेल्या हवेने अनेकदा प्लॅस्टिक आणि मुळातला कागद एकमेकांपासून वेगळे होतात. ते वेगळे होताना अनेकदा कागदावरील शाई प्लॅस्टिकबरोबर निघून जाते.
५. प्लॅस्टिकची पारदर्शकता कालांतराने कमी होऊन आतला कागद वाचता न येण्याची शक्यता असते.
६. कागदामधली आम्लता, बुरशी इत्यादी दोषांवर उपचार न करता जर लॅमिनेशन केले तर आतल्या कागदाची खराबी सुरूच राहून लॅमिनेशन संपूर्णपणे निरूपयोगी ठरते. लॅमिनेशन न करता कागदपत्रे हातकागदाच्या योग्य त्या आकाराच्या मजबूत पाकिटात बंद करून ठेवणे योग्य ठरते. कागद फारच झडायला लागला असेल तर त्याला योग्य प्रकारचे कागदी अस्तर लावणे हा योग्य आणि अधिक टिकाऊ उपाय आहे.

८. **स्कॅनिंग:** हस्तलिखितामधील मजकूराचे स्कॅनिंग करून तो मजकूर CD-ROM, Hard Disk या साधनांमध्ये साठविला जातो. जेव्हा उपयोजकाला एखाद्या हस्तलिखितामधील माहिती हवी असेल तेव्हा मूळ हस्तलिखित न देता CD-ROM, Hard Disk मधील माहिती संगणकाच्या सहाय्याने ती माहिती पुरवली जाते. नियमानुसार त्या मजकूराची प्रिंट देखील देता येते.

९. अंकीकरण (Digitization): आजच्या या माहिती तंत्रज्ञानाच्या काळात अंकीकरण हा हस्तलिखितांच्या संरक्षण आणि प्रलेखन कार्यासाठी एक प्रभावी उपाय आहे. अंकीकरणामुळे मूळ हस्तलिखिताचे संरक्षण तर होतेच परंतु त्याचबरोबर संशोधक, अभ्यासक यांनाही हस्तलिखितातील माहितीपर्यंत जाण्याचा सहज मार्ग मिळतो. दुर्मिळ साहित्याचे जतन करणे जेवढे आवश्यक असते तेवढेच ते साहित्य सर्वांसाठी उपलब्ध असणे, सर्वांपर्यंत पोहोचणे देखील आवश्यक असते. या दोन्ही गोष्टी परस्परांना पूरक आहेत. यासाठीच आधुनिक तंत्रज्ञाची कास धरत जुन्या साहित्याचे डिजिटायझेशन करून एकाच वेळी हे दोन्ही हेतू साध्य करता येतात. डिजिटायझेशन या प्रक्रियेत प्रगत तंत्र आणि तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने मुद्रित माहितीसाधनाचे इलेक्ट्रॉनिक किंवा डिजिटल माध्यमात परिवर्तन केले जाते.

९.१. अंकीकरण म्हणजे काय ?

१) Kelly Rusell मते "Digital preservation is a process by which digital data is perceived in digital form in order to ensure the usability, durability and intellectual integrity of the information contained therein. A more precise definition is the storage, maintenance and accessibility of a digital over the long term." (Russell, Kelly 1999)

२) Ashman नुसार, "Digitization is the process of converting analogue information to a digital format for storage and processing in a computer. (Ashman, 2003)

३) Cornell Univeristy Library defines digital images as: "electric snapshots taken of a scene or scanned from documents, such as photographs, manuscripts, printed texts, and artwork. The digital image is sampled and mapped as a grid fo dots or picture elements (pixles). Each pixel is assigned a tonal value (black, white, shades of gray or colour), which is represented in a binary code (zeros and ones). The binary digits (bits) for each pixel are stored in a seaunce by a computer and often reduced to a mathematical representation (compression). The bits are then inerpreted and read by the produce an analog version for disply or printing." (Cornell University Library, 2003)

४) Encyclopedia of Information Technology defines the term digital reservation as "The process of maintaining, in a condition suitable for use, materials produced in digital formats. Problems of physical preservation are compounded by the obsolescence of computer equipment, software, and storage media. Also refers to the practice of digitizing materials originally produced in non digital formats (print, film, etc.) To prevent permanent loss due to deterioration of the physical medium." (Mazumdar, Nirmal Ranjan 2009)

९.२. डिजिटायझेशन प्रक्रियेसाठी खालील साधनसामुग्री:

डिजिटायझेशन प्रक्रियेसाठी खालील साधनसामुग्री आवश्यक असते. हस्तलिखितांच्या डिजिटायझेशन प्रक्रियेसाठी उपकरणे, साधनसामुग्री निवडताना ती गुणवत्तापूर्वक आणि मूळ हस्तलिखिताचे नुकसान होणार नाही हे लक्षात घ्यावे.

- Hardware -

Scanner: H.P.Scan jet, Drum scanner, Slide scanner, Microfiliming scanner, Microbox GmbH – Book 2 Net, Digital camera

Computer: Server, P.C. with multimedia, CD writer, UPS

Air Conditioners

Appropriate Furniture & Lighting

- Software -

Server Operating System for server

Scanner Software

Software for Editing

OCR Software

Software for creation of formats (PDF, TIFF, TXT, RTF)

डिजिटायझेशन ही खर्चिक आणि वेळखाऊ प्रक्रिया आहे. त्यामुळे सर्वच हस्तलिखितांचे डिजिटायझेशन करायचे का नेमक्याच हस्तलिखितांचे करायचे हे प्रथम ठरवावे लागते. नेमक्याच हस्तलिखितांचे डिजिटायझेशन करायचे असल्यास हस्तलिखितांची निवड करण्यासाठी विद्वान, विशेषज्ञ, तज्ज्ञ यांचे मार्गदर्शन घ्यावे. हस्तलिखितांची तालिका किंवा सूची असणे महत्त्वाचे आहे. जर हस्तलिखितांची सविस्तर तालिका केली नसेल तर निदान साधारण सूची तयार करावी. हस्तलिखितांचे डिजिटायझेशन करताना त्यांची अवस्था लक्षात घेणे आवश्यक आहे. हस्तलिखिते हाताळताना नाजूक हातानेच हाताळावीत. एखादे हस्तलिखित जीर्ण झाले असतल्यास ते हाताळताना विशेष काळजी घ्यावी. हस्तलिखितांचे डिजिटायझेशन करण्याबरोबरच त्याच्यावर योग्य उपचार करणे आवश्यक आहे. हस्तलिखित स्वच्छ करण्यासाठी किंवा त्यावरील धूळ काढण्यासाठी मऊ केसांचा ब्रश (soft bristled paint brush) वापरावा.

३.८.ग्रंथालय अंकीकरण प्रकल्प:

ग्रंथालयामध्ये अंकीकरण विविध दृष्टिकोनातून, विविध कारणांमुळे केले जाते. जसे- ग्रंथालयापासून भौगोलिक अंतराने दूर असणा-या उपयोजकांना ग्रंथालयामध्ये न येताही माहितीसाधनांचा उपयोग व्हावा, आपल्याकडे असणा-या दुर्मिळ दस्तावेजांचे भावी पिढीसाठी जतन व्हावे. ग्रंथालयामध्ये अंकीकरण प्रकल्प राबविताना खालील टप्पे विचारात घेतले जातात-

१.ग्रंथालयाचा अंकीकरणाचा हेतू निश्चित करणे.

- २.अंकीकरणाकरिता माहितीसाधने निश्चित करणे.
- ३.मूल्यनिर्धारण आणि बेंचमार्किंग (आदर्श नमूना निश्चित करणे.)
- ४.प्रकल्पाची अंमलबजावणी करणे.
- ५.अंकीकरण झालेल्या प्रलेखांचे जतन करणे.

३.८.१. ग्रंथालयाचा अंकीकरणचा हेतू निश्चित करणे-

ग्रंथालयामध्ये अंकीकरण विविध दृष्टिकोनातून, विविध कारणांमुळे केले जाते. हस्तलिखितांच्या दृष्टिने विचार करावयाचा झाल्यास आपल्या दुर्मिळ, महत्त्वाच्या, अमूल्य प्रलेखांचे जतन आणि संरक्षण करणे, जगातील अभ्यासकांपर्यंत हस्तलिखितांमधील माहितीचा स्रोत निर्माण करणे इत्यादी हेतू असू शकतात.

३.८.२.. अंकीकरणाकरिता माहितीसाधने निश्चित करणे-

अंकीकरण ही खर्चिक आणि वेळखाऊ प्रक्रिया आहे.त्यामुळे सर्वच हस्तलिखितांचे अंकीकरण करायचे का नेमक्याच हस्तलिखितांचे करायचे हे प्रथम ठरवावे लागते. नेमक्याच हस्तलिखितांचे अंकीकरण करायचे असल्यास हस्तलिखितांची निवड करण्यासाठी विद्वान्, विशेषज्ञ, तज्ज्ञ यांचे मार्गदर्शन घ्यावे. हस्तलिखितांची तालिका किंवा सूची असणे महत्त्वाचे आहे. जर हस्तलिखितांची सविस्तर तालिका केली नसेल तर निदान साधारण सूची तयार करावी. हस्तलिखितांची निवड करताना त्यांमधील माहिती, त्यांचे सांस्कृतिक मूल्य, त्यांची अवस्था आणि त्यांचा आकार लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

३.८.३.. मूल्यनिर्धारण आणि बेंचमार्किंग (आदर्श नमूना निश्चित करणे.)

३.८.४. प्रकल्पाची अंमलबजावणी करणे.

अंकीकरणासाठी हस्तलिखितांची निवड झाल्यानंतर आणि मूल्यनिर्धारण आणि बेंचमार्किंग केल्यानंतर प्रत्यक्ष प्रकल्पास सुरुवात करावी लागते. यासाठी प्रथम अंकीकरण In-house करायचे का? Outsourcing करायचे? हे ठरवावे लागते. हे ठरवताना अंकीकरणासाठी निवडलेली माहिती साधने, त्यांची अवस्था, येणारा खर्च, पुरेशी आणि योग्य जागा, आवश्यक असणारी उच्च दर्जाची उपकरणे, प्रशिक्षित मनुष्यबळ, वेळ, तंत्रज्ञान या सर्व मुद्द्यांचा विचार केला जातो.

Andrew Hampson यांनी Outsourcing चे काही फायदे आणि काही दोष सांगितले आहेत –

फायदे	दोष
<p>Quick Delivery Time</p> <p>Costs can be favourable compared to in-house costs</p> <p>Range of scanning equipment available</p> <p>Bureau absorbs equipment depreciation and obsolescence costs</p>	<p>1.Digital Copyright of digital images needs to be assigned to client in the contract, and not retained by the bureau</p> <p>2.Lack of control over scanning environment</p> <p>3.Need to transport materials</p> <p>4.Degree of trust involved in Quality Assurance</p> <p>5.Service level agreements needs to be right</p>

अंकीकरणाची प्रत्यक्ष प्रक्रिया सुरु करताना हस्तलिखितांची अवस्था लक्षात घ्यावी लागते. ही हस्तलिखिते हाताळताना नाजूक हातानेच हाताळावीत. एखादे हस्तलिखित जीर्ण झाले असल्यास ते हाताळताना विशेष काळजी घ्यावी. हस्तलिखितांचे अंकीकरण करण्याबरोबरच त्याच्यावर योग्य उपचार करणे आवश्यक आहे. जसे- ती हस्तलिखिते स्वच्छ करणे, त्यांवरील धूळ साफ करणे. यासाठी मऊ केसांचा ब्रश (soft bristled paint brush) वापरावा.

३.८.५..अंकीकरण या प्रक्रियेतील पाय-या-

१.Scanning- या प्रक्रियेत मुद्रित पानाची डिजिटलाईज्ड प्रतिमा तयार होते. तो त्या पानाचा डिजिटल फोटोग्राफ असतो. डिजिटल कॅमेरा आणि स्कॅनर या दोन्हीचा उपयोग डिजिटल फोटो काढण्यासाठी होतो. स्कॅनरच्या सहाय्याने फोटो काढावयाचा असल्यास स्कॅनरचे अनेक प्रकार आहेत. जसे- Flatbed scanner, Overhead scanner, Drum scanner. डिजिटल कॅमेरामध्येही २ प्रकार आहेत-१. Hand held digital camera आणि fixed digital camera. fixed digital camera हा हस्तलिखितांची फोटो काढण्यास अधिक योग्य असतो. कारण याच्या सहाय्याने हस्तलिखित कोणत्याही आकाराचे असले तरी त्याचा फोटो काढता येतो. फोटोमधील पिक्सेल हा काळ्या आणि पांढ-या रंगात असतो. फोटो रंगीत असल्यास हे पिक्सेल विविध रंगात आणि काळ्या-पांढ-या रंगात असतात. पानाचे स्कॅनिंग करतानाच स्कॅनिंग कृष्ण-ध्रुवल करायचे का रंगीत करायचे हे ठरवावे लागते. तसेच प्रतिमेचे रिझॉल्युशनही (एका लिनियर युनिटमध्ये (एका इंचात) समाविष्ट पिक्सेल) लक्षात घ्यावे लागते. एका पिक्सेलमध्ये जितकी डॉट्सची संख्या जास्त, त्या प्रमाणात मजकूराचा दर्जा ठरतो. संगणकावर सादर करताना कृष्ण-ध्रुवल प्रकारात १६ किंवा २५६ (Bits per Pixel= BPP) प्रमाणात ग्रे रंग असतो, तर रंगीत प्रकारात २४ पर्यंत असतो आणि प्रत्येक रंगासाठी ८ बिट्स असे प्रमाण असते. पानाची डिजिटल प्रतिमा करताना वाचणा-याला ते डिजिटल पान किती चांगले दिसेल हे बघितले जाते म्हणजे मूळ मजकूराच्या दर्जाच्या जास्तीत जास्त जवळची प्रतिमा मिळवण्याला महत्त्व असते. वस्तू किंवा चित्रांची प्रतिमा तयार करताना त्यांचा आकार-प्रतिमेचा दर्जा कायम ठेवून किती मोठा करता येतो, त्या प्रमाणात तयार करताना रिझॉल्युशनचा स्तर निवडणे आवश्यक असते. संख्या वाढवून चालत नाही कारण एका विशिष्ट मर्यादेनंतर पिक्सेलची संख्या वाढली तर केवळ फाईल चा आकार वाढतो परंतु प्रतिमेची गुणवत्ता ही स्कॅनिंग रिझॉल्युशन, स्कॅन केलेल्या प्रतिमेतील बीट्स संख्या, प्रतिमेवर केल्या जाणा-या प्रक्रियेतील कौशल्य, स्कॅनिंग करावयाचे उपकरण, स्कॅनिंग करणा-या व्यक्तीचे कौशल्य यांवर

अवलंबून असते. प्रतिमेतील पिक्सेलची संख्या जेवढी अधिक तेवढी प्रतिमा स्वच्छ दिसते, त्या प्रतिमेतील बारिकसारीक गोष्टी दिसतील हे जरी खरे असले तरी केवळ पिक्सेलची प्रतिमेची गुणवत्ता चांगली रहात नाही.

हस्तलिखितांचे स्कॅनिंग करताना हस्तलिखित हलक्या हातानेच हाताळावी लागतात, त्यामुळे स्कॅनरवर हस्तलिखित ठेवणा-या व्यक्तीला हस्तलिखिताची माहिती असणे आवश्यक आहे. जेणेकरून मूळ हस्तलिखिताला हानी पोहोचणार नाही. स्कॅनिंग करताना हस्तलिखिताची बांधणी सोडू नये कारण त्यामुळे हस्तलिखित खराब होण्याची किंवा पानांचा (फोलिओ) क्रम चुकण्याची शक्यता असते. हस्तलिखिताची बांधणी सोडणे अनिवार्य असल्यास ही बांधणी सोडताना काळजीपूर्वक सोडावी आणि प्रक्रिया पूर्ण झाल्यावर पुन्हा हस्तलिखित जसे होते तसे बांधावे. पानांचा क्रम चुकणार नाही याची काळजी घ्यावी. स्कॅनिंग करताना स्कॅनिंग करणा-या व्यक्तीने सर्जिकल हातमोजे घालावेत ज्यामुळे हस्तलिखितांना हानी पोहोचणार नाही. एखादे हस्तलिखित खूपच जीर्ण झाले असेल तर त्याचे स्कॅनिंग करण्यापूर्वी त्या हस्तलिखिताला जॅपनीज टिश्यू पेपर लावावा किंवा डिजिटल कॅमेराच्या सहाय्याने त्या हस्तलिखिताचा डिजिटल फोटो काढावा.

Natioanal Manuscript for Mission ने हस्तलिखितांचे स्कॅनिंग करताना पिक्सेलची संख्या किती असावी, file format कोणता असावा याविषयी प्रमाणक सांगितले आहे किंवा मार्गदर्शन केले आहे.

Material	Raw Master Image	Bit depth	Clean Master Image	Access Image
Manuscripts	Tiff (Uncompressed) 300 dpi (Output) (3000-5000 pixel)	24 bit	Tiff (Compressed) 300 dpi (Output) Group 6 CCITT Spatial Resolution: 8" x 10" at 300 dpi (3000-5000 pixel)	JPEG/PDF – A Spatial Resolution: 1024 x 768 pixel

<http://www.namami.org/digitization.pdf>

२. **File formate:** स्कॅनिंग करताना प्रतिमा ही file मध्ये साठवली जाते (save केली जाते). या File formate चे अनेक प्रकार आहेत.परंतू नेमका कोणता File formate चांगला आहे हे आपण नक्की ठरवू शकत नाही.file formate ची निवड अनेक घटकांवर अवलंबून असते. जसे, डिजिटायजेशनचा मुख्य हेतू काय आहे? उपयोजकांना माहिती शोधताना कोणता File formate सोपा पडेल. माहिती साधनामधील माहिती मजकूरात्मक आहे वा चित्रात्मक किंवा इतर अन्य प्रकारामध्ये आहे.अंकीकरण क्रियेतील प्रतिमा संकलन (image capturing) ते वितरण (delivery) या प्रत्येक प्रक्रियेमध्ये स्वतंत्र File formate ची निवड करणे गरजेचे असू शकते.केवळ एकदाच कोणता File formate निश्चित करायचा हे ठरवता येत नाही. डिजिटायजेशनच्या प्रत्येक टप्प्यासाठी खालील File formate उपलब्ध आहे.

* **File Formats for capture:** प्रतिमा संकलन (image capturing) ही डिजिटायजेशनची पहिली पायरी आहे image capture करताना त्या imageचा सर्वोत्कृष्ट दर्जा आणि योग्य आकार या प्रमुख बाबी विचारात घेणे आवश्यक असते.या टप्प्याला image capture करताना किंवा File formate निश्चित करताना काही चूका झाल्या तर संपूर्ण अंकीकरणाची गुणवत्ता ढासळण्याची शक्यता असते. पान/ image capture करताना imageची गुणवत्ता ही त्या imageच्या bit depth वर अवलंबून असते. जेवढी bit depth अधिक तेवढी imageची गुणवत्ता चांगली. image captureसाठी सहसा TIFF हा File format सूचवला जातो.

***File Formats for Master Archive:** सुरक्षिततेच्या दृष्टीने अंकीकरण झालेल्या प्रलेखाची एक master copy असणे आवश्यक असते. परंतू या master copy ची गुणवत्ता उच्च दर्जाची असावयास हवी.त्यामुळे Master Archive साठी File format ठरवताना देखील विचार करावा लागतो. Master Archive साठी सहसा TIFF आणि PNG हे File format सूचवले जातात.

***File Formats for Optimisation and Manipulation:** प्रतिमा Optimisation आणि Manipulation करताना image save करण्यासाठी image processing software वापरणे सोईचे ठरते. कारण Optimisation and Manipulation करताना नेमका File format निवडणे गरजेचे असते. प्रतिमा Optimisation आणि Manipulation साठी काही File format सुचवले जातात- PSD for photoshop, PSP for Paint Shop Pro, PNG for fireworks. याव्यतिरिक्त TIFF हा देखील एक चांगला पर्याय आहे.

***File Formats for Delivery:** अंकीकरण केलेले प्रलेख उपयोजकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी (for Delivery) File Formatsचे अनेक पर्याय उपलब्ध असल्याने योग्य File Format निवडणे कदाचित अत्यंत अवघड असेल. त्यामुळे वितरणासाठी (for Delivery) File Format निश्चित करताना पुढील बाबींचा विचार करणे आवश्यक आहे.

१. अंकीकरण केलेल्या प्रलेखाचा उपयोग कशाप्रकारे किंवा कसा करणार आहे? केवळ display करणे, internet द्वारे उपयोजकांपर्यंत पोहोचवणे, printout ही काढून देणे.

२. Monitor, Printer किंवा Projector यांपैकी कोणते output device आवश्यक वापरले जाणार आहे?

३. Image users पर्यंत दर्जेदार पोहोचण्याच्या दृष्टीने output deviceची क्षमता कशी किंवा किती असावी?

४. output device किती bit depth ची image सक्षमपणे हाताळू शकतात?

५. अंकीकरण झालेल्या प्रतिमेमधील प्रत्येक तपशील दिसण्यासाठी image resolution किती असावे?

६. CD-ROM, tape, WAP, Internet (modem or LAN, WAN) यांपैकी कोण त्या माध्यमाद्वारे Image उपयोजकांपर्यंत पोहोचणार आहे?

File Formats for Web Delivery: बहुतांशी project मध्ये Image Internet चा वापर करून संगणक किंवा Monitor द्वारे बघितली जाते. यामुळे File Format ची निवड करणे सोपे होते. कारण web browser काही ठराविक file format लाच support करतात. जसे- JPEG, GIF, PNG. या file format व्यतिरिक्त इतर file format वापरायचे झाल्यास त्यासाठी योग्य plug-in ची आवश्यकता असते. web browser द्वारे डिजिटाइज प्रलेख उपयोजकांपर्यंत पोहोचवण्याचा एक मुख्य फायदा म्हणजे Imageच्या गुणवत्तेमध्ये जरी काही उणीवा असल्या तरी ती Image चांगलीच दिसते.परंतु web browser द्वारे Image बघण्याचा एक तोटाही आहे तो म्हणजे मूळ प्रलेख आकाराने मोठा असला तरी Monitor च्या मर्यादित आकारामुळे ती अंकिकृत प्रतिमा देखील मर्यादित आकारातच पहावी लागते. जरी zoom हा पर्याय जरी उपलब्ध असला तरी browser नुसार तो पर्याय बदलतो. Web Delivery साठी JPEG, PNG आणि GIF हे File Formats सूचवले जातात.

१. JPEG: हा खरेतर File Format नसून एक प्रकारची compression process आहे. ती JFIF या File Format ला support करते. या प्रकारची File .JPG या नावाने save केली जाते. एकाच रंगाच्या विविध छटा असणारी Image असल्यास उत्तम गुणवत्ता आणि कमी size मध्ये ती निर्माण करता येते. Graphic, logo आणि banners साठी देखील या file format चा उपयोग केला जातो.

२. PNG: Portable Network Graphic हा open source आणि प्रमाणित असा format आहे. हा सामान्यतः 8-bit indexed version 24-bit full color version चा वापरले जाते. केला जातो. high quality आणि कमी size च्या image साठी याचा उपयोग करता येत नाही. Internet च्या आधारे images उपयोजकांपर्यंत पोहोचवायची असल्यास bandwidth हा महत्त्वाची बाब आहे.

३. ओ.सी.आर. (Optical Character Recognition): मजकूर किंवा पानाचे ख-या अर्थाने डिजिटल स्वरूपात रूपांतर करताना स्कॅनिंग केलेल्या पानाचे ओ.सी.आर. यशस्वीरीत्या करावे लागते. हे करत असताना एकेक अक्षर लक्षात घेतले जाते. स्कॅनिंग केलेल्या पानाचे ओ.सी.आर. हे प्रथम मशिनद्वारा (Automatic) केले जाते आणि नंतर प्रत्यक्षपणे (Manually) पूर्ण करावे लागते. ओ.सी.आर. प्रक्रियेत प्रतिमेचे पूर्ण स्वरूपातील डिजिटल पानामध्ये (Intelligent page) रूपांतर केले जाते. ओ.सी.आर. करताना प्रतिमेचे रिझॉल्युशन ३०० dpi (dots per inch) हे नेहमीच्या १० किंवा जास्त फॉन्ट आकाराचा मजकूर तयार होईल इतके असणे आवश्यक असते. स्कॅन केलेली प्रतिमा जेवढी दर्जेदार स्वरूपात असेल तेवढी ओ.सी.आर. प्रक्रिया यशस्वी होते. ओ.सी.आर. प्रक्रियेमध्ये प्रतिमा प्रस्तावित करणे (Image Acquisition), स्वच्छ करणे (Clean up), पानाचे विश्लेषण करणे (Page Analysis), चूकांचा शोध घेणे (Recognition), तपासणे (Checking) आणि मजकूर साठवणे (Saving) अशा उपप्रक्रिया केल्या जातात.

३.१ प्रतिमा प्रस्तावित करणे (Image Acquisition): या प्रक्रियेमध्ये मजकूराचे पान किंवा फाईल ओ.सी.आर. आज्ञावलीत प्रस्थापित केली जाते. डिजिटायझेशन प्रक्रियेतील ही सर्वसधारण पायरी आहे. बहुतेक ओ.सी.आर. आज्ञावलीत प्रतिमा स्वीकारण्याची प्रक्रिया उपलब्ध असतेच, त्यास TWAIN असे म्हणतात.

३.२ स्वच्छ करणे (Clean up): या क्रियेमध्ये डिजिटायझेशनच्या दृष्टिकोनातून पानातील अनावश्यक गोष्टी, डाग हे फिल्टरच्या सहाय्याने काढले जातात किंवा प्रत्यक्षपणे काढून टाकले जातात.

३.३. पानाचे विश्लेषण करणे (Page Analysis): या प्रक्रियेमध्ये संपूर्ण पानाचा लेआउट लक्षात घेतला जातो. यामध्ये पानाचे वेगवेगळे भाग पाडले जातात. ज्यामध्ये मजकूराचा भाग, मथळे, तक्ता, शीर्षक, चित्रे, फोटो अशा विभागांचे वेगवेगळ्या चौकटीत रूपांतर केले जाते. त्यांचा

क्रम ठरविला जातो. त्याप्रमाणे पानाची सुरुवात (Header) आणि शेवट (Footer) निर्देशित केला जातो. या प्रक्रियेमध्ये सर्वसाधारण पानाची ओळख संगणकाच्या भाषेत नोंदविली जाते.

३.४. चूकांचा शोध घेणे (Recognition): या प्रक्रियेमध्ये विशेषतः संगणकाद्वारे अक्षर ओळखण्यावर जास्त भर दिला जातो. हे करत असताना अक्षराचा फॉन्टही लक्षात घेतला जातो. यासाठी ओ.सी.आर. प्रणालीत समाविष्ट सर्व भारतीय भाषांमधील लिपी, अक्षरे, विशिष्टे चिह्ने यांचा वापर केला जातो.

३.५. तपासणे (Checking): ही चुकांचा शोध घेणे (Recognition) यानंतरची पायरी आहे. ज्यामध्ये चूका वेगवेगळ्या रंगात अधोरेखित केल्या जातात. न ओळखलेले अक्षर, न समजलेले अक्षर, आज्ञावलीच्या शब्दकोशात नसणारे अक्षर अशाप्रकारे चूकांची क्रमवारी केली जाते. त्यातील चूका सुधारताना check किंवा zooming या गोष्टींचा आधार घेतला जातो. प्रत्येक चूक दुरुस्त केली जाते.

३.६ मजकूर साठवणे (Saving): या शेवटच्या पायरीत ओ.सी.आर. प्रक्रिया पूर्ण केलेले पान हे फ़ाईलमध्ये साठवून त्याच्या अपेक्षित format (HTML, RTF, MS_WORD, PDF मध्ये संग्रहित केले जाते.

३.७. Back up घेणे: डिजिटायझेशन केलेल्या हस्तलिखितांच्या filesकेवळ save करणे पुरेसे नसते. या महत्त्वाच्या files गमावण्याची वेळ येऊ नये म्हणून त्यांचा backup घेणे आवश्यक असते. यासाठी या files dropbox, संगणकाबाहेरील harddisk वर copy करून save कराव्या. तसेच हे folder संगणकावर दुसरीकडे copy करून save करावे. जेव्हा गरज असेल तेव्हा हे नवीन folder open करावे. जेणेकरून मूळ files सुरक्षित राहतील आणि अभ्यासकांनाही अंकिकृत केलेली हस्तलिखिते अभ्यासता येतील.

४. मार्कअप: डिजिटल स्वरूपातील साहित्य डिजिटल ग्रंथालयाच्या रचनेतील विटा आहेत, त्याप्रमाणे मार्कअप आणि मेटाडेटा ही तंत्रे त्याच्या व्यवस्थापनातील मुख्य अंगे आहेत. मार्कअपच्या आधारे साहित्यप्रकार सादरीकरणाचे कार्य शक्य होते. साहित्यातील मजकूर कसा दिसतो, पानाचा आकार, पानाची सुरुवात, शेवट (Header and Footer) अक्षराचा आकार आणि सादरीकरण, दोन ओळींतील अंतर, आकृती-तक्त्यांचे ठिकाण यांसारख्या अनेक गोष्टी मार्कअपमुळे सादर करणे सोपे होते.

५. मेटाडेटा: पारंपारिक ग्रंथालयात ज्या पद्धतीने साहित्याची सूचिबद्ध माहिती सादर केली जाते, त्याच पद्धतीने डिजिटल स्वरूपात साहित्य संग्रहित करित असतानाच साहित्याबद्दल सूचिबद्ध आणि इतर सर्व माहिती वेगळी संग्रहित केली जाते यास मेटाडेटा असे म्हणतात. मेटाडेटामुळे अंकीकरण झालेल्या प्रलेखांतून एखादा प्रलेख तसेच नेमकी माहिती शोधणे शक्य होते. या मेटाडेटा मध्ये- हस्तलिखिताचे शीर्षक, असल्यास उपनाम, ग्रंथकार, सटीक, टीकाकार, लेखक, भाषा, लिपी, विषय, पूर्ण/अपूर्ण, फोलियोंची संख्या, हरवलेले फोलिओ, साधन, हस्तलिखिताची अवस्था, हस्तलिखिताचा काळ, हस्तलिखिताची लांबी x रुंदी इत्यादि तपशील असणे आवश्यक आहे. तंत्रज्ञान बदलले तरीसुद्धा मजकूर नाहिसा होणार नाही, तो वाचणे शक्य होईल अशी खबरदारी मेटाडेटा नोंदणीमुळे शक्य होते. मेटाडेटा नोंदणीचे काम मार्कअप भाषेच्या आधारे केले जाते. सूचिबद्ध माहितीचा मेटाडेटा बनविण्यासाठी मशिन रिडेबल कॅटलॉग (MARC) फॉर्मॅट आणि डबलीन कोअर या दोन पद्धती आहेत. त्यांपैकी डबलीन कोअर ही आंतरराष्ट्रीय दर्जाची खासकरून डिजिटल ग्रंथालयांसाठी वापरली जाणारी पद्धत आहे. हवे ते हस्तलिखित किंवा माहिती शोधण्यासाठी बुलियन शोधपद्धतीच्या आधारे किंवा शब्दसमूहाच्या आधारे शोध घेता येतो.

३.९.हस्तलिखितांचे अंकीकरण करण्यासाठी आवश्यक असणारे वातावरण:

ज्या माहिती साधनांचे अंकीकरण करावयाच्या सर्वच माहिती साधनांची काळजी घेणे आवश्यक असते विशेषतः दूर्मिळ आणि नाजूक माहिती साधनांची. अंकीकरणाच्या वेळी ही दूर्मिळ आणि नाजूक माहिती साधने हलक्या हातांनी, व्यवस्थित, काळजीपूर्वक हाताळावी लागतात. तसेच ज्या जागी अंकीकरणाची प्रक्रिया होणार आहे त्या जागा, तेथील वातावरण यांचाही विचार करावा लागतो.

१.जागेमधील तापमान आणि तेथील सापेक्ष आर्द्रता वारंवार तपासावी. तसेच बुरशी लागली आहे का? लागत आहे का? किंवा इतर कोणत्या कारणाने माहिती साधन खराब झाले किंवा होत आहे का? हेही सतत बघावे.

२. प्रलेख एकदम जमिनीवर किंवा ओल असलेल्या जागी ठेवू नये.

३.मूळ प्रलेख नुकत्याच रंग दिलेल्या खोलीमध्ये ठेवू नये.कारण ताजा रंगातून peroxides बाहेर टाकले जाते जे हस्तलिखित खराब होण्यास कारण ठरू शकते.

४.हस्तलिखित संग्रहापासून copying machines दूर ठेवावी.या मशिन्सनिर्मित ओझोन हा हस्तलिखित खराब करू शकतो.

५.अंकीकरण प्रक्रिया होत असणारी जागा स्वच्छ, धूळ रहित असावी.उपकरणे, संगणक देखील धूळ रहित असावीत.

६. हस्तलिखितांवर कोणत्याही प्रकारची शाई पडणार नाही याची काळजी घ्यावी. गरज पडल्यास पेन्सिल नाजूकपणे वापर करावा.चिकटपट्टी, स्टेपलर्स, पिना, रबरबॅंड यांचा वापर करू नये.

७. हस्तलिखिते उष्णतेचे स्रोतांपासून हस्तलिखिते दूर ठेवावीत.शेट सूर्यप्रकाशात देखील हस्तलिखित नेवू नये.

८.खाद्यपदार्थ, पेयपदार्थ, धूम्रपान यांना अंकीकरण कक्षमध्ये मज्जाव असावा.

९. अंकीकरणाची जागा मोठी, प्रशस्त, सुटसुटीत असावी. जेणेकरून तेथे उपकरणे सहज नेता-आणता येतील, सहज वापरता येतील.

३.१०. हस्तलिखितांची हानी करणारे घटक/ हस्तलिखितांचे शत्रू आणि त्यांवरील उपाययोजना:

निसर्गातील विविध घटक हस्तलिखितांची हानी करण्यास कारणीभूत ठरतात. ते घटक पुढीलप्रमाणे:

१. धूळ आणि हवेतील प्रदूषक
२. प्रकाश
३. तापमान आणि सापेक्ष आर्द्रता
४. कीटक
५. बुरशी

यांपैकी बहुतेक घटक एकमेकांशी संबंधित आहेत. प्रकाश, तापमान आणि सापेक्ष आर्द्रता यांचा जवळचा संबंध आहे. तसेच आर्द्रता, कीटक आणि बुरशी यांचे जवळचे नाते आहे.

३.१०.१.. धूळ आणि हवेतील प्रदूषक:

धूळीमध्ये सामान्यपणे पुढीलप्रमाणे घटक असतात -

१. सेंद्रिय पदार्थ
२. बाष्प

३. काजळी

४. बुरशीचे बीजकण

५. तांबे, लोखंड, मॅंगेनीज इ.धातूंची संयुगे.

याव्यतिरिक्त हवेमधील (1) सल्फर डाय ऑक्साइड - SO_2 (2) हायड्रोजन सल्फाइड - (H_2S) (3) आमोनिया - (NH_3) (4) क्लोरिन - Cl हे प्रदूषक वायू तसेच अनेक विषारी रसायने धूळीमध्ये सामावलेली असण्याची शक्यता असते.

३.१०.१.१. धूळ आणि प्रदूषकांचे परिणाम:

१. सल्फर डाय ऑक्साइड या वायूचा आर्द्रतेशी संपर्क येऊन सल्फ्युरिक आम्ल (H_2SO_4) तयार होते. या आम्लाशी लोखंड, तांबे इ. धातूंचा संयोग होतो आणि गंजासारखा थर तयार होतो.

२. सल्फ्युरिक आम्लाशी संपर्क आल्यामुळे कागदाचे रासायनिक विघटन होते.

३. हायड्रोजन सल्फाइड या वायूचाही धुळीतील धातूशी संयोग होऊन क्षार तयार होतात आणि कागदातील सेल्युलोझचे रासायनिक विघटन होते.

४. आमोनिया वायू आर्द्रता शोषून घेऊन ती साठवून ठेवतो. या वायूचे हवेतील प्रमाण अधिक असल्यास तिया ठिकाणी आर्द्रतेचे प्रमाण वाढते तसेच त्यामुळे हवेची रासायनिक क्रियाशीलताही वाढते.

५. क्लोरिन या वायूचा हवेतील आर्द्रतेशी संयोग होऊन हायड्रोक्लोरिक आम्ल (HCl) तयार होते. ते कागदाचे विघटन घडवते.

६. हवेतील काजळी ही आम्लशोषक असते, ती विशेषतः सल्फ्युरिक आम्ल शोषून घेते

आणि हवेमध्ये साठवून ठेवते.

३.१०.१.२..धूळ आणि हवेतील प्रदूषके खालील मार्गांनी हस्तलिखितांपर्यंत पोहोचतात:

१. दाराखिडक्यांतून येणा-या वा-याबरोबर.
२. हस्तलिखितसंग्रहाला भेट देणा-या तसेच तेथे काम करणा-या व्यक्तींचे कपडे, पादत्राणे तसेच हस्तलिखिते हाताळणा-या व्यक्तींच्या हातांबरोबर.
३. हस्तलिखितसंग्रहात नव्याने समाविष्ट होणा-या संग्रहासोबत.

३.१०.१.३. हस्तलिखितांचे धूळीपासून संरक्षण होण्यकरिता पुढीलप्रमाणे

उपाययोजना करता येईल:

१. जेथे सत धूळ येते अशा जागेतून हस्तलिखितांचा संग्रह हलवणे. विशेषतः महत्त्वाच्या हस्तलिखितांचा संग्रह धुळीपासून मुक्त अशा जागी, आतल्या बाजूला ठेवणे.
२. इमारतीच्या भोवतीची जागा धुळीपासून मुक्त राहिल याकडे लक्ष देणे. आवश्यक तेथे फरशी घालणे.
३. हस्तलिखितसंग्रहाची दारे आणि खिडक्या विनाकारण उघड्या न ठेवणे. ज्या दिशेकडून वारा येतो वा ज्या दिशेला वाहतूकीचा रस्ता आहे अशा बाजूच्या दारेखिडक्यांबाबत ही काळजी विशेषत्वाने घेणे.
४. खिडक्यांसमोर काही अंतरावर पसरट पानांची झाडे लावणे.

५. दारे आणि खिडक्यांना पडदे लावणे, तसेच दाराजवळ काथ्याचे जाड पायपुसणे ठेवणे आणि ते वेळोवेळी स्वच्छ करणे.

६. हस्तलिखिते शक्य तितक्या बंदिस्त स्थितित ठेवणे.

७. हस्तलिखिते ठेवलेली खोली तसेच कपाट वेळोवेळी झाडणे आणि पुसणे.

८. कर्मचारी, अभ्यासक, पाहुणे इत्यादींना पादत्राणे घालून हस्तलिखितांच्या संग्रहामध्ये येण्यास प्रतिबंध करणे, तसेच हस्तलिखिते आणि प्रेक्षक यांच्यामध्ये योग्य अंतर राखणे.

३.१०.२. प्रकाश:

हस्तलिखितांचे वाचन करण्यास आणि कार्यालयीन कामासाठी प्रकाश आवश्यक असला तरी प्रखर प्रकाश हस्तलिखितांसाठी हानिकारक असतो. त्यासाठी हस्तलिखितांच्या संग्रहामध्ये प्रकाश नियंत्रित असणे योग्य आहे. सूर्य आणि दिवे (बल्ब्स आणि ट्यूब्स) हे प्रकाशाचे दोन मुख्य स्रोत आहेत. प्रकाशामध्ये अल्फा, बीटा, गॅमा, अवरक्त, अतिनील हे हानिकारक किरण असतात. बल्बमधून मिळणा-या पिवळ्या प्रकाशामध्ये प्रामुख्याने अवरक्त किरण तर ट्यूबमधून मिळणा-या पांढ-या प्रकाशामध्ये अतिनील किरण असतात. या किरणांमुळे हस्तलिखितांना हानी पोहचते.

१. अवरक्त आणि अतिनील किरण उष्ण असतात. त्यांच्या संपर्कांमुळे हस्तलिखिते कोरडी होऊन त्यातील सेल्युलोझच्या साखळ्या खंडित होतात आणि ती वाकडी होतात, फाटतात अथवा विरतात.

२. या किरणांमुळे शाई आणि रंग फिकट होतात.

३. या किरणांमधील उष्णतेमुळे हस्तलिखितांवर अनेक रासायनिक क्रिया सुरू होऊन ती खराब होण्यास सुरुवात होते.

यासाठी हस्तलिखिते 40 लक्सपेक्षा अधिक प्रकाशात राहू नये.

३.१०.२.१. हस्तलिखितांवर प्रकाशाचे योग्य प्रमाण असावे यादृष्टीने काही उपाययोजना करणे आवश्यक आहे:

१. हस्तलिखिते ठेवण्याची जागा आणि प्रशासकीय कामाची जागा, वाचनकक्ष हे एकमेकांपासून वेगळे असावे.
२. दारेखिडक्यांना पडदे लावून आत येणारा अतिरिक्त प्रकाश रोखणे.
३. हस्तलिखिते दारेखिडक्यांपासून लांबवर, कपाटांमध्ये बंद ठेवणे.
४. वरील उपाय शक्य नसल्यास तेथे थेट प्रकाश न येऊ देता आरश्यांची योजना करून परावर्तित प्रकाश वापरणे.
५. अवरक्त आणि अतिनील किरण शोषणारे रोधक (filters) वापरणे.
६. हस्तलिखितांची कपाटे आणि प्रदर्शिका (showcase) यांत दिवे लावू नये.
७. दिवे आवश्यक तेवढाच वेळ चालू ठेवणे, प्रदर्शिकांवर कापड अंथरणे.

३.१०.३. तापमान आणि सापेक्ष आर्द्रता:

- तापमानातील वाढीचे अथवा घटीचे वेगवेगळे दुष्परिणाम हस्तलिखितांवर होऊ शकतात. विशेषतः ही वाढ वा घट अतिशय वेगात आणि वारंवार होत असल्यास हे परिणाम अधिक प्रमाणात होतात.
- वाढणा-या तापमानाबरोबर हस्तलिखिते, हवा, फर्निचर इत्यादी घटक सूक्ष्म प्रमाणात प्रसरण पावतात तर घटणा-या तापमानाबरोबर त्यांचे आकुंचन होते.
- अधिक तापमानामध्ये हस्तलिखितांतील आर्द्रता कमी होऊन ती ठिसूळ बनतात. तापमान कमी असताना आर्द्रता कमी असली तरीही हा परिणाम घडू शकतो.
- तापमान वाढले की रासायनिक प्रक्रियांना ऊर्जा मिळून त्यांचा वेग वाढतो.
- उबदार वातावरणात कीटक आणि बुरशी यांची वाढ जलद गतीने होते.

सुमारे २० ते २५ अंश सेल्सियस तापमान हे हस्तलिखितांच्या संरक्षणासाठी आदर्श मानले जाते. यामध्ये सावकाशपणे होणारी वाढ अथवा घट फारशी हानिकारक नसते, मात्र अचानकपणे होणारे बदल टाळणे आवश्यक आहे. अधिक आर्द्रतेमुळे कीटक आणि बुरशी यांची वाढ होण्यास मदत होते. हस्तलिखितांवर पाण्याचे डागही पडतात; तसेच विविध रासायनिक क्रियांना अनुकूल वातावरण निर्माण होते. आर्द्रता कमी असेल तर हस्तलिखिते कोरडी होऊन ती ठिसूळ बनतात आणि फाटतात. हस्तलिखितांकरिता हवेतील सापेक्ष आर्द्रतेचे प्रमाण ४५ ते ५५ % असणे आदर्श ठरते.

३.१०.३.१. हस्तलिखितसंग्रहातील तापमान आणि आर्द्रता नियंत्रित ठेवण्यासाठी खालील उपाय करता येईल:

१. हस्तलिखितसंग्रहाच्या दारेखिडक्यांसमोर पसरट पानांची झाडे लावणे.
२. दारे आणि खिडक्या योग्य प्रमाणातच उघड्या ठेवणे, त्यांना पडदे लावणे.
३. हस्तलिखिते ठेवण्यासाठी शक्यतो लाकडी कपाटे वापरणे; आणि ते शक्य नसल्यास वापरल्या जाणा-या कपाटांच्या आत जाड हातकागदाचा उपयोग करणे.
४. पंखे, कूलर इत्यादी विद्युत उपकरणांचा योग्य उपयोग करणे.
५. हस्तलिखितांच्या संरक्षणाकरिता वातानुकूलनाचा उपयोग करणे. मात्र ही यंत्रणा सतत चालू असावयास हवी.
६. आर्द्रतेकरिता बाजारात सिलिका जेल या आर्द्रता शोषून घेणा-या रसायनाचे खडे कापडी पुड्यांमध्ये बांधलेल्या स्वरूपात मिळतात. सिलिका जेलचा रंग पांढरा असतो. आर्द्रता शोषली जात असताना तो रंग हळूहळू निळसर होत जातो. हे निळे झालेले सिलिका जेल आर्द्रता शोषून घेत नाही मात्र उन्हात वाळवल्यानंतर ते पुन्हा पांढरे होते. त्यानंतर ते पुन्हा वापरता येते.

३.१०.४. कीटक:

३.१०.४.१..हस्तलिखितांना हानीकारक ठरणारे काही कीटक पुढीलप्रमाणे-

१. कसर: चंदेरी रंगाचा हा कीटक कागदाचे वरचे पापुद्रे खातो. त्यामुळे कागदावरील मजकूर निघून जातो.

२. वाळवी: पांढ-या रंगाचे हे कीटक मातीचे बोगदे बांधून त्यांतून प्रवास करतात.यांना मोकळी हवा, सूर्यप्रकाश यांचे वावडे असते. हे कीटक हस्तलिखितांची पाने, लाकूड खातात.

३. भुंगेरे: कागद गुळगुळीत करण्यासाठी जी द्रव्ये वापरतात ती द्रव्ये हे कीटक खातात.

४. झुरळे: हस्तलिखिते बांधलेल्या कापडाला लावलेली खळ, पुस्तकांच्या बांधणीला वापरलेला डिंक किंवा सरस हे पदार्थ झुरळे खातात तसेच हे करताना पुस्तकांची बांधणी फाडतात किंवा खराब करतात.

कीटकांनी हस्तलिखिते अथवा त्यांची आवरणे खाऊन केलेल्या हानीबरोबरच त्यांची विष्ठा, अंडी, त्यांच्या अंगातून स्रवणारे विविध पदार्थ यांच्यामुळेही हस्तलिखितांची हानी होते. त्याचबरोबर हस्तलिखितसंग्रहामध्ये असणारे किडे खाण्यासाठी इतर प्राणीही तेथे येण्याची शक्यता असते.

३.१०.४.२. कीटकांना प्रतिबंध करण्यास खालीलप्रमाणे उपाय करता येतात:

१. हस्तलिखितसंग्रहामध्ये अन्नपदार्थांचे सेवन केले जाणार नाही याची दक्षता घेणे.

२. हस्तलिखितांची तसेच हस्तलिखितसंग्रहातील इतर सामानाची वेळोवेळी स्वच्छता करणे.

३. हस्तलिखितसंग्रह भिंतीपासून लांब ठेवणे.

४. दारे आणि खिडक्या योग्य प्रमाणातच उघड्या ठेवणे.

५. नवीन येणारा संग्रह तपासून मगच स्वीकारणे, तपासणी होईपर्यंत हा संग्रह इतर

संग्रहांमध्ये न मिसळणे.

६. हस्तलिखितांना बांधल्या जाणा-या कापडामधील खळ कापड धुवून पूर्णपणे काढून टाकणे.
७. कीटकरोधक द्रव्ये हस्तलिखितांच्या कपाटांत ठेवणे. या द्रव्यांमध्ये वेखंड, कडुलिंबाचा पाला, कापूर इत्यादी पदार्थ परंपरेने वापरले जातात. यांपैकी कापूर उडून जातो तर इतरांची क्षमता काळानुसार कमी होत जाते. त्यामुळे हे पदार्थ काही काळानंतर बदलावे लागतात. याशिवाय डांबराच्या गोळ्या (Naphthalene balls) आणि पॅरा-डायक्लोरो-बेंझीन (Para-dichloro-benzene) हे रासायनिक पदार्थही वापरले जातात. पॅरा-डायक्लोरो-बेंझीन ओडोनिल या नावानेही ओळखले जाते. या पदार्थांच्या वाफा हवेपेक्षा जड असून खालच्या दिशेला जातात. त्यामुळे हा पदार्थ कपाटातील सर्वात वरच्या कप्प्यात ठेवणे योग्य ठरते.
८. हस्तलिखिताचे प्रत्येक पान मऊ ब्रशने स्वच्छ करणे त्याला कीड लागली असल्यास त्यातील कीड पूर्णपणे काढून टाकणे.
९. हस्तलिखितांना कीटकनाशक पदार्थांची धूरी देणे. ही धूरी देण्यासाठी बंदिस्त कपाट (fumigation chamber) वापरले जाते. हस्तलिखितांवर कीटकनाशके फवारताना त्यांचा प्रत्यक्ष हस्तलिखितांशी थेट संपर्क येणार नाही याची दक्षता घेणे आवश्यक आहे.

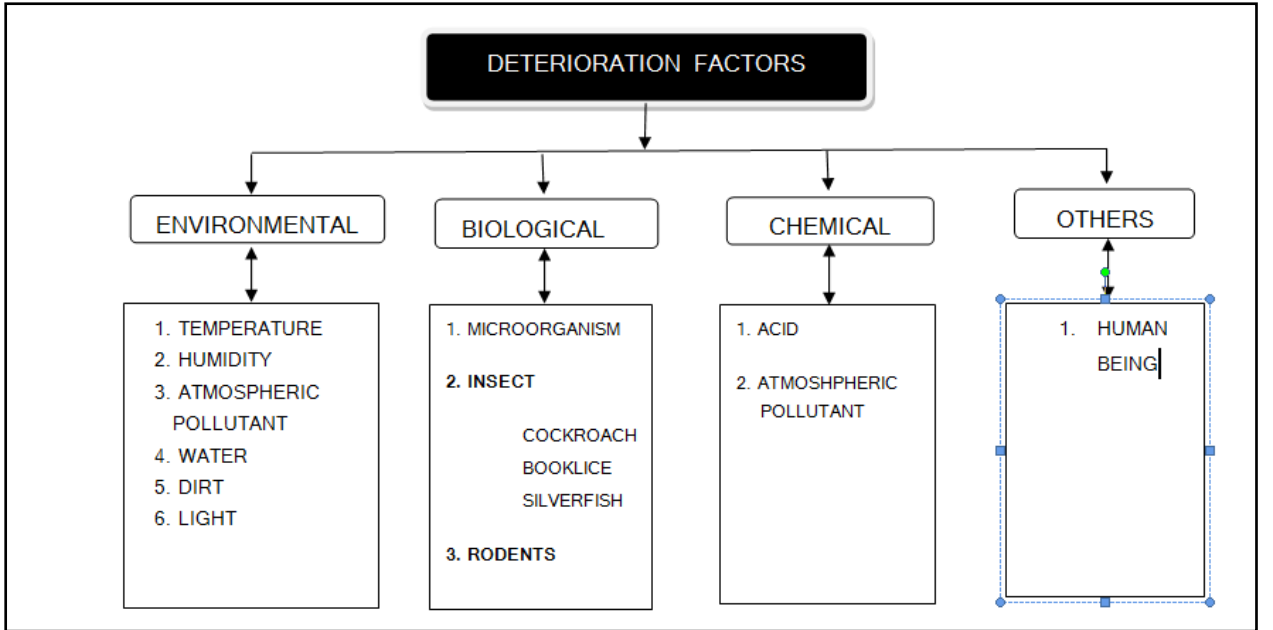
३.१०.५. बुरशी:

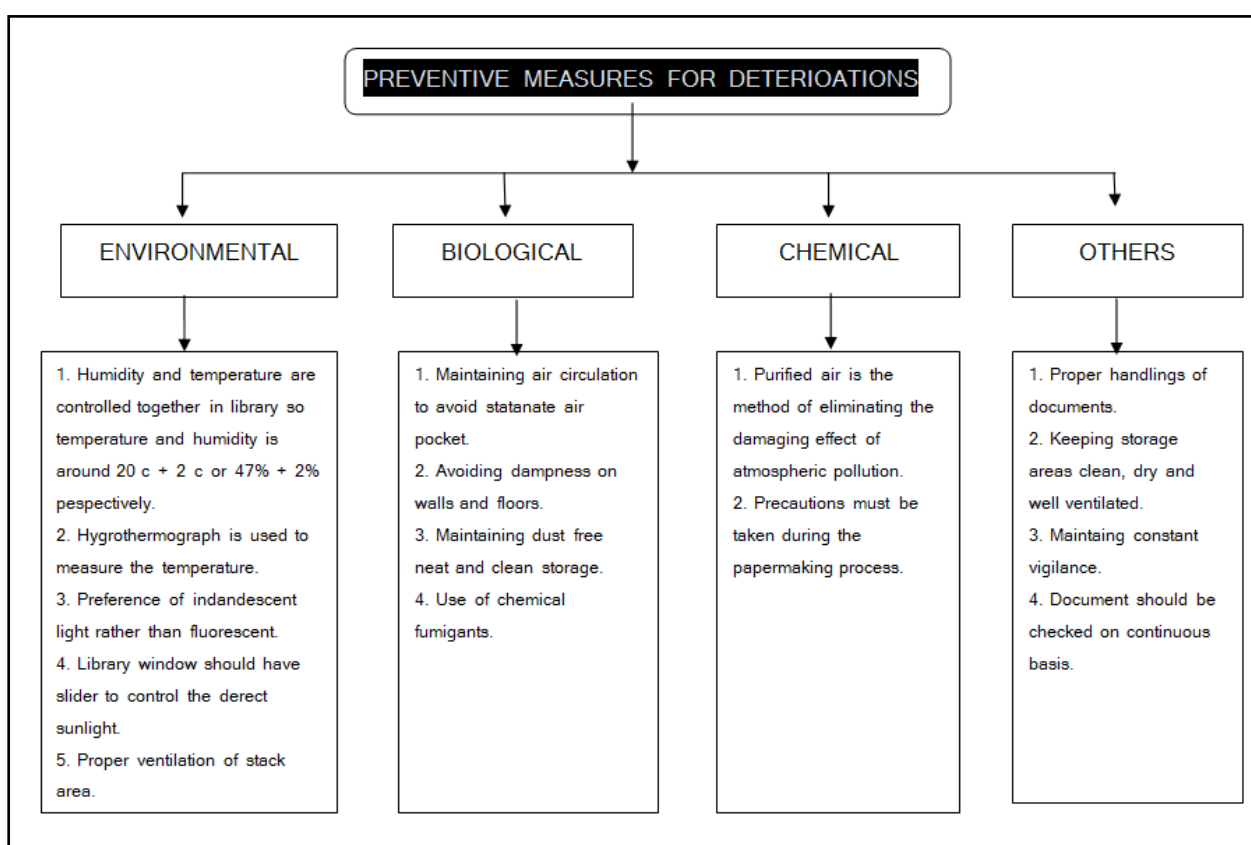
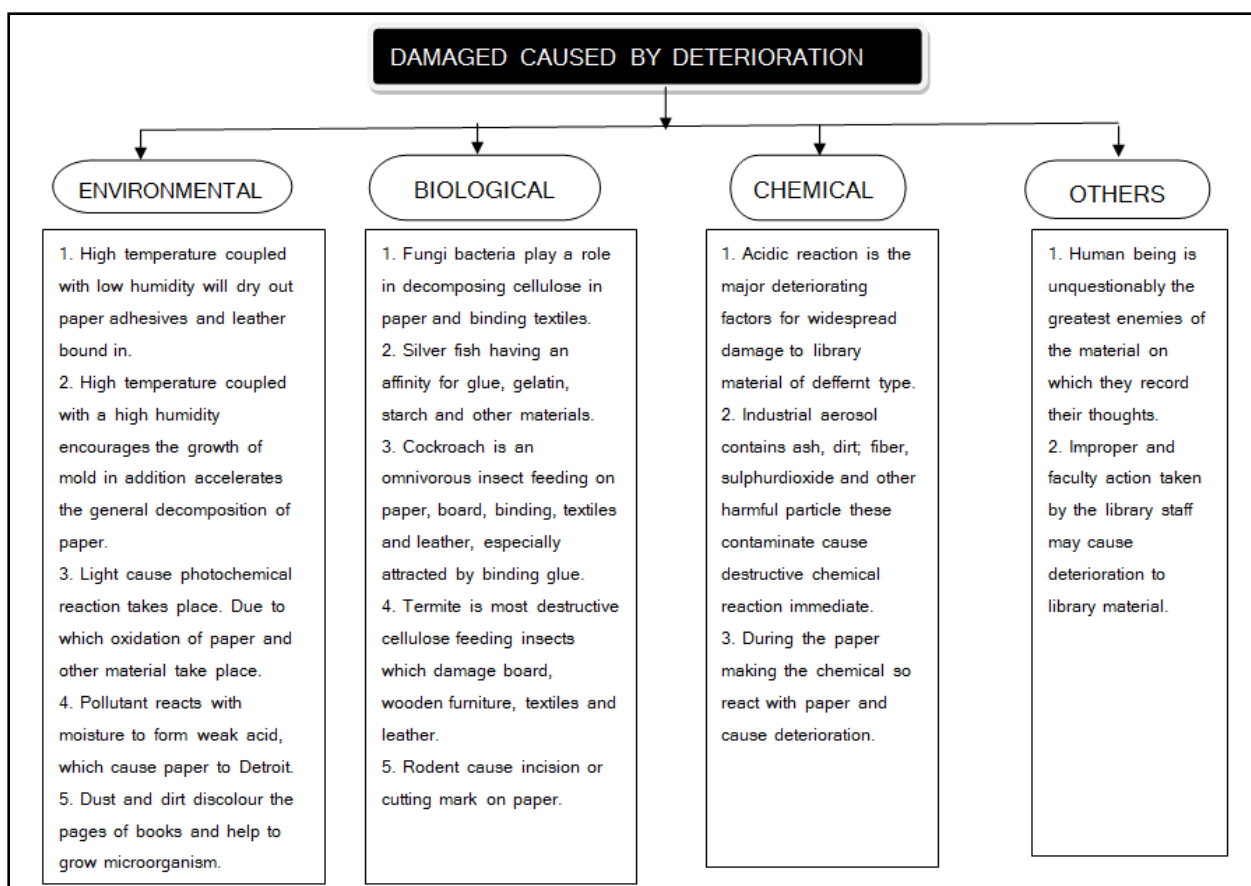
एखाद्या ठिकाणी काही काळपर्यंत आर्द्रता राहिली की त्या ठिकाणी बुरशी लागते. बुरशीची वाढ अंधारात तसेच कुबट हवेमध्ये अधिक प्रमाणात होते. बुरशी ओलसर जागेतील हस्तलिखितांवर वाढते आणि त्यांतून स्वतःला लागणारा अन्नरस शोषून घेते. शोषणाच्या या क्रियेमुळे हस्तलिखितांचा कागद ठिसूळ बनतो. त्याचबरोबर बुरशीकडून बाहेर टाकले जाणारे पदार्थ मुख्यतः आम्ल गुणधर्माचे असतात. या पदार्थांमुळे अनेक रासायनिक क्रियांना चालना मिळते.

३.१०.५.१. बुरशीच्या प्रतिबंधाचे उपाय:

१. हस्तलिखितसंग्रहामध्ये हवा खेळती राहणे तसेच योग्य तेवढा उजेड असणे याची काळजी घेणे.
२. हस्तलिखितांची तसेच हस्तलिखितसंग्रहातील इतर सामानाची वेळोवेळी स्वच्छता करणे.
३. हस्तलिखितसंग्रह भिंतीपासून लांब ठेवणे.
४. दारे आणि खिडक्या योग्य प्रमाणातच उघड्या ठेवणे.
५. नवीन येणारा संग्रह तपासून मगच स्वीकारणे, तपासणी होईपर्यंत हा संग्रह इतर संग्रहांमध्ये न मिसळणे.
६. हस्तलिखिताचे प्रत्येक पान मऊ ब्रशने स्वच्छ करणे.
७. थायमॉल (thymol) या रसायनाचे खडे बाजारात मिळतात. थायमॉलच्या वाफा हवेपेक्षा

हलक्या असून त्या खालच्या दिशेला जातात. बंदिस्त कपाटामध्ये (fumigation chamber) हस्तलिखिते ठेवून थायमॉल खालच्या कप्प्यात ठेवले असता बुरशी नाहिशी करण्यास त्याचा उपयोग होतो.

यानंतर पुढील प्रकरणामध्ये भारतातील हस्तलिखितांविषयी मूलभूत कार्ये करणा-या संस्था, या संस्थांचे योगदान याची विस्तृत माहिती प्रकरणाच्या सुरुवातीला देण्यात आलेली आहे. त्याचप्रमाणे संशोधकाने पुणे शहरातील काही महत्त्वाच्या संस्था आणि त्यांची ग्रंथालये यांना प्रत्यक्ष भेटी दिलेल्या आहेत या प्रत्यक्ष भेटीतून संशोधकाने तेथील हस्तलिखितांची संपूर्ण माहिती, त्यांचे संघटन आणि जतन याबाबत केल्या जाणा-या उपाययोजना याची माहिती मिळवली आहे. तसेच अंकीकरणाबाबत कोणती कारवाई चालू आहे याविषयी देखील माहिती दिलेली आहे.

प्रकरण ४: हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षणासाठी

विशेष कार्य करणा-या भारतातील प्रमुख संस्था व
हस्तलिखितांचा संग्रह असणा-या पुणे शहरातील काही
संस्था

४.१. हस्तलिखिते आणि ऐतिहासिक दस्ताऐवजांचे जतन आणि
संरक्षणासाठी विशेष कार्य करणा-या भारतातील काही प्रमुख संस्था:

१. National Archives of India (NAI):

सार्वजनिक रेकॉर्ड ची केंद्रिय रिपॉझिटरी म्हणून National Archives of India (NAI) कार्य करते. हस्तलिखितांचे जतन आणि तालिकीकरण करण्यामध्येही NAI ने पुढाकार घेतला आहे. NAI १९५७ पासून खाजगी रेकॉर्ड्स चे राष्ट्रीय नोंद (National Register of Private records) हा प्रकल्प राबवत आहे. या प्रकल्पांतर्गत NAI ने सर्वेक्षण करून NGO, चर्च, मंदिर, मठ येथील खाजगी कागदपत्रे, हस्तलिखिते आणि ऐतिहासिक दस्ताऐवज यांच्या राज्य अभिलेखागार विभाग च्या सहकार्याने नोंदी करत आहे. गोळा झालेली माहिती नियमितपणे प्रकाशित केली जाते. NAI ने National Register of Private records चे १९ खंड प्रकाशित केले असून त्यांमध्ये ३४००० नोंदी आहेत. या खंडांमध्ये राजस्थान, कर्नाटक, ओरिसा, पंजाब, तामिळनाडू, बिहार, केरळ, मध्यप्रदेश, उत्तर प्रदेश, आसाम, महाराष्ट्र, जम्मू, काश्मिर, दिल्ली, आंध्र प्रदेश, हरयाना, अरुनाचल प्रदेश आणि वेस्ट बंगाल या राज्यांतील नोंदी आहेत. याव्यतिरिक्त NAI च्या खालील योजना लागू आहेत-

१. राज्य/केंद्रशासित प्रदेश अभिलेखीय रिपॉझिटरी, सरकारी ग्रंथालये आणि संग्रहालये यांना आर्थिक सहाय्य देणे.

२.हस्तलिखिते आणि दुर्मिळ ग्रंथांचे जतन आणि संरक्षणासाठी आर्थिक सहाय्य देणे.या योजनांतर्गत हा निधी राज्य सरकार अभिलेखीय रिपॉझिटरी, ग्रंथालये, संग्रहालये, स्वयंसेवी संस्था, मंदिरे, मठ आणि स्वतंत्रपणे कार्य करणा-या व्यक्तींना दिला जातो. राज्य सरकारच्या संस्थांना एक दशलक्ष अनुदान मिळते तर खाजगी संस्था आणि वैयक्तिकरीत्या कार्य करणा-या व्यक्तींना जास्तीत जास्त ०.२ दशलक्ष इतके अनुदान मिळू शकते.

२. Indian National Trust for Art and Cultural Heritage (INTACH)

इ.स.२००१ मध्ये हस्तलिखितांचे जतन करण्यासाठी Indian National Trust for Art and Cultural Heritage एक प्रकल्प राबवला. हस्तलिखितांविषयी जागरूकता आणि प्रतिबंधात्मक संवर्धन करणे, जतन करणे हे सर्वेक्षणाचे उद्दिष्ट होते. या प्रकल्पामध्ये मंदिर आणि ग्रंथागाराच्या सर्वेक्षकाने प्रत्येक हस्तलिखिताचा संवर्धनाविषयी अवस्थेचा अहवाल तयार केला. या प्रकल्पामध्ये द्वारकाधीश संस्कृत अँकॅडमी, द्वारका, सांदीपनी विद्या निकेतन, पोरबंदर, सोमनाथ मंदिर, एन्.सी.मेहेता गॅलेरी, अहमदाबाद, एल्.डी.इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडिओलॉजी, अहमदाबाद, आणि ग्वाल्हेर आणि शिवपुरी येथील जैन मंदिरे इ. संस्था आणि मंदिरांमध्ये सर्वेक्षण केले. याशिवाय INTACH ओरिसामधील खेडी आणि शहरांमध्ये विखुरलेल्या हस्तलिखितांचे प्रलेखन कार्य करण्यासाठी ओरिसा सरकारच्या सहकार्याने एक प्रकल्प राबवत आहे. INTACH यापूर्वीच तीन जिल्ह्यांमध्ये सर्वेक्षण करून ४७००० भूर्जपत्रे आणि कागदी हस्तलिखितांची एक यादी तयार केली आहे.

३. Indira Gandhi National Centre for the Arts (IGNCA)

हस्तलिखिते आणि ऐतिहासिक दस्तावेज या ज्ञानसाधनांचे जतन करण्यासाठी, विद्वान, संशोधक यांना ही ज्ञानसाधने अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी सहज उपलब्ध व्हावी ही गरज ओळखून १९८९ मध्ये IGNCA ने हस्तलिखितांचे मायक्रोफिल्मिंग करण्याचा कार्यक्रम राबवला. या कार्यक्रमांतर्गत अनेक खाजगी तसेच सार्वजनिक संस्था याशिवाय विशेषतः संस्कृत भाषेतील हस्तलिखितांचा वैयक्तिक संग्रह करणा-या व्यक्ती यांच्याबरोबर अमूल्य अशा या हस्तलिखितांचे मायक्रोफिल्मिंग करण्याचा करार केला. IGNCA ने २.५ लाख हस्तलिखितांचे मायक्रोफिल्मिंग केले आहे. एकूण २०६०० मायक्रोफिल्म रोलस् पैकी १७०८७ मायक्रोफिल्म रोलस् चे अंकीकरण केले आहे. Bibliotheque Nationale (Paris), Cambridge University Library (Cambridge, UK), Staatsbibliothek (Berlin), INION (Russia), Wellcome Institute for the History of Medicine (London) and India Office Library & Records (London) या विविध परदेशी संस्थांमधून विविध प्राथमिक आणि द्वितीयक प्रलेखांची रिप्रोग्राफिक साधने मिळवली आहेत. विद्वान आणि संशोधक IGNCA मधून मायक्रोफिल्म/मायक्रोफिश मिळवू शकतात.

४. National Mission for Manuscripts, IGNCA, (राष्ट्रीय पांडुलिपी मिशन):

पर्यटन आणि संस्कृती मंत्रालय, भारत सरकार द्वारे फेब्रुवरी २००३ मध्ये National Mission for Manuscripts ची स्थापना करण्यात आली. विविध संस्था, मंदिरे, मठ, खाजगी संग्रह अशा विविध ठिकाणी विखुरलेल्या हस्तलिखितांचा शोध घेणे, त्यांचे प्रलेखन कार्य करणे, त्यांचे जतन करणे, त्यांचा अभ्यासकांना अधिकाधिक उपयोग होईल यादृष्टीने कार्य केले जाते.

. National Mission for Manuscripts ची उद्दिष्टे:

१.राष्ट्रीय स्तरावर सर्वेक्षण करून हस्तलिखितांचा शोध घेणे.

२.भारतात विविध ठिकाणी असणा-या हस्तलिखितांचा मोठा माहिती साठा तयार करणे.

३.पारंपारिक आणि आधुनिक अशा दोन्ही पद्धतीने हस्तलिखितांचे संवर्धन करणे.
हस्तलिखितांचे संवर्धन करण्याच्या दृष्टीने नवीन पिढी हस्तलिखित संवर्धक म्हणून घडवणे.

४.हस्तलिखितांची भाषा, लिपी, चिकित्सात्मक आवृत्ती (critical edition), तालिकीकरण अशा विविध पैलूंनी हस्तलिखितांचा अभ्यास करण्यासाठी नवीन पिढीला प्रशिक्षित करणे, त्यांना हस्तलिखितशास्त्राचे अभ्यासक – विद्वान बनवणे.

५.दुर्मिळ आणि अतिमूल्यवान अशा हस्तलिखितांचे अंकीकरण करून हस्तलिखितांचा उपयोग करण्याच्या दृष्टीने प्रोत्साहित करणे.

६.अप्रकाशित अशा हस्तलिखितांचे आणि हस्तलिखिततालिकांच्या प्रकाशनाद्वारे हस्तलिखितांचा उपयोग करण्यास प्रोत्साहित करणे.

७.व्याख्याने, चर्चासत्रे, प्रकाशने आणि इतर कार्यक्रमांद्वारे लोकांना हस्तलिखितांची ओळख करवून देणे, त्यांच्याविषयी जागरूकता निर्माण करणे.

८. Indira Gandhi National Centre for the Arts (IGNCA) येथे हस्तलिखितांचे राष्ट्रीय ग्रंथालय निर्माण करणे.

NMM ने आपली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी देशभरात विविध प्रकारची केंद्रे स्थापन केली आहे. NMM ची ४६ Manuscripts Resource Centres (MRC-s), ३३ Manuscript Conservation Centres (MCC-s), ४२ Manuscript Partner Centres (MPC-s) आणि ३०० Manuscript Conservation Partner Centres (MCPC-s) आहेत. हस्तलिखित कोठे

आणि कोणत्या अवस्थेत आहे याची माहिती देणे हे NMM कार्य आहे. NMM ने 'कृतिसंपदा' या नावाने ओळखली जाणारी एक राष्ट्रीय तालिका तयार केली आहे. या तालिकेमध्ये हस्तलिखिताची सविस्तर माहिती मिळते. NMM प्रत्येक हस्तलिखिताची वैध आणि पूर्ण माहिती पुरवते.

२००४ मध्ये NMM ने हस्तलिखितांच्या अंकीकरणासाठी एक Pilot project केला. २००६ मध्ये हा प्रकल्प पूर्ण झाला. या प्रकल्पामुळे हस्तलिखितांच्या अंकीकरणासाठी मार्गदर्शके आणि प्रमाणके ठरवण्यात आली. आजपर्यंत NMM ने भारतातील विविध रिपॉझिटरींमधील २६००० हून अधिक हस्तलिखितांचे अंकीकरण केले आहे.

४.२. पुणे शहरामधील हस्तलिखितांचा संग्रह असणा-या काही प्रमुख संशोधन आणि शैक्षणिक संस्था:

४.२.१. डेक्कन कॉलेज-

डेक्कन कॉलेज, पुणे ही देशातील तिसरी जुनी शैक्षणिक संस्था आहे. सुरूवातीला या संस्थेचे नाव हिंदू कॉलेज असे होते. नंतर या संस्थेचे पूना कॉलेज असे नामकरण झाले. हे कॉलेज सुरूवातीला विश्रामबागवाडा नंतर वानोवरी येथे होते. नंतर ही संस्था येरवडा येथे स्थलांतरित झाली. बॉम्बे गव्हर्नमेंटने या संस्थेस येरवडा येथील जमीन दान दिली आणि १५ ऑक्टोबर १८६४ रोजी या संस्थेच्या मुख्य इमारतीचा पाया भरला गेला. या संस्थेचे डेक्कन कॉलेज असे नामकरण झाले. इ.स. १९३४ मध्ये ब्रिटिश सरकारने हे कॉलेज बंद पाडले. परंतु कॉलेजचे विद्यार्थी आणि काही नागरिक यांच्या प्रयत्नामुळे १७ ऑगस्ट १९३९ मध्ये मुंबई उच्च व्यायालयाच्या आदेशानुसार हे कॉलेज पुन्हा सुरू झाले. येथे प्राचीन भारतीय इतिहास, पुरातत्त्वशास्त्र, भाषाशास्त्र, संस्कृत याविषयांवर अध्ययन केले जाते. H.R.D. आणि Ministry Government of India ने ५ मार्च १९९० मध्ये या संस्थेला अभिमत विद्यापीठ म्हणून दर्जा दिला आणि १ जून १९९४ ला ही संस्था अभिमत विद्यापीठ म्हणून कार्य करू लागली. Deccan College Post Graduate & Research Institute चे

ग्रंथालय हे या संस्थेचा अविभाज्य घटक आहे. या ग्रंथालयात आशियायी भारताचा इतिहास, प्राचीन भारताचा इतिहास, मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, भाषाविज्ञान, तत्त्वज्ञान, संस्कृत, धर्म, पुरावास्तुशास्त्र या विविध विषयांवरील, ग्रंथ, विविध शब्दकोश, ज्ञानकोश, गॅजेट्स, अटलास, सेन्सेस, रिपोर्ट, निर्देशक आहेत. या ग्रंथालयात १००००० हून अधिक ग्रंथ, ३४०६५ नियतकालिकांचे बांधणी अंक, ६८७ Ph.D.प्रबंध, २२५ एम्.ए. एम्.फिल प्रबंध, २९६ मायक्रोफिल्मस्, ७६१ मायक्रोकार्डस्, १८९८ मायक्रोफिश, ६० फ्लॉपीज्, २३२ सी.डी.रोम डिस्क, २७ व्हिडिओ कॅसेट्स, २७ ऑडिओ कॅसेट्स आणि १२००० हस्तलिखिते आहेत. यातील काही हस्तलिखिते कागदाची आहेत तर काही ताडपत्राची आहेत. डेक्कन कॉलेजने तीन वर्णनात्मक तालिका प्रकाशित केल्या आहेत.

१.१. डेक्कन कॉलेजच्या ग्रंथालयामध्ये कागदी हस्तलिखिते, भूर्जपत्रे, ताडपत्रे, सचित्र हस्तलिखिते अशी सुमारे १२००० हस्तलिखिते आहेत.

१.२.भाषा: ही हस्तलिखिते वेद, वेदान्त, वैद्यक, अलंकार, योग, ज्योतिष, तंत्र, तत्त्वज्ञान, हस्तमुद्रितशास्त्र या विषयांवरील असून ती संस्कृत - 83% , मराठी- 15%, पर्शियन-1% ,उर्दू- 1% इ. भाषांतील आहेत.

१.३. लिपी: ही हस्तलिखिते देवनागरी, उर्दू या लिपींमधील आहेत.

१.४.हस्तलिखितांची मांडणी: हस्तलिखिते ठेवण्यासाठी लोखंडी कपाटे आहेत. कप्यांमध्ये हस्तलिखिते त्यांच्या रूंद कडांवर उभी करून एकमेकांशेजारी ठेवली आहेत. त्यामुळे हस्तलिखितांमध्ये हवा अधिक चांगली खेळती राहते. कोणतेही हस्तलिखित इतर हस्तलिखितांना धक्का न लावता काढता आणि ठेवता येते.

१.५. वर्गीकरण: या हस्तलिखितांचे विशिष्टप्रकारे वर्गीकरण केलेले नाही. कपाटांमध्ये त्यांची मांडणी दाखलांकानुसार केलेली आहे.

१.६ तालिकीकरण: सर्व हस्तलिखितांची छापील पत्ररूप तालिका केलेली असून केलेली असून त्यामध्ये हस्तलिखिताचा दाखलांक, हस्तलिखिताचे शीर्षक, ग्रंथकार/ लेखक, भाषा, लिपी, पर्णसंख्या,

पानावरील ओळींची संख्या, अक्षरसंख्या, विषय, हस्तलिखिताचा आकार इ. माहिती नोंदवलेली आहे. ही तालिका शीर्षक तालिका (Title Catalogue) आहे. तसेच संस्कृत हस्तलिखितांची वर्णनात्मक तालिका प्रकाशित केली असून ती तीन खंडांमध्ये (वेद, काव्य, धर्मशास्त्र) आहे. या वर्णनात्मक तालिकेमध्ये अनुक्रमांक, हस्तलिखिताचा दाखलांक, हस्तलिखिताचे शीर्षक, ग्रंथकार/ लेखक, टीकाकार, हस्तलिखिताचे साधन, लिपी, हस्तलिखिताचा आकार, पर्णसंख्या, ओळींची संख्या, पूर्ण/अपूर्ण, हस्तलिखिताची स्थिती, शेरा(इतर माहिती) हस्तलिखिताविषयी इ. माहिती दिलेली आहे.

१.७ दाखलांकवही: हस्तलिखितांची स्वतंत्र दाखलांकवही असून त्यामध्ये अनुक्रमांक, हस्तलिखिताचे शीर्षक, ग्रंथकार/ लेखक, विषय, शतक, हस्तलिखिताचा आकार, पूर्ण/अपूर्ण,पर्णसंख्या, ओळींची संख्या, हस्तलिखिताची स्थिती, हस्तलिखित कोणीकडून मिळाले त्या व्यक्तीच नाव इ.माहिती आहे.

१.८.हस्तलिखितांची अवस्था: 60% हस्तलिखिते चांगल्या अवस्थेमध्ये असून 40% हस्तलिखिते जीर्ण आणि वाळवी लागलेली आहेत.

१.९.हस्तलिखितसंग्रहकक्ष: हस्तलिखितांसाठी स्वतंत्र हस्तलिखितसंग्रहकक्ष नाही. ग्रंथालयाच्या एका कक्षेमध्येच हस्तलिखिते ठेवलेली आहेत. या कक्षेमध्ये खेळती हवा, पुरेसा उजेड व प्रकाश आहे. हस्तलिखिते ठेवण्यासाठी लोखंडी बंद कपाटे आहेत. जमिन आणि कपाट यांमध्ये 1 फूट अंतर आहे.

१.१०. हस्तलिखितांचे संरक्षण: हस्तलिखिते आणि हस्तलिखिते ठेवलेल्या कपाटांची, संग्रह कक्षाची सतत स्वच्छता केली जाते. परंपरेनुसार लाल रंगाच्या शुद्ध सुती (Cotton) कापडामध्ये हस्तलिखिते बांधलेली आहेत. हस्तलिखिताच्या खाली आणि वर पुठे ठेवून हस्तलिखित लाल रंगाच्या कापडामध्ये बांधले जाते. आकारानुसार कापड कापून त्यामध्ये हस्तलिखित बांधले जाते. भूर्जपत्रे आणि ताडपत्रे लाकडाच्या पेटीमध्ये ठेवली आहेत. हस्तलिखित रक्षणासाठी वेखंड, कडूनिंबाची पाने या पारंपारिक पदार्थांचा उपयोग केला जातो. वर्षातून दोनदा हर्बल पद्धतीने पेस्ट कंट्रोल केले जाते. हस्तलिखितांना वाफ देण्यासाठी fumigation chamber आहे.

१.११.हस्तलिखितांचे अंकीकरण: हस्तलिखितांचे केवळ स्कॅनिंग झाले आहे.

१.१२. **हस्तलिखित देवघेव:** अभ्यासकांच्या मागणीनुसार मूळ हस्तलिखितही पहाण्यासाठी दिले जाते. कोणतेही हस्तलिखित हस्तलिखितसंग्रहकक्षाबाहेर दिले जात नाही. हस्तलिखित पहाण्यास शुल्क आकारले जाते.

१.१३. **इतर सेवा:** अभ्यासकाची मागणी असल्यास हस्तलिखितांचे झेरॉक्स सेवा आणि फोटो कॉपी सेवा दिली जाते मात्र त्यासाठी शुल्क आकारले जाते.

१.१४. **मनुष्यबळ:** हस्तलिखितसंग्रहकक्षामध्ये स्वतंत्र कर्मचारी नाहीत.

१.१५. **आर्थिक तरतूद:** हस्तलिखितांचे रक्षण आणि जतन यासाठी संस्थेकडून आर्थिक तरतूद केली जाते. सरकारकडून हस्तलिखितांसाठी स्वतंत्र निधी मिळत नाही. पुस्तके, नियतकालिकांसाठी ग्रंथालयासाठी जो निधी मिळतो त्यातील काही रक्कम हस्तलिखितांसाठी उपयोगात आणली जाते.

१.१६. **समस्या:** हस्तलिखितांचे रक्षण आणि जतन करण्यासाठी संस्थेला आर्थिक तरतूद आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळ यांची कमतरता आहे.

४.२.२. भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन केंद्र:

संस्कृत आणि भारतीयविद्येचे महर्षी डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांच्या आदरार्थ त्यांचे शिष्य आणि मित्र यांनी 6 जुलै 1917 या दिवशी या संस्थेची स्थापना केली. सुमारे १०० वर्षांपूर्वी भारतातील अतिशय दुर्मिळ आणि महत्त्वपूर्ण हस्तलिखितांचे सर्वेक्षण करून ती हस्तलिखिते एकत्रित संग्रहित करण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने संस्कृत पंडितांना प्रोत्साहित केले. त्याप्रमाणे डॉ. भांडारकर, प्रो.बुलर, डॉ. व्ही.एस्.घाटे, प्रो.काथवटे यांसारख्या विद्वानांनी अनेक ठिकाणी फिरून अतिशय परिश्रमपूर्वक २०००० हस्तलिखित प्रती गोळा केल्या. या विद्वानांच्या प्रयत्नामुळेच हजारो हस्तलिखिते संस्थेच्या ग्रंथालयात उपलब्ध झाले आहेत प्रथमतः ही सर्व हस्तलिखिते मुंबई येथे ठेवण्यात आली होती. मुंबईतील उष्ण व दमट हवामानामुळे हस्तलिखितांवर परिणाम होऊ लागल्यामुळे ही हस्तलिखिते पुणे येथील डेक्कन कॉलेजमध्ये स्थलांतरीत करण्यात आली.

पेशव्यांच्या घराण्यातही असा एक बराच मोठा ग्रंथसंग्रह सापडला. त्या संग्रहातील सुमारे १००० ते १२०० हस्तलिखिते पुणे येथील भांडारकर संशोधन मंदिरात असलेल्या हस्तलिखित संग्रहात असून त्या संग्रहाला विश्रामबाग संग्रह असे नाव दिलेले आहे.

भांडारकरांनी आपले ग्रंथ आणि संशोधन पत्रिका या संस्थेस भेट म्हणून दिल्या. तसेच एका वर्षानंतर मुंबई सरकारने आपल्या जवळील संस्कृत आणि प्राकृत हस्तलिखिते आणि ग्रंथमाला या संस्थेस दिल्या.हस्तलिखित संग्रहाची जपणूक आणि देवघेव, संशोधन ग्रंथ प्रकाशन आणि महाभारत विभागाची कार्यवाही ही या संस्थेची प्रमुख कार्ये आहेत.

सरकारकडून मिळालेल्या हस्तलिखितांमध्ये संस्थेची स्वतःची हस्तलिखिते, खाजगी संस्था आणि व्यक्ती यांनी दान दिलेली हस्तलिखिते अशी भर पडून आज या संस्थेमध्ये जवळपास 24000 हस्तलिखितांचा संग्रह आहे. ही हस्तलिखिते भूर्जपत्र, ताडपत्र, वंशपत्र, जुना कागद यांवर लिहिलेली आहेत. ही हस्तलिखिते प्रामुख्याने संस्कृत भाषेत आहेत परंतु अरबी, फार्सी, प्राकृत, हिंदी, अर्धमागधी, मराठी या भाषांमधील देखील हस्तलिखिते आहेत. या हस्तलिखित संग्रहामध्ये जैन साहित्यावरीलही हस्तलिखिते आहेत. या संग्रहाची वर्णनात्मक सूची केलेली आहे.

२.१. संस्थेच्या हस्तलिखितसंग्रहालयामध्ये सुमारे २८००० हस्तलिखिते आहेत. त्यांपैकी २०००० हून अधिक कागदी असून ४०० च्या आसपास palm leaf तर १५० च्या आसपास भूर्जपत्रे आहेत.

२.२.भाषा: २५००० हून अधिक संस्कृत भाषेतील, २५ हून अधिक मराठी भाषेतील तर २५० पर्शियन, अरेबिक, उर्दू इ. भाषांतील हस्तलिखिते आहेत.

२.३. लिपी: ही हस्तलिखिते देवनागरी, शारदा, उडिया, बांग्ला, उर्दू या लिपींमधील आहेत.

२.४.हस्तलिखितांची मांडणी: हस्तलिखिते ठेवण्यासाठी लाकडी कपाटे आहेत. कप्यांमध्ये हस्तलिखिते वर्षानुसार (yearwise) अनुक्रमाणे हस्तलिखितांच्या रुंद कडांवर उभी करून एकमेकांशेजारी ठेवली आहेत. त्यामुळे हस्तलिखितांमध्ये हवा अधिक चांगली खेळती राहते. कोणतेही हस्तलिखित इतर हस्तलिखितांना धक्का न लावता काढता आणि ठेवता येते. हस्तलिखितांमध्ये कीटक आणि इतर प्राणी सहजपणे राहू शकत नाहीत.

२.५.वर्गीकरण: या हस्तलिखितांचे वर्ष आणि त्यातही विषयानुसार वर्गीकरण केले आहे.

२.६.तालिकीकरण: सुमारे २०००० हस्तलिखितांची पत्ररूप तालिका केली आहे. १३००० हस्तलिखितांची वर्णनात्मक तालिका केली असून ही तालिका १३ खंडांमध्ये प्रकाशित केली आहे तर सर्व हस्तलिखितांची हस्तयादी (handlist) केली आहे.

२.७.हस्तलिखितांची अवस्था: सर्व हस्तलिखिते चांगल्या स्थितीतील आहेत.

२.८.हस्तलिखितसंग्रहकक्ष: हस्तलिखितसंग्रहकक्ष हा बांधतानाच हस्तलिखितसंग्रहास अनुरूप बांधला आहे. येथील छत उंच असून नैसर्गिकरीत्याच उत्तम तापमान, खेळती हवा, पुरेसा उजेड व प्रकाश आहे. सतत स्वच्छता ठेवली जात असल्याने धूळ, कीटक यांचा प्रादुर्भाव नाही. कपाटे जुनी, लाकडी असून मजबूत आहेत. कपाटे विटांवर ठेवली आहेत.

२.९.हस्तलिखितांचे संरक्षण: हस्तलिखिते आणि हस्तलिखिते ठेवलेल्या कपाटांची, संग्रह कक्षाची सतत स्वच्छता केली जाते. हस्तलिखितावर धूळ आढळल्यास ती धूळ स्वच्छ करण्यासाठी मऊ केस असणा-या ब्रशचा वापर केला जातो. परंपरेनुसार लाल रंगाच्या शुद्ध सुती (Cotton) कापडामध्ये हस्तलिखिते बांधलेली आहेत. परंतु कापड वापरण्यापूर्वी ते मीठाच्या पाण्यात स्वच्छ धुवून त्याची संपूर्णतः खळ काढली जाते. हस्तलिखिताच्या आकारानुसार कापड कापून त्यामध्ये हस्तलिखित बांधले जाते. भूर्जपत्रे आणि ताडपत्रे पुठ्याच्या box मध्ये ठेवली आहेत. हस्तलिखित box मध्ये ठेवण्यापूर्वी त्याला रेव्हिझन केले जाते आणि आत लाल रंगाचे कापड असते. हस्तलिखित रक्षणासाठी (conservation) स्वतंत्र लॅब आहे. येथे हस्तलिखितांवरील धूळ साफ करणे. कीड लागली असल्यास ती नाहिशी करणे, हस्तलिखिताची पाने एकमेकांना चिकटली असल्यास ती स्वतंत्र करणे, जीर्ण झालेल्या हस्तलिखितांना जॅपनीज टिश्यू पेपरने full line करणे इत्यादी कामे केली जातात. हस्तलिखितांना कीड, वाळवी लागू नये यासाठी Para-dichloro-benzene चे cakes वापरले जातात. संग्रहामध्ये नवीन हस्तलिखितांचा समावेश करताना नवीन आलेल्या हस्तलिखितांची काळजीपूर्वक तपासणी केली जाते ती स्वच्छ केली जातात.

२.१०.हस्तलिखितांचे अंकीकरण: हस्तलिखितांच्या अंकीकरणाचे काम चालू असून ते National Manuscript Mission द्वारे केले जात आहे. अंकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये प्रक्रियेमध्ये स्कॅनिंग या प्रक्रियेचे काम सध्या सुरू आहे. 60% हस्तलिखितांचे स्कॅनिंग झाले आहे.

२.११.हस्तलिखित देवघेव: हस्तलिखितांचे अंकीकरण करत असले तरी अभ्यासकांच्या मागणीनुसार मूळ हस्तलिखितही पहाण्यासाठी दिले जाते. कोणतेही हस्तलिखित हस्तलिखितसंग्रहकक्षाबाहेर दिले जात नाही. हस्तलिखित पहाण्यास शुल्क नाही.

२.१२. इतर सेवा: अभ्यासकाची मागणी असल्यास हस्तलिखितांचे झेरॉक्स सेवा दिली जाते मात्र त्यासाठी शुल्क आकारले जाते. हस्तलिखित या अमूल्य ठेव्याची लोकांना माहिती व्हावी, त्याचे महत्त्व जाणले जावे यासाठी १ फेब्रुवारी ते ७ फेब्रुवारी या दरम्यान प्रदर्शन भरवले जाते.

२.१३.मनुष्यबळ: हस्तलिखितसंग्रहकक्षामध्ये तीन कर्मचारी आहेत. ते कर्मचारी प्रशिक्षित असून त्यांना हस्तलिखित रक्षण आणि जतन या विषयावर कार्यशाळा अथवा चर्चासत्रे असल्यास तेथे पाठवले जाते.

२.१४. आर्थिक तरतूद: हस्तलिखितांचे रक्षण आमि जतन यासाठी संस्थेकडून आर्थिक तरतूद केली जाते. तसेच NMM कडून वर्षाला साडेचार लाख रूपये grant मिळते. ही grant भांडारकर तसेच इतर संस्थांमधील हस्तलिखितांच्या संरक्षणासाठीच वापरली जाते.

४.२.३. आनंदाश्रम:

मुंबईचे विख्यात वकील श्री.महादेव चिमाणजी आपटे यांनी इ.स.१९८८ मध्ये पुणे येथे आनंदाश्रम या संस्थेची स्थापना केली. पुण्यामध्ये मध्यवर्ती असणा-या या संस्थेची मुख्य तीन कार्ये आहेत.

१. संस्कृत हस्तलिखितांचा संग्रह आणि जतन करणे आणि संस्कृतच्या अभ्यासाविषयी ग्रंथ प्रसिद्ध करणे.

२. संस्थेच्या संस्थापकांनी आनंदाश्रम परिसरात बांधलेल्या सच्चिदानन्द शिवाच्या मंदिरामध्ये धार्मिक कार्यक्रमांचे आयोजन करणे.

३. मध्यमवर्गीय शालेय आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी वसतीगृहाची म्हणून सोय करणे.

संस्कृत आणि पुरातत्त्वशास्त्राच्या अभ्यासकांना विद्ववान् बनवणारी संस्था म्हणून ओळखल्या जाणा-या या संस्थेने १५० हून अधिक ग्रंथ प्रकाशित केले आहेत. या संस्थेच्या हस्तलिखितसंग्रहालयामध्ये १४००० हून अधिक हस्तलिखिते आहेत. अमूल्य अशा या ठेव्याचे संग्रह आणि जतन करणारी ही संस्था केंद्रशासनाच्या राष्ट्रीय हस्तलिखित संरक्षण अभियानाच्या उपकेंद्राचे संचालनही करत आहे.

संस्थेच्या हस्तलिखितसंग्रहालयामध्ये सुमारे १४६५० हस्तलिखिते आहेत. त्यांपैकी १४३५२ कागदी हस्तलिखिते असून १४५ ताडपत्र हस्तलिखिते आहेत याशिवाय १५० आनंदाश्रम हस्तप्रती आहेत. याव्यतिरिक्त सुमारे २०० हस्तलिखितांची भर संग्रहालयामध्ये पडली आहे. श्री. गोपाळ नारायण तीर्थळी यांनी १९५ हस्तलिखिते तर श्री. राहीरकर यांनी ५ हस्तलिखिते देणगी म्हणून दिली आहेत.

३.१. **भाषा:** कागदी हस्तलिखितांपैकी १३६३२ संस्कृत, ५१० मराठी, मोडीलिपीतील १, बंगाली १ तमिळ तेलगू १५८, गुजराथी ६, जैन ७ हिंदी ३७ या भाषांतील हस्तलिखिते असून ताडपत्र हस्तलिखिते तमिळ भाषेतील, आहेत.

३.२. **लिपी:** ही हस्तलिखिते देवनागरी, तमिळ तेलगू, बंगाली, मोडी या लिपींमधील आहेत.

३.३.विषय: ही हस्तलिखिते अलंकार, उपनिषद्, कामशास्त्र, काव्य, छंद, ज्योतिष, धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र, न्यायशास्त्र, रामायण, महाभारत, पुराण, मंत्रशास्त्र, मीमांसा, योगशास्त्र, व्याकरण, वैद्यकशास्त्र, संगीत, सांख्यशास्त्र इ. विषयांवरील आहेत.

३.४.हस्तलिखितांची मांडणी: हस्तलिखिते ठेवण्यासाठी लोखंडी कपाटे आहेत. कप्यांमध्ये हस्तलिखिते दप्तरामध्ये भाषा- विषय- हस्तलिखित क्रमांक (अनुवर्णानुसार) हस्तलिखितांच्या त्यांच्या रूंद कडांवर उभी करून एकमेकांशेजारी ठेवली आहेत. त्यामळे हस्तलिखितांमध्ये कीटक आणि इतर प्राणी सहजपणे राहू शकत नाहीत.

३.५.वर्गीकरण: या हस्तलिखितांचे विषयानुसार वर्गीकरण केले आहे.

३.६.तालिकीकरण: हस्तलिखितांचा one line catalouge तयार केलेला असून त्यामध्ये हस्तलिखिताची शीर्षक, ग्रंथकार/ लेखक/ टीकाकार, फोलिओ, लांबी x रूंदी, हस्तलिखिताला दिलेला क्रमांक, इतर माहिती ही माहिती नोंदवलेली आहे. अप्रकाशित असलेली ही तालिका प्रकाशित होण्याच्या मार्गावर आहे.

३.७.हस्तलिखितांची अवस्था: हस्तलिखितांपैकी ८०% हस्तलिखिते चांगल्या अवस्थेमधील असून २०% हस्तलिखिते क्वचित वाळवी लागलेले, कडा फाटलेल्या, पाने चिकटलेली या अवस्थेतील आहेत.

३.८.हस्तलिखितसंग्रहकक्ष: हस्तलिखितांसाठी स्वतंत्र कक्ष असून हस्तलिखितसंग्रहकक्ष हा बांधतानाच हस्तलिखितसंग्रह करण्याच्यादृष्टीने बांधला आहे. बांधकाम संपूर्ण दगडी असून दरवाजे, खिडक्या यांसाठी लोखंडाचा वापर केलेला आहे. खिडक्या समोरासमोर असून त्यांना छोट्या छिद्रांच्या जाळ्या बसवल्या आहेत. नैसर्गिकरीत्याच उत्तम तापमान, खेळती हवा, पुरेसा उजेड व प्रकाश आहे. सतत स्वच्छता ठेवली जात असल्याने धूळ, कीटक यांचा प्रादूर्भाव नाही. कपाटे लोखंडाची असून ती जमिनीपासून अर्धा ते पाऊण फूट उंच आहेत.

३.९.हस्तलिखितांचे संरक्षण: हस्तलिखिते आणि हस्तलिखिते ठेवलेल्या कपाटांची, संग्रह कक्षाची सतत स्वच्छता केली जाते. हस्तलिखितावर धूळ आढळल्यास ती धूळ स्वच्छ करण्यासाठी मऊ केस असणा-या ब्रशचा वापर केला जातो. हस्तलिखिते बांधण्यासाठी हस्तनिर्मित (handmade) कागद आणि लाल रंगाच्या शुद्ध सुती (Cotton) कापडाचा वापर केला जातो. हस्तलिखिताच्या आकारानुसार हस्तनिर्मित कागद कापून त्यामध्ये हस्तलिखित व्यवस्थित गुंडाळून सुती (cotton) चपट्या दो-याने हस्तलिखिताच्या वरच्या बाजूला हलक्या हाताने गाठी मारतात. ताडपत्रेही याचपद्धतीने बांधली जातात परंतु ती कडक होवू नयेत म्हणून प्रत्येक पानाला सिन्ट्रोनेला तेल लावतात. हस्तलिखिते आणि कपाटे यांची सतत स्वच्छता ठेवली जाते. सतत तपासणी केली जाते. हस्तलिखितांना कीड, वाळवी लागू नये यासाठी कापराची वीट, आणि वेखंड पूड, कडूजिरे पूड, लवंग, मिरेपूड यांची वस्त्रत्रगाळ पूड वापरतात. मात्र ही पूड प्रत्यक्ष हस्तलिखितांमध्ये न ठेवता कपाटांच्या कप्यांमध्ये पांढरा कागद ठेवून त्या कागदाखाली पूड ठेवली जाते हस्तलिखितांशी बाह्यपदार्थांचा प्रत्यक्ष स्पर्श होणार नाही याची काळजी घेतली जाते. कपाटांना धूरी देताना कपाटांतून सर्व हस्तलिखिते बाहेर काढली जातात.संग्रहामध्ये नवीन हस्तलिखितांचा समावेश करताना नवीन आलेल्या हस्तलिखितांची काळजीपूर्वक तपासणी केली जाते ती स्वच्छ केली जातात.

३.१०.हस्तलिखितांचे अंकीकरण: National Manuscript Mission द्वारे हस्तलिखितांचे स्कॅनिंग झालेले आहे आणि तो डेटा C.D. आणि hardisk मध्ये **save** केलेला आहे.

३.११.हस्तलिखित देवघेव: अभ्यासकांच्या मागणीनुसार हस्तलिखित पहाण्यासाठी दिले जाते. कोणतेही हस्तलिखित हस्तलिखितसंग्रहकक्षाबाहेर दिले जात नाही. हस्तलिखित पहाण्यास शुल्क आकारले जाते.

३.१२.इतर सेवा: अभ्यासकाची मागणी असल्यास हस्तलिखितांचे झेरॉक्स आणि फोटोकॉपी सेवा दिली जाते मात्र त्यासाठी शुल्क आकारले जाते. हस्तलिखितांचे झेरॉक्स आणि फोटोकॉपीसाठी पूर्वपरवानगी घ्यावी लागते.

३.१३.मनुष्यबळ: हस्तलिखितसंग्रहकक्षामध्ये तीन कर्मचारी आहेत. ते कर्मचारी प्रशिक्षित असून त्यांना हस्तलिखित रक्षण आणि जतन या विषयावर कार्यशाळा अथवा चर्चासत्रे असल्यास तेथे पाठवले जाते.

३.१४.आर्थिक तरतूद: हस्तलिखितांचे रक्षण आणि जतन यासाठी संस्थेकडून आर्थिक तरतूद केली जाते. तसेच देणगीदारांनी देणगीदाखल दिलेल्या रक्कमेचाही हस्तलिखितांचे रक्षण आणि जतनासाठी उपयोग केला जातो. परंतू आनंदाश्रम ही खाजगी संस्था असल्याने, तसेच देणगीदारांकडून मिळणारी रक्कम तुलनेने कमी असल्याने हस्तलिखितांचे रक्षण आणि जतन करण्यासाठी पुरेशा निधीची कमतरता जाणवते.

४.२.४. वैदिक संशोधन मंडळ:

इ.स. १९२१ ते १९३० या काळात संपूर्ण भारतात राष्ट्रीय शिक्षणाची चळवळ प्रस्तुत होऊन शैक्षणिक, सांस्कृतिक व राजकीय शिक्षण देणा-या अनेक संस्था या काळात निर्माण झाल्या. थोर देशभक्त, विद्वान श्री.लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्या स्मरणार्थ १ ऑगस्ट १९२८ रोजी भारताचार्य चिंतामणराव वैद्य, काळकर्ते शि.म.परांजपे, साहित्यसम्राट न.चि.केळकर, इतिहासाचार्य राजवाडे इ. समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांनी वैदिक संशोधन मंडळ या संस्थेची स्थापना झाली.वैदिक ग्रंथ आणि वैदिक अभ्यासासंबंधी ग्रंथांच्या चिकित्सात्मक आवृत्ती बनवणे आणि अभ्यासक्रांसाठी त्या आवृत्ती प्रकाशित करणे हा या संस्थेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. १९३९ रोजी ही संस्था सोसायटीज् रजिस्ट्रेशन अँक्टखाली नोंदवण्यात आली. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या बैठकीमुळे ब्रिटीश शासन असताना मंडळाने तत्कालीन शासनाकडून काहीही अनुदान घेतले नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात मंडळाने शासकीय अनुदान घेण्यास प्रारंभ केला. १९६१ साली मंडळाच्या संशोधनाच्या योजना अ श्रेणीच्या मानून भारत शासनाने नियमितपणे अंशात्मक अनुदान सुरू केले. इ.स.१९८३ या वर्षी भारत सरकारने या संस्थेला आदर्श संस्कृत शोध संस्था असा दर्जा दिला. मद्रास शासनाकडूनही मंडळास अंशात्मक

अनुदान मिळते. ही संस्था वैदिक अभ्यास आणि हस्तलिखितशास्त्र या विषयांवर चर्चासत्रे देखील भरवत असते.

संस्थेच्या हस्तलिखित संग्रहालयामध्ये एकूण १५७०० हस्तलिखिते आहेत.

४.१.भाषा: ही हस्तलिखिते संस्कृत आणि मराठी भाषेतील आहेत.

४.२.हस्तलिखित साधन: ही हस्तलिखिते अधिकतः कागदी हस्तलिखिते असून केवळ २०-२५ हस्तलिखिते तालपत्राची आहेत.

४.३.हस्तलिखितांमधील विषय: वेद, उपनिषद्, मीमांसा, शांतिः, पुराणे, व्याकरण,काव्य, आयुर्वेद, ज्योतिष या विषयांवरील ही हस्तलिखिते आहेत.

४.४.लिपी: ही हस्तलिखिते देवनागरी लिपीमध्ये असून काही हस्तलिखिते ग्रंथलिपीमधील देखील आहेत.

४.५.मांडणी :- हस्तलिखितांची नोंद दाखलनोंद वहीत केलेली आहे व जो क्रमांक त्या हस्तलिखितांवर दिलेला आहे. त्या क्रमांकाप्रमाणेच त्याची मांडणी कपाटात केलेली आहे त्यामुळे हस्तलिखिते पाहणे व काढणे सोपे जाते

४.६.वर्गीकरण: हस्तलिखितांचे प्रमाणित पद्धतीने वर्गीकरण केलेले नाही.

४.७.तालिकीकरण: संग्रहालयातील सर्व हस्तलिखितांचे तालिकीकरण केले आहे.या हस्तलिखितांची पत्ररूप तालिका केली असून ती शीर्षकानुसार केली आहे. तसेच विषयानुरूप वर्णनात्मक तालिका केली आहे. या तालिकेमध्ये अनुक्रमांक, विषय, दाखलांक, शीर्षक, ग्रंथकार/लेखक, टीकाकार, हस्तलिखितांची अवस्था, लिपी, हस्तलिखितांची लांबी-रुंदी, फोलिओंची संख्या, फोलिओवरील ओळींची संख्या, ओळीमधील अक्षरसंख्या, पूर्ण/अपूर्ण, इतर माहिती इ. नोंदी केल्या आहेत. ही तालिका ९ खंडांमध्ये प्रकाशित झाली आहे.

४.८.दाखलनोंद वही: तालिकेव्यतिरिक्त स्वतंत्र दाखलनोंदवही देखील केली आहे. या वहीमध्ये हस्तलिखिताला दिलेला दाखलांक, शीर्षक, ग्रंथकार, दाखल दिनांक, देणगीदाराचे नाव, हस्तलिखित वर्णन (विषय, लांबी,रुंदी,उंची,पृष्ठ, काळ,) शेरा ही माहिती नोंदवलेली आहे.

४.९.हस्तलिखितांची अवस्था: एकूण हस्तलिखितांपैकी सुमारे ६०-७०% हस्तलिखिते चांगल्या अवस्थेमध्ये असून ३०% हस्तलिखिते जीर्ण झालेली आहे.

४.१०.हस्तलिखित संग्रहकक्ष : हस्तलिखितांसाठी स्वतंत्र संग्रहकक्ष असून तेथे निसर्गतःच पुरेसा प्रकाश, खेळती हवा आहे. नेहमी स्वच्छता ठेवली जात असल्याने धूळ, कीटकांचा उपद्रव नाही. कपाटे पत्र्याची असून ती जमिनीपासून एक फूट उंचीवर आहेत. हस्तलिखितांव्यतिरिक्त तेथे यज्ञिय वस्तू देखील ठेवल्या आहेत. आणि त्यांचीही काळजी घेतली जाते.

४.११.हस्तलिखितांची निगा:- दस्ताऐवज खाली वर पुठ्ठ्यां मध्ये घालून लाल कापडांत बांधून ती बंद कपाटात उभ्या अवस्थेत मांडलेली आहेत त्यामुळे हस्तलिखितांच्या पानांच्या कडा फाटल्या जात नाहीत. लाल रंग किटकनाशक मानला जात असल्याने हस्तलिखितांना कीड लागत नाही. बंद कपाटात ठेवल्याने त्यांचे धुळी पासून संरक्षण होते हस्तलिखिते जपण्याच्या दृष्टीने त्यावर औषध फवारणी केली जाते.

४.१२.हस्तलिखितांचे अंकीकरण: IGNCA - Indira Gandhi National Centre For Arts च्या प्रकल्पांतर्गत हस्तलिखितांचे Microfilming १९९०-१९९५ साली पूर्ण झाले त्याची सूचीही तयार केली आहे. पातंजली योग पीठाद्वारे ५०% हस्तलिखितांचे स्कॅनिंग केले असून ती स्कॅन केलेली हस्तलिखिते hard disk वर save केली आहेत. तसेच त्यांची यादी देखील केली आहे.

४.१३.हस्तलिखित देवघेव: हस्तलिखिते कोणत्याही कारणाने हस्तलिखितसंग्रहालयाबाहेर दिली जात नाही. हस्तलिखितसंग्रहकक्षेमध्येच हस्तलिखित पहावयास परवानगी आहे. हस्तलिखित

पहाण्यासाठी कोणतेही शुल्क आकारले जात नाही.मात्र पूर्वपरवानगी घ्यावी लागते.

आवश्यकतेनुसार हस्तलिखितांच्या छायाप्रती करुन दिल्या जातात.

४.१४.मनुष्यबळ: हस्तलिखितांचे जतन आणि रक्षण करणे यासाठी केवळ एकच व्यक्ती प्रत्यक्षपणे कार्यरत आहे.

पुढील प्रकरणामध्ये संशोधकाने टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालय येथे उपलब्ध असणा-
या हस्तलिखितांचा सर्वांगीण अभ्यास केलेला आहे. तसेच प्रकरणामध्ये टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ
मधील हस्तलिखितांचे अंकीकरण करण्यासाठी एक प्रतिकृती दिलेली आहे.

प्रकरण ५ : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ,ग्रंथालयातील हस्तलिखितांचा अभ्यास

५.१.टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ येथील हस्तलिखित संग्रह:

औरंगाबाद येथील सुप्रसिद्ध संस्कृत विद्वान पंडित बाबरेकर यांनी त्यांच्या संग्रही असलेला दुर्मिळ हस्तलिखितांचा संग्रह टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठास सुपूर्त केला. “हा संग्रह विद्यापीठाला देताना मला आत्मिक समाधान मिळालेले आहे” असे उद्गार त्यांनी काढले. टि.म्.वि., ग्रंथालयामध्ये २२७० हस्तलिखिते असून त्यांपैकी १७२८ हस्तलिखिते आहेत तर ५४२ शिलाप्रेस आणि मुद्रित प्रती आहेत. ही सर्व हस्तलिखिते कागदावर लिहिलेली असून ती सुमारे २०० ते ३०० वर्षांपूर्वीची असून १६ व्या १७ व्या शतकातील आहेत. संस्कृत अभ्यासक आणि संशोधकांना ख-या अर्थाने या संग्रहाचा उपयोग होतो. तसेच ८९ हस्तलिखिते तिबेटियन हस्तलिखिते आहेत.

५.२.लिपी आणि भाषा: २२७० ही हस्तलिखिते देवनागरी लिपीतील असून ती संस्कृत आणि मराठी भाषेतील आहेत. तर ८९ तिबेटियन हस्तलिखिते तिबेटियन भाषेतील आहेत.

५.३. विषय: संस्कृत हस्तलिखितांमध्ये संहिता (५८), व्रत-पूजा (२४७), उपनिषद् (३७), वेदान्त (१४७), धर्म (२५), काव्य (१३६), श्रौत (६९), ज्योतिष (१००), प्रतिशाख्यम् (२), न्याय (११७), योग (३), मीमांसा (१), वेदांग (१४), स्तोत्र (२५०), तंत्र (६४), भक्ती (१८), तीर्थक्षेत्र (७), अभिधानम् (१८), संकीर्ण (२८), चम्पू (२९), नाटकम् (२८), ब्राह्मणम् (४), आरण्यकम् (९), अलंकार (३९), वैद्यक (६), श्राद्ध (३०), गृह्यसूत्र (१३), संस्कार (४१), निरुक्त (१६), शान्तिः (७६), वैदिक (११४), व्याकरण (९३), पुराण (१४१), इतिहास (३), महाभारत (५८), रामायण (२०), इतर विषय (२१५) हे विषय आहेत. तिबेटियन हस्तलिखिते तिबेटियन भाषेत लिहिली असल्याकारणाने त्यांचे विषय किंवा त्यांच्याविषयी माहिती समजत नाही.

५.४. हस्तलिखितांचा आकार: ही हस्तलिखिते साधारणतः आयताकृती असून त्यांची साधारणपणे लांबी x रुंदी २२ x १० सें.मी. अशी आहे. परंतु काही हस्तलिखिते ३३ x १६ सें.मी तर अंगुष्ठामात्र हस्तलिखिताची लांबी x रुंदी ९ x ५ सें.मी. आहे. तिबेटियन हस्तलिखिते ६५ x १२ सें.मी., ६० x १२ सें.मी, ३३ x ९ सें.मी, ५४ x ८ सें.मी या लांबी x रुंदीची आहेत.

५.५. हस्तलिखित संग्रहकक्ष: हस्तलिखिते ठेवण्यासाठी स्वतंत्र हस्तलिखितकक्ष नाही. ग्रंथालयामधील कॉम्पॅक्टमध्ये हस्तलिखिते ठेवली आहेत. या कॉम्पॅक्टची नेहमी स्वच्छता ठेवली जाते त्यामुळे धूळीचे प्रमाण कमी आहे. खिडक्या जवळ असल्यामुळे नैसर्गिकरीत्याच खेळती हवा, पुरेसा प्रकाश आणि उजेड आहे.

५.६. हस्तलिखितांची मांडणी: संस्कृत हस्तलिखितांची मांडणी करताना द्यापील हस्तलिखिते, अपूर्ण हस्तलिखिते आणि पूर्ण हस्तलिखिते अशी विभागणी केली आहे. पूर्ण हस्तलिखितांचे विषयानुसार वर्गीकरण करून त्यांची विषयानुरूप मांडणी केलेली आहे. ग्रंथालयातील कर्मचा-यांनी या पूर्ण हस्तलिखितांच्या विषयानुरूप हस्तयादी केलेली आहे. आणि या यादीतील नोंदीनुसार हस्तलिखितांना क्रमांक दिलेले आहेत. या अनुक्रमांकानुसार हस्तलिखितांची मांडणी केलेली आहे. ही हस्तलिखिते रुंद कडांवर उभी न ठेवता आडवी एकावर एक अशी ठेवली आहेत.

५.७. हस्तलिखितांची अवस्था: संस्कृत हस्तलिखितांपैकी ९०% हस्तलिखिते चांगल्या अवस्थेमधील असून १०% हस्तलिखिते क्वचित वाळवी लागलेले, कडा फाटलेली, पाने चिकटलेली, जीर्ण आहेत. तिबेटियन सर्व हस्तलिखिते चांगल्या अवस्थेतील आहे.

५.८. तालिकीकरण: सुमारे १२४५ हस्तलिखितांचे तालिकीकरण केले असून online descriptive catalogue केला असून तो प्रकाशित केला आहे. तसेच सर्व हस्तलिखितांची

विषयानुसार हस्तयादी केली आहे. या हस्तयादीमध्ये हस्तलिखिताचे शीर्षक, त्याची लांबी x रुंदी, हस्तलिखित लिखित आहे वा छापील आहे, हस्तलिखिताची पर्ण संख्या इ. माहिती आहे.

५.९.टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालय येथे उपलब्ध असणा-या हस्तलिखितांच्या तालिकेचा अभ्यास :

हस्तलिखिते ही आपल्या सांस्कृतिक वारसाचा अमूल्य ठेवा आहे. प्रत्येक हस्तलिखित हे कौशल्यपूर्ण हाताने निर्मिलेले असते. ही हस्तलिखिते भूतकाळातील मानवी बौद्धिक कौशल्याचा, कार्यक्षमतेचा पुरावा असतात. प्रत्येक हस्तलिखिताला त्याचे स्वरूप, त्यातील मजकूर यादृष्टीने ऐतिहासिक मूल्य असते. त्यामुळे या हस्तलिखितांचे काळजीपूर्वक जतन, संरक्षण करणे आणि त्यांमधील माहिती, मजकूर अभ्यासकांच्या निदर्शनास आणणे हे आपले कर्तव्य आहे. यासाठी हस्तलिखितांचे तालिकीकरण होणे आवश्यक आहे.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाने देखील ग्रंथालयामध्ये असणा-या हस्तलिखितांचे तालिकीकरण केले आहे. विद्यापीठाने इ.स.१९९८ मध्ये ग्रंथालयामध्ये असणा-या हस्तलिखितांची वर्णनात्मक (descriptive one line catalouge) तालिका तयार करून ती प्रकाशित केली आहे. विद्यापीठाला हस्तलिखितांच्या तालिकीकरणासाठी Government of India, National Archives of India तर्फे अनुदान मिळाले होते.

हस्तलिखितांचे तालिकीकरण या प्रकल्पास तत्कालीन उपकुलगुरु डॉ. अ.रा.कुलकर्णी यांनी पुढाकार घेतला. हस्तलिखितशास्त्र या क्षेत्रामध्ये दीर्घ अनुभव असणा-या डॉ.आर्.पी.गोस्वामी यांच्याकडे हस्तलिखितांचे तालिकीकरण करण्याचे कार्य सोपवण्यात आले. ही मुद्रित तालिका तत्कालीन उपसचिव श्री.आर्.के.ढवळीकर यांनी प्रकाशित केली.

हस्तलिखितांच्या २०० पानांच्या या द्वापील वर्णनात्मक तालिकेमध्ये १२४५ हून अधिक संस्कृत हस्तलिखितांचा समावेश आहे. तालिका दोन भागांमध्ये विभागली असून भाग १ मध्ये हस्तलिखितांच्या वर्णनात्मक नोंदी असून भाग २ मध्ये Index, Errata, Notes यांचा समावेश आहे. ही तालिका विषयानुरूप आहे. हस्तलिखितांचे विषय आणि उपविषय यानुसार वर्गीकरण करून त्यानुसार नोंदी केल्या आहेत. या नोंदींची रचना हस्तलिखिताला दिलेल्या दाखलांकानुसार केलेली आहे. तालिकेमध्ये हस्तलिखिताला दिलेला दाखलांक, हस्तलिखिताचे शीर्षक, ग्रंथकार/लेखक, टीकाकार, हस्तलिखितासाठी वापरलेले साधन, लिपी, हस्तलिखिताची लांबी x रुंदी, फोलिओ संख्या, प्रत्येक पृष्ठावरील ओळींची संख्या, प्रत्येक ओळीमधील अक्षरांची संख्या, पूर्ण/अपूर्ण, अतिरिक्त तपशील इत्यादी माहिती दिलेली आहे. ही माहिती रकान्यांमध्ये दिलेली आहे. जागेची बचत व्हावी या हेतूने प्रारंभिक पृष्ठांवरच रकान्यांना दिलेली शीर्षके द्यापली आहेत. पुढील पानांवर शीर्षकांच्या ऐवजी अंक दिलेले आहेत ते खालीलप्रमाणे-

१. अनुक्रमांक

२. हस्तलिखिताचा दाखलांक

३. हस्तलिखिताचे शीर्षक

४. ग्रंथकार

५. टीकाकार

६. हस्तलिखितासाठी वापरलेले साधन

७. लिपी

८. हस्तलिखिताची लांबी x रुंदी, फोलिओ संख्या, प्रत्येक पृष्ठावरील ओळींची संख्या, प्रत्येक

ओळीमधील अक्षरांची संख्या

९. पूर्ण/अपूर्ण

१०. हस्तलिखिताची अवस्था आणि काळ

११. अतिरिक्त तपशील

- तालिकेमध्ये हस्तलिखितांचे खालीलप्रमाणे विषयवार वर्गीकरण केले आहे.

विषय	पृष्ठ क्रमांक	हस्तलिखिते
१.संहिता	२	३८
२.ब्राह्मण	८	३
३.आरण्यक	८	६
४.उपनिषद्	८	१९
५.शिक्षा	१०	३
६.प्रतिशाख्य	१२	१
७.निरुक्त	१२	१३
८.वैदिक	१४	६७
९.श्रौत आणि गृह्यसूत्र	२२	५१
१०.धर्म	२८	२३
११.तीर्थक्षेत्र	३०	९
१२.व्रतपूजा	३२	८४
१३.शांति:	४२	५१
१४.संस्कार	५०	१६
१५.श्राद्ध	५२	२०

१६. इतर विषय	५४	१२०
१७. स्तोत्र	६८	११६
१८. इतिहास-पुराण	८४	६४
१९. न्याय	९४	११०
२०. योग	१०८	१
२१. मीमांसा	१०८	२
२२. वेदान्त	१०८	५१
२३. भक्ती	११६	७
२४. तंत्र	११६	३८
२५. काव्य	१२२	९६
२६. नाटक	१३४	१६
२७. चंपूकाव्य	१३६	१८
२८. अलंकार	१४०	३२
२९. छंद	१४४	५
३०. अभिधान	१४४	१३
३१. व्याकरण	१४६	७२
३२. वैद्यक	१५६	६
३३. ज्योतिष	१५८	६३
३४. नीति	१६६	३
३५. संकीर्ण	१६६	८

- तालिकेचा भाग २-

तालिकेमध्ये हस्तलिखिताची नोंद कमीत कमी वेळात सापडावी या हेतूने तालिकेच्या शेवटी index (Title Index आणि Index to Authora and Commentators) देखील दिलेले आहे. या index ची रचना देवनागरी अनुवर्णानुसार केलेली आहे.

याव्यतिरिक्त Errata आणि Notes साठीदेखील काही पाने कोरी सोडली आहेत.

ग्रंथालयात उपलब्ध असणा-या परंतु तालिकेमध्ये नोंद नसणा-या हस्तलिखितांची शीर्षक यादी, तालिकेमध्ये नोंद असणा-या परंतु हस्तलिखितसंग्रहामध्ये उपलब्ध नसणा-या हस्तलिखितांची शीर्षकयादी परिशिष्टामध्ये दिली आहे.

५.१०.वर्गीकरण: हस्तलिखितसंग्रहकक्षामध्ये उपलब्ध असणा-या छापील आणि लिखित हस्तलिखितांपैकी केवळ लिखित हस्तलिखितांचेच कोलन क्लासिफिकेशन पद्धतीनुसार वर्गीकरण केले आहे. हस्तलिखितांचा बाह्याभ्यास केला असता असे लक्षात आले की काही हस्तलिखितांना वर्गांक दिलेला नाही. अशा वर्गांक नसणा-या हस्तलिखितांची यादी परिशिष्टामध्ये दिली आहे.

५.११. हस्तलिखितांचे संरक्षण: हस्तलिखिते ठेवलेल्या कॉम्पॅक्टची नेहमी स्वच्छता ठेवली जाते. संस्कृत हस्तलिखिते परंपरेनुसार लाल रंगाच्या सुती कापडामध्ये बांधलेली आहेत. हस्तलिखिताच्या खाली आणि वर पुठे ठेवून हस्तलिखित लाल रंगाच्या कापडामध्ये बांधले आहे. काही हस्तलिखिते लाल रंगाच्या परंतु सिल्कच्या कापडामध्ये बांधली आहेत. कमी फोलिओ असल्यामुळे कापडामध्ये बांधता न येणारी हस्तलिखिते साधे कागद हस्तलिखिताच्या आकारानुसार कापून त्यामध्ये व्यवस्थित बांधली आहेत. धूळ जाणार नाही याची काळजी घेतली जाते. तर तिबेटीयन हस्तलिखिते पिवळ्या रंगाच्या सुती कापडामध्ये गुंडाळून बांधली आहेत.

५.१२. टि.म.वि.ग्रंथालयामध्ये असणा-या हस्तलिखितांची कोणत्या कारणांनी हानी होत आहे किंवा होऊ शकते हे खालील तक्त्यानुसार निर्देशित होते.

हानीकारक घटक	
प्रकाश / उष्णता	नाही
धूळ	आहे
प्रदूषण	नाही
ओलावा	नाही
बुरशी	नाही
कीटक (कसर, वाळवी, झुरळ)	आहे
कुरतडणारे प्राणी	आहे
जीर्णता	नाही
चुकीची हाताळणी	नाही
हस्तलिखितांचा अतिवापर	नाही
हस्तलिखित जतनाची अयोग्य पद्धत	आहे

५.१.हस्तलिखितांसाठी हानीकारक ठरू शकणारे घटक

५.१३.हस्तलिखितांच्या संरक्षणासाठी ग्रंथालयाने केलेले उपाय खालील तक्त्यानुसार निर्देशित होते.

हस्तलिखित संरक्षणासाठी उपाययोजना	
स्वच्छता	आहे
कपाटे/ मांडणीची स्वच्छता	आहे
हस्तलिखितांची स्वच्छता	कमी प्रमाणात
हस्तलिखितांची वारंवार पहाणी	नाही
खिडक्यांना पडदे लावणे	आहे
पेस्ट कंट्रोल	नाही
अग्नीशामक व्यवस्था	नाही
हस्तलिखित सुती स्वच्छ कापडात बांधणे	आहे
ए.सी./ पंखे	आहे
विशिष्ट हस्तलिखितांना तेल लावणे	नाही
वाफ देणे.	नाही
लॅमिनेशन करणे	नाही

५.१४. **हस्तलिखितांचे अंकीकरण:** ग्रंथालयाने २२७० हस्तलिखितांपैकी सुमारे १३४५ हस्तलिखितांचे स्कॅनिंग केलेले आहे. स्कॅन केलेली हस्तलिखिते हार्डडिस्क मध्ये साठवली असून अभ्यासकांसाठी सी.डी. स्वरूपातही ही हस्तलिखिते आहेत. हस्तलिखितांचे स्कॅनिंग पातंजली योगपीठाने केले आहे.

५.१५. **हस्तलिखित देवघेव:** कोणतेही हस्तलिखित ग्रंथालयाबाहेर दिले जात नाही. अभ्यासकाला हस्तलिखित पहावयास दिले जाते. त्यासाठी कोणतेही शुल्क आकारले जात नाही.

५.१६. **इतर सेवा:** अभ्यासकाची मागणी असल्यास हस्तलिखिताचे झेरॉक्स काढून दिले जाते, त्यासाठी शुल्क आकारले जाते. तसेच

५.१७. **मनुष्यबळ:** हस्तलिखितांची देखभाल, त्यांचे जतन आणि संरक्षण यांसाठी स्वतंत्र कर्मचारी नाहीत

५.१८. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयातील हस्तलिखितांच्या अंकीकरणाच्या दृष्टीकोनातून प्रायोगिक अभ्यास (Pilot Study)

५.१८.१. भविष्यकाळात ग्रंथालयांना डिजिटल स्वरूपात माहितीनिर्मिती तसेच ग्रंथालयाकडे असलेल्या विविध द्यापील साहित्याचे डिजिटल स्वरूपात परिवर्तन आणि त्या डिजिटल स्वरूपातल्या माहितीस्रोतांचे जतन आणि संरक्षण या बाबींकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक ठरणार आहे.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामधील माहिती साधनांमध्ये अमूल्य अशा हस्तलिखितांचाही समावेश आहे. संशोधक आणि अभ्यासकांच्या दृष्टीने ही हस्तलिखिते म्हणजे एक अनमोल खजिना आहे. या हस्तलिखितांचे अंकीकरण केल्यास केवळ ग्रंथालयाच्याच नव्हे तर इतरही अभ्यासकांना त्याचा लाभ घेता येईल. हे ज्ञानभांडार सर्वांसाठी खुले होईल याशिवाय ही हस्तलिखिते कागदाच्या मर्यादित आयुष्यामुळे कालांतराने नष्ट होण्याची भीती आहे त्यामुळे असे साहित्य नष्ट होण्यापूर्वीच त्याचे अंकीकरण होणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये टिळक

महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असणा-या हस्तलिखितांचे अंकीकरण करण्याच्या दृष्टीने प्रायोगिक तत्त्वावर काही हस्तलिखितांचा अभ्यास केला आहे.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामधील २२७० अधिक हस्तलिखिते असून ही हस्तलिखिते साधारणतः १५० ते २५० वर्षांपेक्षा जुनी आहेत. सुदैवाने यातील बहुतांश हस्तलिखिते ही चांगल्या स्थितीतील आहेत.

५.१८.२.अंकीकरण प्रक्रिया :

अंकीकरण प्रक्रियेच्या चार प्रमुख बाजू आहेत – प्रतिमा मिळवणे, प्रतिमेवर प्रक्रिया करणे, बेंचमार्किंग आणि ओसीआर.

२.१.प्रतिमा मिळवणे:

प्रतिमा ही स्कॅनर किंवा डिजिटल कॅमेरा च्या सहाय्याने मिळवली जाते. बाजारात स्कॅनरचे विविध प्रकार आहेत जसे-H.P.Scan jet, Drum scanner, Slide scanner, Microfiliming scanner.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालय येथील हस्तलिखितांचे पतंजली योगपीठाने स्कॅनिंग करून दिले आहे. परंतु त्यांनी कोणता स्कॅनर वापरला, कोणती संगणक प्रणाली वापरली याची माहिती उपलब्ध नाही. स्कॅन केलेल्या प्रतिमांचा विस्तृत तपशील खालीलप्रमाणे आहे:

- फाईल प्रकार : जेपीजी
- रंगाचा नमुना: बायनरी
- घनता : ३०० डीपीआय
- बीट : २४
- रिझॉल्युशन : २

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालय येथील हस्तलिखितांची स्कॅनिंग करताना प्रतिमा जरी जेपीजी File formate मध्ये असली तरी प्रकरण ३ मध्ये सांगितल्याप्रमाणे image capture करताना त्या imageचा सर्वोत्कृष्ट दर्जा आणि योग्य आकार या प्रमुख बाबी विचारात घेणे आवश्यक असते.या टप्प्याला image capture करताना किंवा File formate निश्चित करताना काही चूका झाल्या तर संपूर्ण अंकीकरणाची गुणवत्ता ढासळण्याची शक्यता असते. पान/ image capture करताना imageची गुणवत्ता ही त्या imageच्या bit depth वर अवलंबून असते. जेवढी bit depth अधिक तेवढी imageची गुणवत्ता चांगली. image captureसाठी सहसा TIFF हा File format सूचवला जातो.

२.२. ओसीआर:

प्रतिमा स्कॅन केल्यानंतर ओसीआर ही प्रक्रिया केली जाते. परंतु हस्तलिखितांसाठी ओसीआर साठी आवश्यक असणारी संगणकप्रणाली उपलब्ध नसल्याने हस्तलिखितांचे अंकीकरण करताना ओसीआर ही प्रक्रिया केली जात नाही.

२.३.मेटाडेटा:

ओसीआर नंतरची प्रक्रिया म्हणजे विशिष्ट हस्तलिखितासाठी मेटाडेटा करणे.मेटाडेटामुळे अंकीकरण झालेल्या प्रलेखांतून एखादा प्रलेख तसेच नेमकी माहिती शोधणे शक्य होते. हस्तलिखितांच्य मेटाडेटासाठी नॅशनल मॅन्युस्क्रिप्ट मिशनची वेबसाईट आणि इंटरनेटवरील विविध वेबसाईट पाहिल्या असता टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयातील हस्तलिखितांचा वर्णनात्मक मेटाडेटासाठी खालील फिल्ड्स घेतले.

- Institution (संस्था)
- Address (पत्ता)

- Manuscript No. (हस्तलिखिताचा क्रमांक)
- Title (हस्तलिखिताचे शीर्षक)
- Author (ग्रंथकार)
- Commentary (टीका)
- Commentator (टीकाकार)
- Language (भाषा)
- Language (भाषा)
- Script (लिपी)
- .Date of manuscript (हस्तलिखिताचा काळ)
- Scribe (लेखक)
- Subject (विषय)
- Right Holder
- No. of folios (फोलिओ संख्या)
- Missing portion (गहाळ झालेला भाग)
- Status (complete/incomplete) (पूर्ण/अपूर्ण)
- Lines per page (प्रत्येक पानावरील ओळी)
- Beginning Line (सुरुवातीच्या ओळी)
- Ending Line (शेवटची ओळ)
- .Material (हस्तलिखिताचे साधन)
- Size of manuscript (हस्तलिखिताची लांबी x रुंदी)
- Illustration (परिशिष्ट)
- Condition (हस्तलिखिताची अवस्था)
- Remark (शेरा)

हस्तलिखितांचा मेटाडेटा करण्यासाठी डीस्पेस प्रणाली वापरली आहे. परंतु सोईसाठी या प्रणाली मधील मेटाडेटाच्या काही फिल्ड्सची शीर्षके बदलली आहेत तर काही फिल्ड्स समाविष्ट केली आहेत ती पुढीलप्रमाणे:

डीस्पेस मधील शीर्षक

बदललेले शीर्षक

1.ID No.

Manuscript No.

2.Contributer

Author

3.Contributer

Commentator

4.Format

Script

5.Created Date

Date of Manuscript

6.Description

No. of Folios

तर Rights आणि Right Holder हे फिल्ड्स समाविष्ट केली आहेत.

२.४.हस्तलिखितांचा उपयोग आणि संघटन: अंकीय साधनांचा उपयोग करणे ही अंकीकरणानंतरची अतिशय महत्त्वाची कृती आहे. कारण जोपर्यंत या अंकीकरण झालेल्या हस्तलिखितातील माहिती संप्रेषित होत नाही तोपर्यंत अंकीकरण प्रक्रिया पूर्ण झाली असे म्हणता येत नाही. या हस्तलिखितांचा उपयोग करण्याच्या दृष्टीने योग्य अंकीय ग्रंथालय संगणकप्रणालीची गरज असते. यासाठी डीस्पेस, ग्रीनस्टोन, मायकोरे, एसओपीएस्, सीडीएस्-इन्व्हेनिओ, डीओकेएस्, ईप्रिंटस्, फेडोरा या अंकीय ग्रंथालय संगणकप्रणाली उपलब्ध आहेत. मूल्यांकनाच्या आधारे असे समजून येते की या प्रणालींमध्ये डीस्पेस प्रणाली योग्य आहे.

हस्तलिखितांचे डिजिटल स्वरूपात परिवर्तन आणि संघटन करण्यासाठी डीस्पेस मध्ये “Institutional Repository of TMV” या नावाने community तयार केली. या community मध्ये समावेश केलेल्या हस्तलिखितांची माहिती मिळते.

The screenshot shows the DSpace website interface. At the top left is the logo of Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune. Below it, the text "Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune" is displayed. The main content area is titled "DSpace at My University >". A prominent message reads "DSpace is Live" with a sub-header "Welcome to our digital repository of My University research!". Below this is a search section with the text "Enter some text in the box below to search DSpace." and a search input field with a "Go" button. To the left, there is a sidebar with sections: "Search DSpace" (with "Advanced Search" and "Go" buttons), "Browse" (with links for "Communities & Collections", "Issue Date", "Author", "Title", and "Subject"), and "Sign on to:" (with links for "Receive email updates", "My DSpace authorized users", "Edit Profile", "Help", and "About DSpace"). On the right side, there is a notice: "This is a default installation of DSpace!" followed by a note about configuration and "RSS Feeds" with buttons for "RSS 1.0" and "RSS 2.0".

The screenshot shows the "Communities and Collections" page on the DSpace website. At the top left is the logo of Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune. Below it, the text "Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune" is displayed. The main content area is titled "DSpace at My University >". A message reads "Shown below is a list of communities and the collections and sub-communities within them. Click on a name to view that community or collection home page." Below this is a list of communities:

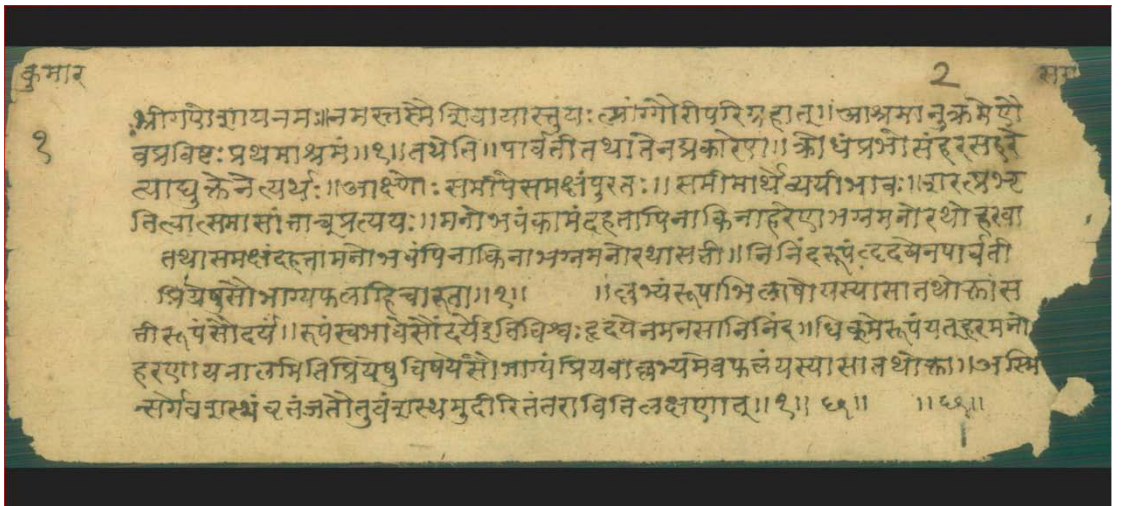
- [Institutional Repository of TMV Library](#) [8]
 - [Manuscripts](#) [8]

To the left, there is a sidebar with sections: "Search DSpace" (with "Advanced Search" and "Go" buttons), "Browse" (with links for "Communities & Collections", "Issue Date", "Author", "Title", and "Subject"), and "Sign on to:" (with links for "Receive email updates", "My DSpace authorized users", "Edit Profile", "Administer", "Help", and "About DSpace"). On the right side, there is an "Admin Tools" section with a button "Create Top-Level Community..." and a link "Admin Help...". At the top left of the main content area, it says "Logged in as dspace@localhost (Logout)".

नमुन्यासाठी काही हस्तलिखितांची नोंद केली. परंतु ही नोंद करण्यापूर्वी डीस्पेसच्या मेटाडेटामध्ये काही नवीन फिल्ड्स चा समावेश केला. नव्याने समावेश केलेले हे फिल्ड्स पूर्वी डीस्पेसमध्ये नव्हते.

ID	Field Name	Label	Description	Update	Delete...
75	description	Folio		Update	Delete...
27	description	abstract	Abstract or summary.	Update	Delete...
28	description	provenance	The history of custody of the item since its creation, including any changes successive custodians made to it.	Update	Delete...
29	description	sponsorship	Information about sponsoring agencies, individuals, or contractual arrangements for the item.	Update	Delete...
30	description	statementofresponsibi	To preserve statement of responsibility from MARC records.	Update	Delete...
31	description	tableofcontents	A table of contents for a given item.	Update	Delete...
32	description	uri	Uniform Resource Identifier pointing to description of this item.	Update	Delete...
68	description	version	The Peer Reviewed status of an item	Update	Delete...
			Catch-all for any description not defined by qualifiers.		

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालय येथील हस्तलिखितांचे पतंजली योगपीठाने स्कॅनिंग करून दिले आहे. हस्तलिखितांचे फोलिओ JPG file मध्ये save केले आहे. हस्तलिखितांच्या सर्व JPG file साठी एकच मेटाडेटा केला आहे.

Advanced Search Institutional Repository of TMV Library >
 Manuscripts >

Home

Browse

- Communities & Collections
- Issue Date
- Author
- Title
- Subject

Sign on to:

- Receive email updates
- My DSpace authorized users
- Edit Profile
- Help
- About DSpace

Please use this identifier to cite or link to this item: <http://hdl.handle.net/1/28>

Title: कुमरसर्पचमसटीक
Other Titles: Kumarsargapanchamsatik
Authors: [Unknown](#)
Keywords: Poem
 Kavya
Issue Date: 1757
Description: Good
URI: <http://hdl.handle.net/1/28>
Appears in Collections: [Manuscripts](#)

Files in This Item:

File	Description	Size	Format
1_1.jpg		399.77 kB	JPEG View/Open
1_2.jpg		525.81 kB	JPEG View/Open
2_1.jpg		547.52 kB	JPEG View/Open
2_2.jpg		550.1 kB	JPEG View/Open
3_1.jpg		677.97 kB	JPEG View/Open
3_2.jpg		645.95 kB	JPEG View/Open

[View Statistics](#)

localhost/jspui/handle/1/28

DSpace at My University: अध्यात्मरामायणः रामहृदयम नाम सर्गः - Mozilla Firefox

File Edit View History Bookmarks Tools Help

DSpace at My University: अध... x Gmail

localhost/jspui/handle/1/5

Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune

Search DSpace DSpace at My University >
 Institutional Repository of TMV Library >
 Manuscripts >

Home

Browse

- Communities & Collections
- Issue Date
- Author
- Title
- Subject

Sign on to:

- Receive email updates
- My DSpace authorized users
- Edit Profile
- Help
- About DSpace

Please use this identifier to cite or link to this item: <http://hdl.handle.net/1/5>

Title: अध्यात्मरामायणः रामहृदयम नाम सर्गः
Keywords: इतिहास
 रामायण
Issue Date: 1698
URI: <http://hdl.handle.net/1/5>
Appears in Collections: [Manuscripts](#)

Files in This Item:

File	Description	Size	Format
01_1.jpg		1.44 MB	JPEG View/Open
1_2.jpg		1.39 MB	JPEG View/Open
2_2.jpg		1.52 MB	JPEG View/Open

[View Statistics](#)

Firefox automatically sends some data to Mozilla so that we can improve your experience.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयातील हस्तलिखिताचा वर्णनात्मक मेटाडेटा

[Communities & Collections](#)

[Issue Date](#)

[Author](#)

[Title](#)

[Subject](#)

Sign on to:

[Receive email updates](#)

[My DSpace authorized users](#)

[Edit Profile](#)

[Help](#)

[About DSpace](#)

Full metadata record

DC Field	Value	Language
dc.contributor.author	Unknown	-
dc.date.accessioned	2014-12-07T14:15:06Z	-
dc.date.available	2014-12-07T14:15:06Z	-
dc.date.issued	1757	-
dc.identifier.uri	http://hdl.handle.net/1/28	-
dc.description	Good	en_US
dc.format	Devnagari	en_US
dc.language.iso	sn	en_US
dc.subject	Poem	en_US
dc.subject	Kavya	en_US
dc.title	कुमारसर्गचमसटीक	en_US
dc.title.alternative	Kumarsargapanchamsatik	en_US
dc.type	Manuscript	en_US
dc.type	Paper	en_US
dc.type	Manuscript	en_US
dc.type	Paper	en_US
dc.rights.holder	Tilak Maharashtra Vidyapeeth	en_US
dc.description.Folio	32	en_US

Appears in Collections: [Manuscripts](#)

Files in This Item:

File	Description	Size	Format
1_1.jpg		399.77 kB	JPEG View/Open

[Communities & Collections](#)

[Issue Date](#)

[Author](#)

[Title](#)

[Subject](#)

Browse

Sign on to:

[Receive email updates](#)

[My DSpace authorized users](#)

[Edit Profile](#)

[Help](#)

[About DSpace](#)

Full metadata record

DC Field	Value	Language
dc.contributor.author	Unknown	-
dc.date.accessioned	2014-12-07T13:59:32Z	-
dc.date.available	2014-12-07T13:59:32Z	-
dc.date.issued	1833	-
dc.identifier.uri	http://hdl.handle.net/1/27	-
dc.description	Good	en_US
dc.format	Devnagari	en_US
dc.language.iso	sn	en_US
dc.subject	Shanti	en_US
dc.subject	Vastushanti	en_US
dc.title	शालकर्मवास्तुशान्तिप्रयोगः	en_US
dc.title.alternative	Shalakarmavastushantiprayog	en_US
dc.type	Manuscript	en_US
dc.type	Paper	en_US
dc.type	Manuscript	en_US
dc.type	Paper	en_US
dc.rights.holder	Tilak Maharashtra Vidyapeeth	en_US
dc.description.Folio	75	en_US

Appears in Collections: [Manuscripts](#)

Files in This Item:

File	Description	Size	Format
0_1.jpg		3.87 MB	JPEG View/Open

खालील Screenshots वरून मेटाडेटा मध्ये कोणकोणत्या पर्यायांनी हस्तलिखिताचा शोध घेता येतो हे समजते.

The screenshot shows the DSpace interface for the 'Manuscripts' collection. The page title is 'Manuscripts : [10]' and it is labeled as a 'Collection home page'. The left sidebar contains navigation options like 'Search DSpace', 'Browse', and 'Sign on to:'. The main content area features a search box with a dropdown menu set to 'In: Manuscripts' and a 'Go' button. Below the search box, there are buttons for 'Submit to This Collection' and 'Subscribe'. A 'View Statistics' link is also present. The right sidebar includes 'Admin Tools' (Edit..., Item Mapper, Edit Submitters, Export Collection, Export (migrate) Collection, Export metadata, Admin Help...) and 'Recent Submissions' (कुमारसर्गचमसटीक, शालाकर्मवास्तुशास्त्रप्रयोग, वसिष्ठकल्पलतापावतीपुस्तकप्रयोग, test, Testing adding folio). At the bottom right, there are 'RSS Feeds' for 1.0, 2.0, and RSS.

The screenshot shows the DSpace interface for 'Browsing by Subject'. The page title is 'Browsing by Subject'. The left sidebar is identical to the previous screenshot. The main content area features a 'Jump to:' menu with letters A-Z and a 'Go!' button. Below this, there are dropdown menus for 'Order: Ascending', 'Results/Page: 20', and an 'Update' button. The page displays a list of subjects with their respective counts: Kavya [2], Poem [2], Purana [2], Religion [2], Shanti [1], Vastushanti [1], Vratapuja [1], इतिहास [1], and रामायण [1]. The page indicates 'Showing results 1 to 9 of 9'.

Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune

Logged in as dspace@localhost (Logout) DSpace at My University >

Browsing by Issue Date

Jump to a point in the index: (Choose year) (Choose month) Go!

Or type in a year: Go!

Sort by: issue date In order: Ascending Results/Page: 20 Authors/Record: All Update Export metadata

Showing results 1 to 8 of 8

Issue Date	Title	Author(s)
1698	वसिष्ठकल्पोक्तगायत्रीप्रश्नप्रयोगः	Unknown
1698	अध्यात्मरामायणः रामहृदयम नाम सर्गः	-
1726	सप्तभिमालमन्त्र	Nil
1726	सप्तभिमालमन्त्र	-
1730	शिशूपलवर्ध	
1757	कुमारसर्गचमसटीक	Unknown
1833	शालाकर्मवास्तुशास्त्रप्रयोगः	Unknown
1868	सार्धशिसत्याम्बवतकथा	भालेराव, शंकरराव

Showing results 1 to 8 of 8

DSpace at My University: Home - Mozilla Firefox

File Edit View History Bookmarks Tools Help

Google x DSpace at My University: Ho... x

localhost/jspui/

Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune

Logged in as dspace@localhost (Logout) DSpace at My University >

DSpace is Live

Welcome to our digital repository of My University research!
More exciting news to appear here.

Search

Enter some text in the box below to search DSpace.

Go

Communities in DSpace

Choose a community to browse its collections.

[Institutional Repository of TMV Library \[10\]](#)

This is a default installation of DSpace!

It can be extensively configured by installing modified JSPs, and altering the site configuration.

RSS Feeds

RSS 1.0 RSS 2.0 RSS

DSpace at My Uni... [307 SHALA KAR... 06:19

प्रकरण ६: अवलोकन, निष्कर्ष आणि शिफारशी

प्रकरणामध्ये संशोधनविषयासंबंधी संशोधकाने जी माहिती मिळवली आहे, त्या माहितीचे अवलोकन केले असून त्या आधारे काही निष्कर्ष मांडले आहेत. आणि हस्तलिखितांचे संघटन, जतन आणि संरक्षण याविषयी शिफारशी केल्या आहेत.

६.१ अवलोकन:

“टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असलेल्या हस्तलिखितांचे संघटन, जतन आणि संरक्षण” या प्रकल्पांतर्गत टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ येथील हस्तलिखितांचा संघटन, जतन आणि संरक्षण या दृष्टीने अभ्यास केला असता असे आढळले की,

१.टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामध्ये सुमारे २२७० हस्तलिखिते त्यांपैकी १७२८ हस्तलिखिते आहेत तर ५४२ शिलाप्रेस आणि मुद्रित प्रती आहेत ही हस्तलिखिते १६ व्या १७ व्या शतकातील आहेत.हस्तलिखिते संस्कृत आणि मराठी भाषेतील आहेत.याशिवाय ८९ हस्तलिखिते तिबेटियन हस्तलिखिते आहेत. ही हस्तलिखिते ग्रंथालयास देणगी स्वरूपात मिळाली आहेत.

२.संस्कृत हस्तलिखिते व्रतपूजा, उपनिषद् इत्यादी ३५ विषयांमधील आहेत. हस्तलिखितांचे द्विबिंदु वर्गीकरण पद्धतीनुसार वर्गीकरण केले असून हस्तलिखितांची मांडणी विषयानुरूप केली आहे. तिबेटियन हस्तलिखितांचे वर्गीकरण केलेले नाही.

३.सुमारे १२४५ हस्तलिखितांचे तालिकीकरण झाले असून हस्तलिखितांचा one line descriptive catalogue देखील प्रकाशित झालेला आहे.

४.हस्तलिखितांची मांडणी विषयानुसार केलेली आहे. ही हस्तलिखिते हस्तलिखितांच्या रुंद कडांवर उभी न ठेवता आडवी एकावर एक अशी ठेवली आहेत.

५.हस्तलिखिते लोखंडी काँम्पॅक्टमध्ये लाल रंगाच्या सुती कापडामध्ये बांधून ठेवली आहे. हस्तलिखिते लाल कापडात बांधताना हस्तलिखिताच्या वर खाली पुठ्ठे ठेवले आहेत. काही हस्तलिखिते कागदामध्ये बांधून ठेवली आहेत. तिबेटीयन हस्तलिखिते पिवळ्या रंगाच्या सुती कापडामध्ये बांधून ठेवली आहेत. हे काँम्पॅक्ट नेहमी स्वच्छ ठेवले जाते.परंतु तरीही हस्तलिखितांना धूळ, कीटक, कुरतडणारे प्राणी, चुकीची हाताळणी, हस्तलिखिते ठेवण्याची अयोग्य पद्धत या कारणांमुळे हानी पोहोचू शकते.

६.हस्तलिखितांच्या संरक्षणासाठी कोणतेही पारंपारिक आणि आधुनिक उपाय केल्याचे आढळून येत नाही.

७.पतंजली योगपीठद्वारे सुमारे १३४५ हस्तलिखितांचे स्कॅनिंग झाले असून डेटा हार्ड डिस्क वर साठविला आहे. तसेच उपयोजकांना हा डेटा CD ROM स्वरूपात उपलब्ध करून दिला जातो.

८.हस्तलिखितांची काळजी घेण्यासाठी स्वतंत्र प्रशिक्षित कर्मचारी नाही.

पुणे शहरातील डेक्कन कॉलेज, भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर, वैदिक संशोधन मंदिर, आनंदाश्रम या हस्तलिखितसंग्रहालयांची पहाणी केली असता असे आढळून आले की,

१.वर नमूद केलेल्या सर्व संस्थांमध्ये हस्तलिखितांसाठी स्वतंत्र कक्ष आहे.

२.वैदिक संशोधन मंदिर, आनंदाश्रम येथे विषयानुरूप हस्तलिखितांची मांडणी केली आहे. भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर येथे हस्तलिखिते वर्षानुसार अनुक्रमाने ठेवली आहेत. तर डेक्कन कॉलेज येथे हस्तलिखितांना दिलेल्या दाखलांकानुसार हस्तलिखितांची मांडणी केली आहे.

३.वैदिक संशोधन मंदिर आणि भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर येथे हस्तलिखिते ठेवण्यासाठी लाकडी कपाटे आहेत. तर आनंदाश्रम आणि डेक्कन कॉलेज येथे हस्तलिखिते ठेवण्यासाठी लोखंडी कपाटे आहेत.

४.वैदिक संशोधन मंदिर, भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर आणि आनंदाश्रम येथे हस्तलिखिते ठेवलेल्या कक्षाची, कपाटांची सतत स्वच्छता ठेवली जाते. हस्तलिखितांवर धूळ आढळल्यास ती धूळ स्वच्छ करण्यासाठी मऊ केस असणा-या ब्रशचा वापर केला जातो. वैदिक संशोधन मंदिर, भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर येथे लाल रंगाच्या शुद्ध सुती कापडामध्ये हस्तलिखिते बांधलेली आहेत. आनंदाश्रम येथे हस्तलिखिते बांधण्यासाठी हस्तनिर्मित कागद आणि लाल रंगाचे शुद्ध सुती कापड यांचा वापर केला जातो.

५.वैदिक संशोधन मंदिर, भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर येथे कीड, बुरशी यांपासून रक्षण करण्यासाठी para dichloro benzene चे cakes वापरले जातात. आनंदाश्रम येथे कापराची वीट, वेखंडपूड, कडुजिरे पूड, मिरपूड इत्यादि पारंपारिक पदार्थांचा वापर केला जातो. तर डेक्कन कॉलेज येथे कडुनिंबाची पाने, वेखंड, तंबाखू या पारंपारिक पदार्थांचा वापर केला जातो. तसेच वर्षातून दोनदा हर्बल पेस्ट कंट्रोल केले जाते.

६.वैदिक संशोधन मंदिर येथील हस्तलिखितांचे पतंजली योगपीठाद्वारे स्कॅनिंग केले आहे. तर आनंदाश्रम आणि भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर येथील हस्तलिखितांचे स्कॅनिंग NMM ने केले आहे.

७.भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर आणि आनंदाश्रम येथे हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी प्रशिक्षित कर्मचारी आहे. वैदिक संशोधन मंदिर येथे प्रशिक्षित कर्मचारी नाही, परंतु हस्तलिखितकक्षमध्ये काम करणा-या कर्मचा-याला अनुभवामुळे हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण करण्याविषयी माहिती आहे. डेक्कन कॉलेज येथे मात्र हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी प्रशिक्षित अथवा अनुभवी कर्मचारी नाही.

८.भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिरला हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण यासाठी NMM कडून ग्रॅंट मिळते या ग्रॅंटचा उपयोग पुणे शहरातील हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण यासाठी

केला जातो. भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर हे NMM चे पुणे शहरातील MCC (manuscripts conservation centre) आहे.

९.आनंदाश्रम आणि डेक्कन कॉलेज ला मात्र कोणाकडूनही ग्रॅंट मिळत नाही. हस्तलिखितांचे संरक्षण आणि जतन यासाठी लागणारा खर्च संस्था स्वतःच करते.

१०.भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर हे NMM चे पुणे शहरातील MCC (Manuscripts Conservation Centre) असल्यामुळे भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर येथे पुणे शहरातील इतर हस्तलिखितसंग्रहालयामध्ये असणा-या हस्तलिखितांचेही संरक्षण केले जाते. इतर संस्थांना योग्य प्रकारे हस्तलिखितांचे संरक्षण करण्यासाठी उपाययोजना सूचवल्या जातात.

६.२.निष्कर्षः

“टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असलेल्या हस्तलिखितांचे संघटन, जतन आणि संरक्षण” या प्रकल्पांतर्गत टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ येथील हस्तलिखितांचा संघटन, जतन आणि संरक्षण या दृष्टीने अभ्यास केला असता खालील निष्कर्ष काढले आहे.

१.टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामध्ये हस्तलिखिते ही लाल रंगाच्या सुती कापडामध्ये हस्तलिखिताच्या खाली वर पुठे ठेवून व्यवस्थित बांधून ठेवली आहेत. मात्र स्तोत्र या विषयाची बहुतांशी हस्तलिखिते कागदामध्ये बांधली आहेत.

२.हस्तलिखितांची विषयवार मांडणी केलेली असली तरी हस्तलिखिते रुंद कडांवर उभी न ठेवता एकावर एक आडवी ठेवली आहे. जी हस्तलिखित ठेवण्याची अयोग्य पद्धत आहे.

३.हस्तलिखिते काँम्पॅक्टमध्ये ठेवली आहेत. परंतु काँम्पॅक्टमधील कप्प्यांना सर्व बाजूनी आधार नसल्यामुळे काँम्पॅक्ट उघडताना किंवा बंद करताना हस्तलिखिते खाली पडतात आणि ती हस्तलिखिते चुकीच्या जागी ठेवण्याची शक्यता आहे. तसेच हस्तलिखितांचा क्रमही बदलण्याची शक्यता आहे.

४. हस्तलिखिते ठेवलेल्या काँम्पॅक्टची स्वच्छता ठेवली जाते मात्र हस्तलिखिते उघडून त्यांच्या पानांवरील न दिसणारी धूळ स्वच्छ केली जात नाही.

५.हस्तलिखितांच्या संरक्षणासाठी पुरेशी उपाययोजना केली जात नाही.

६.हस्तलिखितांचे तालिकीकरण झाले आहे मात्र तालिकेचा अभ्यास करताना असे लक्षात येते की ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असणा-या काही हस्तलिखितांच्या नोंदी तालिकेमध्ये नाही.

७.सुरक्षेच्या दृष्टीने ग्रंथालयामध्ये CCTV बसवले आहेत.

८.हस्तलिखितसंग्रहाजवळील खिडक्यांना काच आणि जाळी बसवल्या असल्यामुळे धूळीचे प्रमाण कमी आहे.

९.अभ्यासकांना आवश्यकतेनुसार हस्तलिखिताची Xerox copy किंवा scan copy योग्य ते शुल्क आकारून दिली जाते.

६.३.शिफारशी:

१.हस्तलिखितांसाठी स्वतंत्र कक्ष नसला तरी स्वतंत्र कपाटे असावीत.

२.लाकडी कपाटे हस्तलिखिते ठेवण्यासाठी योग्य असल्यामुळे हस्तलिखिते लाकडी कपाटांमध्ये स्वतंत्र ठेवावीत आणि कपाटांमध्ये हस्तनिर्मित ॲसिडफ्री कागदाचा वापर करावा.

- ३.हस्तलिखिते एकावर एक आडवी न ठेवता रुंद कडांवर उभी ठेवावीत.
- ४.हस्तलिखिते कापडामधून बाहेर काढून नियमितपणे त्यांची बारकाईने तपासणी करावी.
- ५.मऊ केसांच्या ब्रशने हस्तलिखितांवरील धूळ साफ करावी.
- ६.हस्तलिखितांना काही ठराविक काळाने नैसर्गिक हवा आणि प्रकाश दाखवावा.
- ७.वाळवी, झुरळे, बुरशी यांपासून हस्तलिखितांचे रक्षण व्हावे यासाठी para dichloro benzene चे cakes आणि डांबराच्या गोळ्या हस्तलिखितसंग्रहामध्ये ठेवावे.
- ८.वेखंड, मिरेपूड यांसारख्या पारंपारिक पदार्थांचा वापर करावयाचा असल्यास हे पदार्थ हस्तलिखितामध्ये न ठेवता हस्तलिखित ठेवताना त्यांच्या खाली हस्तनिर्मित अॅसिडफ्री कागद वापरला आहे त्या कागदाखाली ठेवावेत. मात्र हे पदार्थही नाशवंत असल्यामुळे काही काळाने हे पदार्थ हस्तलिखितांना हानीकारक ठरतात त्यामुळे दोन महिन्यांनंतर हे पदार्थ बदलावेत.
- ९.हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी स्वतंत्र प्रशिक्षित कर्मचारी नेमावा. ज्याला हस्तलिखितांची ओळख असेल आणि मुख्य म्हणजे हस्तलिखितांविषयी प्रेम असेल. दुर्मिळ अशा या ठेव्याचे महत्त्व तो जाणत असेल.
१०. स्वतंत्र प्रशिक्षित कर्मचारी नेमणे शक्य नसल्यास ग्रंथालयातील किमान दोन कर्मचा-यांना हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने प्रशिक्षित करावे.
११. ग्रंथालयातील इतर कर्मचा-यांनाही हस्तलिखित योग्य प्रकारे हाताळण्याचे, योग्य प्रकारे हस्तलिखितांवरील धूळ साफ करण्याचे, प्राथमिक स्वरूपात हस्तलिखितांचे रक्षण करण्याचे प्रशिक्षण द्यावे.

१२ .हस्तलिखिताचे जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी नेमलेल्या व्यक्तीला चर्चासत्रे, कार्यशाळांना पाठवावे. तसेच इतर ठिकाणी हस्तलिखित रक्षणाचे कार्य कसे चालते हे पाहण्यासाठीही पाठवावे.

१३. अनेक हस्तलिखिते ही कमी फोलिओची आहे. काही हस्तलिखिते एकच फोलिओचे आहे तरीही ही हस्तलिखिते ॲसिडफ्री, हस्तनिर्मित कागदामध्ये बांधावी.

१४ .हस्तलिखितांना डाग पडले आहेत, वाळवी लागली आहे, हस्तलिखितांचे तुकडे पडत आहे असे आढळल्यास अशी हस्तलिखिते curative conservation साठी NMM चे पुणे शहरातील MCC असणा-या. भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर येथे पाठवावीत.

१५. हस्तलिखितांचे योग्य पद्धतीने preventive conservation व्हावे यासाठी MCC चे सदस्य म्हणून काम करणा-या व्यक्ती किंवा हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण या विषयामध्ये तज्ज्ञ असणा-या व्यक्तींना बोलावून त्यांच्याकडून मार्गदर्शन घ्यावे.

१६. ग्रंथालयाचा ओपॅक मध्ये हस्तलिखितांच्या नोंदी कराव्यात जेणेकरून अभ्यासकांना टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामध्ये कोणती हस्तलिखिते आहेत हे समजेल.

१७. ग्रंथालयाने हस्तलिखितांची इन्स्टिट्यूशनल रिपोजिटरी करावी.

१८. हस्तलिखितांचे योग्यप्रकारे जतन संरक्षण करण्यासाठी संस्थेकडून योग्य ती आर्थिक तरतूद मिळवावी.

१९. National archives of India कडून 'Scheme of Assistance Financial for Preservation of Manuscripts, Rare Books, Old and Rare Documents, History of Records'या योजनेअंतर्गत काही आर्थिक तरतूद मिळते याचा लाभ ग्रंथालयाने हस्तलिखितांसाठी घ्यावा.

२०. ग्रंथालयाने अधिकाधिक प्रमाणात हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण या विषयावर चर्चासत्रे आयोजित करावीत.

२१. वर्षातून एकदा ग्रंथालयातील हस्तलिखितांचे प्रदर्शन भरवावे जेणेकरून लोकांना टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयामध्ये हस्तलिखिते असल्याचे समजेल आणि काही वेळा देणगीदाखल ग्रंथालयामध्ये नवीन हस्तलिखितांची भर पडेल. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथालयाचा हा खजिना अधिक समृद्ध होईल.

२२. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या अभ्यासक्रमामध्ये 'हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण' या विषयाचा समावेश करावा आणि आठवड्यातील एक तास या अभ्यासक्रमामध्ये प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना आठवड्यातील एक तास हस्तलिखिते योग्यप्रकारे कशी हाताळावीत, त्यांच्यावरील धूळ योग्यप्रकारे कशी साफ करावी, प्राथमिक स्तरावर त्यांचे संरक्षण कसे करावे याचे प्रशिक्षण द्यावे जेणेकरून विद्यार्थ्यांनाही प्रशिक्षण मिळेल. आणि ग्रंथालयातील हस्तलिखिते देखील धूळ रहित राहतील.

ग्रंथसूची:

- Agrawal, O. P. (2010). Conservation of birch-bark manuscripts-some innovations. *International Preservation News*, 50.
- Bhatnagar, A. (2006). Digitization in academic libraries. *Information Studies*, 12(1), 35–54p.
- Bisht, A. S. (2011). *Conservation of manuscripts*. Delhi: Agam Kala Prakashan.
- Chakraborty, H. K. (2011). Digital preservation: issues and strategies. *Professional Journal of Library and Information Technology*, 1(2), 74–78p.
- Chakravarthy, A. S. (2010). Digitization of rare books for preservation and access: a case study of Osmania university library. *PEARL a Journal of Library and Information Science*, 4(3), 151–155p.
- Chattopadhyay, S. (2006). Digital preservation in the twenty first century: concept, needs, problems and solutions. Presented at the 4th Convention PLANNER, Aizawl.
- Chetty, P. R., & Balakrishna, P. (2008). Preservation and organization of manuscripts in Andhra Pradesh. *PEARL a Journal of Library and Information Science*, 2(3), 65–70p.
- Chopra, H. S., & Narang, A. (2007). Digital preservation of archives and manuscripts: an Indian scenario. Presented at the 5th International CALIBER, Chandigarh.
- Choukhande, V., & Dange, J. (2006). Preservation and digitisation of rare collection of Dr. Panjabrao Deshmukh smriti sangrahalaya, Amravati. Presented at the 4th International Convention CALIBER-, Gulbarga.
- Deshpande, N. J., & Panage, B. M. (2001). Digitisation of marathi manuscripts. Presented at the CALIBER, Pune.

- Garg, B., & Chand, S. (2006). Digital preservation. Presented at the 4th Convention PLANNER, Aizawl.
- Goswami, R. P. (1998). *Descriptive catalogue of manuscripts: in the collection of tilak maharashtra vidyapeeth library, Pune*. (Vol. 1). Pune: R.K.Dhavalikar.
- Joteen Singh, R. K. (2012). Digital preservation: A software approach. Presented at the 8th Convention PLANNER, Gangtok.
- Kannappanavar, B. U., Rajanikanta, S. T., & Tandur, S. K. (2010). Importance of digitization of library materials. *SRELS Journal of Information Management*, 47(1), 61–70p.
- Mazumdar, N. R. (2009). Digital preservation of rare manuscripts in Assam. Presented at the 7th International CALIBER, Puducherry.
- Mishra, L., Singh, S., & Verma, S. C. (2009). Preservation & conservation of library materials. *Journal of Library and Information Technology*, 5(2), 7–9p.
- Mritunjay, K., & Sharma, N. (2007). Digitisation of manuscripts and rare literature: initiative of archivel cell, Panjab University, Chandigarh (India). Presented at the 5th international CALIBER, Chandigarh.
- Muhammed Mezbah- ul-Islam, & Rowshon, A. (2008). Preservation of archives: A case Study Of Bangladesh National archives. Presented at the 6th Convention PLANNER, Nagaland.
- Muqueen, S. (2006). Preservation of digital collection in India. Presented at the 4th Convention PLANNER, Aizawl.
- Nair, R. R. (2004). Digital archiving of manuscripts and other other heritage items for conservation and information retrieval. Presented at the All India oriental conference, Varanasi.

- Pandher, B. K. (2012). User's perception and their feedback about digitization of manuscripts and their use in Panjabi University, Patiala and Panjab University, Chandigarh and VVRI, Hoshiarpur. *International Journal of Information Dissemination and Technology*, 2(2), 117–123p.
- Parekh, H. (2001). Digitization: an overview of issues. Presented at the CALIBER, Pune.
- Ramana, Y. V. (2005). Digital preservation of Indian manuscripts - An over view. Presented at the 3rd International CALIBER, cochin.
- Repair and preservation of records*. (1978). New Delhi: Natinal archives of India.
- Saikia, R. R., & Kalita, B. (2011). Prospects of digitizing manuscript collections in K K H Library: A Model. Presented at the 8th International CALIBER, Goa.
- Sandhu, H. S. (2012). Transition from palm leaves to plamtop:preservation and access of manuscripts inIndia. *Journal of Library and Information Technology*, 8(2), 1–14p.
- Seifi, L. (2011a). Digitization and digital preservation of heritage collection in India and Iran: a comparison. *SRELS Journal of Information Management*, 48(4), 425–431p.
- Seifi, L. (2011b). Digitization and digital preservation of manuscripts and access in organization of libraries, museums and documents centre of Astan Quds Razavi library in IRAN: A case study. Presented at the 8th International CALIBER, Goa.
- Seifi, L., & Nikam, K. (2011). Digitization and digital preservation of manuscripts in central library and documentation centre, University of Tehran-Tehran, Iran: a case study. *SRELS Journal of Information Management*, 48(3), 317–320p.
- Shafi, S. M. (2004). Digitization perspective of medieval manuscripts. Presented at the 2nd Convention PLANNER, Imphal.
- Sharma, A., Borah, N., & Sharma, C. K. (2012). Digital library:preservation and digital resources. *Journal of Library and Information Technology*, 8(2), 37–48p.
- Singh, S. K. (2000). *Library technical services*. Delhi: Auther Press.

Srivastava, P., & Kanungo, P. dey. (2010). Methods of document preservation. *Information Studies*, 16(3), 193–199p.

Vasudevan, T. ., & Amrutha, K. G. (2011). Preservation and conservation of manuscripts: an analytical study. *SRELS Journal of Information Management*, 48(2), 231–238p.

Veer, D. K. (2009). Preservation of library resources in digital era. *PEARL a Journal of Library and Information Science*, 3(2), 28–34p.

Visalakshy, P. (2003). *Fundamentals of manuscriptology*. Thruvananthapuram: Dravidian Linguistics Association.

Vohra, R., & Sharma, A. (2011). Preservation and conservation of manuscripts: a case study of A.C.Joshi library, Panjab University, Chandigarh. *Library Herald*, 49(2), 159–170p.

कुचेकर मनीषा, & गायकवाडमनीषा. (२००६-२००७). वैदिक संशोधन मंडळाच्या ग्रंथालयाचा सखोल अभ्यास.

खेंगरे मनोहर. (२००९-२०१०). एशियाटिक सोसाटी ऑफ मुंबई या ग्रंथालयातील इ.स.१५०० ते १८०० या काळातील दुर्मिळ ग्रंथांचे जतन व संरक्षण□: एक व्याप्ती अभ्यास. (एम.फिल.). टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.

गोखले शोभना लक्ष्मण. (१९७५). पुराभिलेखविद्या. पुणे: कौन्टिनेन्टल प्रकाशन.

गोखले शोभना लक्ष्मण. (२०१०). भारतीय लेखविद्या. पुणे: कौन्टिनेन्टल प्रकाशन.

जोशी महादेवशास्त्री. (१९०१). भारतीय संस्कृती कोश (Vol. १०). भारतीय संस्कृती संडळ.

फडके द्.ना. (२००८). ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण (३.). पुणे: युनिव्हर्सल प्रकाशन.

बापट श्रीनन्द लक्ष्मण. (२००५). जपून ठेवा अपुला ठेवा. पुणे: भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर

हस्तलिखितस्रोत आणि संरक्षण केंद्र.

मुंढे ढुडनल सुदलड. (२००ॢ-२००५). डुंडरकर डुरलडुवलदुडल संशुधन संसुथेकुडल डुरंथलडुडलतुडल वलकन

सलहुतुडलकल अंकुडकरनलकुडल दुषुठुडकुनलतुन अडुडुडस. (डड.डुडल.). तुडुक डुडरलडुडु वलदुडलडुडुठ, डुणुे.

<http://www.namami.org>

<http://www.tmv.edu.in>

<http://nationalarchives.nic.in/>

२.ग्रंथालयात उपलब्ध असणा-या परंतु तालिकेमध्ये नोंद नसणा-या हस्तलिखितांची शीर्षक यादी-

श्राद्ध-

- १.दानकमलाकरदानहिरावल्यानुसारीसवृषभोशतदानप्रयोग
- २.श्राद्धकल्पलतायां नान्दिश्राद्धम्
- ३.मातृकापूजन आणि नान्दिश्राद्धम्
- ४.श्राद्धसंकल्पः
- ५.पौराणिकर्मदर्पणे त्रिपिण्डश्राद्धादयः
- ६.दर्शश्राद्धब्राह्मणभोजनविधिः
- ७.श्राद्धयज्ञप्रयोग
- ८.श्राद्धसूक्तम्
- ९.श्राद्धविधिः
- १०.प्रतिसांवत्सरिकादिश्राद्धप्रयोग
- ११.श्राद्धमंजर्यासूत्रोक्तोनांदिश्राद्धप्रयोगः
- १२.त्रिपिण्डश्राद्धविधिः

गृह्यसूत्र-

- १.गृह्यसूत्रभाष्यम्
- २.आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्
- ३.गृह्यस्थालीपाकानां कर्म

संस्कार-

- १.संस्कारनृसिंहे चूडाकर्मप्रयोग
- २.चूडाकर्णप्रयोग
- ३.उपनयनप्रयोग
- ४.यज्ञोपवीतमन्त्रः
- ५.यज्ञोपवीतविधिः
- ६.विवाहसंकल्पः
- ७.विवाहमंगलाष्टकम्
- ८.शौनकोक्त अश्वत्थोपनयन
- ९.बौधायनशौनकोक्त अश्वत्थोद्यापनप्रयोगः
- १०.सिमंतिकार्चनविधिः
- ११.संस्कारनिर्णयेषष्ठीपूजनम्
- १२.पंचसंस्काराणि
- १३.गर्भाधानप्रयोग
- १४.दीक्षाव्रतम्
- १५.संस्कारे रुषिभट्टीसूत्रोक्तप्रयोगः
- १६.वामनकारिका
- १७.मौजपद्धत
- १८.गर्भाधानम्

निरुक्त-

१. निघण्टुसमयेशब्दसंकीर्णस्वरुपनिरुपणोनाद्वितीयसर्गः
२. निघण्टु-पंचमः अध्यायः
३. निरुक्तभाष्यम् -दुर्गाचार्यटीका
४. निघण्टु-पंचमः अध्यायः

शान्तिः

१. शौनकोक्तज्वरशान्तिः
२. सिनीवालीकुहूशान्तिः
३. पल्लिसरडयोः शान्तिः
४. व्यतिपातशान्तिः
५. मूलशान्तिः
६. मूलशान्तिः
७. शान्तिपाठः
८. बौधायनोक्त मूलाश्लेषाशान्तिः
९. शौनकोक्त मूलाश्लेषाशान्तिः
१०. उदकशान्तिः
११. महिषीदुःप्रसवशान्तिः
१२. गोप्रसव (दाखलांक ११८२)
१३. ज्येष्ठानक्षत्र तथा गोमुखप्रसवशान्तिः
१४. पल्लीपतनशान्तिः
१५. कूष्माण्डशान्तिप्रयोगः (दाखलांक ११४९)
१६. मधुशिथिलीजन्मशान्तिः (दाखलांक ४०८ सी)
१७. ज्येष्ठाशान्तिः
१८. गुरुशान्तिः
१९. अश्लेषाजननगोमुखशान्तिः
२०. उदकशान्तिः
२१. व्यतिपातशान्तिः
२२. चंद्रसूर्योपरागकालेप्रथमरजोदेशान्तिः
२३. भद्राशान्तप्रयोगः
२४. गुरुशान्तिः

वैदिक-

१. क्रमप्रारंभः
२. ऋग्वेदीय गृह्यसूत्रप्रभृतिसंख्यासंग्रहः
३. लक्ष्मीपंजरम्
४. मन्युसूक्तविधानम्

५. प्राणप्रतिष्ठामन्त्रम्
६. दशविधामातृकान्यासः
७. पुलींदीनीमन्त्रविधिः
८. गायत्रीभाष्यविवरण
९. लघुरुद्रप्रयोगः
१०. विष्णुसूक्तम्
११. विवाहसिद्ध्यर्थमन्त्रः
१२. रुद्रध्यानम्
१३. लघुन्यासः
१४. ऋग्वेद
१५. ऋचाकल्प
१६. ऋचाकल्प
१७. मृत्युंजयमन्त्रम्
१८. देवीसूक्तम्
१९. देवीसूक्तम्
२०. मन्त्रमाला
२१. पवमानपंचसूक्त (दाखलांक ३५९ बी)
२२. पुरुषसूक्तम्
२३. पुरुषसूक्तभाष्यम्
२४. श्रीसूक्तम्
२५. श्रीसूक्तम्-लक्ष्मीसूक्तसमेतम्
२६. श्रीसूक्तम्
२७. श्रीसूक्तम्
२८. श्रीसूक्तम्
२९. श्रीसूक्तम्
३०. श्रीसूक्तम्
३१. मन्त्रपुष्पांजलिः
३२. षडंगरुद्र
३३. चरणव्यूहः
३४. चरणव्यूहः
३५. चरणव्यूहः
३६. चरणव्यूहः
३७. मृत्युंजयमन्त्रम्
३८. मन्त्रसंहिता
३९. होमप्रकरणम्
४०. लक्ष्मीसूक्तम्
४१. राममालामन्त्रम्
४२. ब्रह्मणस्पतिसूक्तम्
४३. हुताशन
४४. गायत्रीमन्त्रः

४५. एकाक्षरलक्ष्मीमन्त्रः
 ४६. गोसूक्तम्, प्रातःसूक्तम्
 ४७. ब्रह्मयज्ञमन्त्र
 ४८. मन्त्रपुष्पांजलिः
 ४९. शतरुद्रिक्रम
 ५०. गायत्रीहृदयमहामन्त्रम्
 ५१. रात्रिवर्गक्रमरुच्या नक्षत्रकण्डिका
 ५२. सूक्तप्रतीक (दाखलांक ३४५)
 ५३. नृसिंहकारिका (दाखलांक ३४७)
 ५४. रुद्रवैश्वदेव
 ५५. पवमानसूक्त (दाखलांक ४८१ बी)
 ५६. अष्टमाष्टक (दाखलांक ३९४ डी)
 ५७. शतरुद्रीक्रम
 ५८. प्रथमाष्टक (दाखलांक ६६७)
 ५९. ऋचा
- वैद्यक
 १. रसपद्धतिः
- वेदांग
 १. शिक्षा
 २. छन्दः
 ३. कल्पसूत्रम्/परशुरामभार्गवनिर्मितम् (दाखलांक ७७५)
 ४. कल्पसूत्रानुसारिणित्योत्सवनिबन्धे श्यामाक्रमनिरुपण नाम प्रौढोल्लासः
- धर्म
 १. आचारार्कः
 २. दीपरत्नाकरः
 ३. धर्मसिन्धुः
- काव्यम्
 १. माघ सर्गः ८/मल्लिनाथसूरिविरचित
 २. महिषशतकम्
 ३. रामकृष्णकाव्य अनुलोमविलोम
 ४. गीतगोविंद टीका
 ५. प्रस्तावरत्नाकरः
 ६. माघसनामव्याख्यानम् - सर्गः १/मल्लिनाथसूरिविरचित
 ७. प्रमत्तगूढनास्तिकदयानंदमतमर्दनम्/विश्वेश्वरानन्दविरचित
 ८. केकावलिः/मोरोपंत
 ९. कुमारसर्गपंचमसटीक (दाखलांक ६१५)
 १०. किरातार्जुनीये प्रथमसर्गः (दाखलांक २६८)
 ११. किरातार्जुनीये तृतीयसर्गः
 १२. किरातार्जुनीये सप्तदशसर्गः
 १३. किरातार्जुनीये द्वादशसर्गः

- १४.किरातार्जुनीयम्
 १५.विवेकसिन्धुः / मुकुंदराजविरचितम्
 १६.अमरकाव्यम्
 १७.नैषधीयमूलद्वितीयः तृतीयः च सर्गः
 १८.नैषधीयप्रकाश द्वितीयसर्गः
 १९.नैषधीयप्रकाशे द्वादशसर्गः
 २०.नैषधीयप्रकाशे त्रयोदशसर्गः
 २१.नैषधीयप्रकाशे चतुर्दशसर्गः
 २२.नैषधीयप्रकाशे पंचदशसर्गः
 २३.नैषधीयप्रकाशे षोडशसर्गः
 २४.नैषधीयप्रकाशे एकोनविंशतिसर्गः
 २५.नैषधीयप्रकाशे विंशतिसर्गः
 २६.नैषधीयप्रकाशे एकविंशतिसर्गः
 २७.रघुवंशटीका पंचमसर्गः : मल्लिनाथसूरिविरचितरघुव्याख्यासंजीविनीसमाख्या पंचमसर्गः
 २८.रघुवंशटीका
 २९.रघुवंशटीका सर्गः ५
 ३०.रघुवंशटीका सर्गः ३.
 ३१.रघुवंशद्वितीयः ,षोडशः च सर्गः
 ३२.रघुवंश (दाखलांक ३०९)
 ३३.रघुवंशटीका सर्गः ९
 ३४.रघुवंशम् सर्ग १ ते ९
 ३५.शिशुपालवधकाव्यम्
 ३६.किरातटीका सर्ग ६
 ३७.किरातार्जुनीयम् सर्ग ३ व ४
 ३८.किरातार्जुनीयम् सर्ग ५
 ३९.किरातार्जुनीयम्
 ४०.कुमारसम्भवम् सर्ग ७
 ४१.कादम्बरी (दाखलांक ३१९)
 ४२.केकावलिः (दाखलांक ५२३)
 ४३.गीर्वाणवाग्मंजरी
 ४४.रघुवंश सर्ग २ (दाखलांक २०७)
 ४५.रघुवंशटीका
 ४६.रघुवंशम्
 ४७.रघुवंशटीका सर्ग २:मल्लिनाथसूरिवरचितरघुवंशव्याख्यासंजीविनीसमाख्याद्वितीयसर्गः
 ४८.रघुवंशटीका (दाखलांक ७७)
 ४९.रघुवंशटीका सर्ग १३, १४, १७/मल्लिनाथसूरि (दाखलांक ५२)
 ५०.रघुवंशटीका सर्ग १ ते ४/मल्लिनाथसूरि (दाखलांक ५४)
 ५१.रघुवंशटीका सर्ग १५/ मल्लिनाथसूरि
 ५२.मानसचन्द्रिकायां द्वितीयतः पंचमोल्लासाः
 ५३.खण्डप्रशस्तिकाव्य

चम्पू

१. चम्पूभारतम्

नाटकम्

१. धनंजयविजयव्यायोगः (दाखलांक २३३)
२. धर्मविजय/भूदेव शुक्ल (दाखलांक २१९)
३. अदितिकुण्डलाहरणम् (द्वितीयः अंक)
४. माधवानल कंदला-शृंगारनाटकम्
५. स्वप्नवासवदत्तम्/भास
६. वेणीसंवरण (संहार) (दाखलांक ३७०)
७. वेणीसंहारनाटकम् (दाखलांक ३८४)
८. नागानन्दनाटकम् (दाखलांक ३५२)

ब्राह्मणम्-

१. ऐतरेयब्राह्मणम्-षष्ठमपंचिका
२. ऐतरेयब्राह्मणम्

आरण्यकम्-

१. विद्यारण्यभाष्य
२. ऐतरेयोपनिषत्पंचमारण्यककाण्डम्
३. सयःखण्डनम्-बृहदारण्यकेनिर्वचनम्

अलंकार-

१. वाग्भट्टालंकारः (दाखलांक ११२१)
२. कुवलयानन्द (दाखलांक ४४०)

संकीर्ण-

१. विक्रमादित्यप्रबंधः सिंहासनस्थपुत्रिकोक्त
२. विश्वकोशः/महेश्वरभट्ट
३. सामग्रीविचार (दाखलांक २००)
४. सुभाषितमुक्तावलिः (दाखलांक ५३२)
५. लीलावतीसोदाहरण/भास्कराचार्य
६. मुद्राप्रकरणम्
७. मुद्रालक्षणम्
८. स्फुट आर्या
९. प्रश्नोत्तररत्नपद्धतिः
१०. श्लोकसंग्रह
११. रतिमुकूलः

रतिनीतिमुकुलः

१२. संतानजनकोपायः
१३. स्वराष्टकवृत्तः
१४. गीर्वाणपदमंजरी
१५. पंचोपाख्याने प्रथमतन्त्रम्
१६. लीलावती
१७. पंचोपाख्यानम्
१८. आरतीसंग्रहः

तंत्र-

१. मण्डलक्रमः
२. अजपाजपविधिः
३. अजपाजपगायत्री
४. रुद्रयामलेतन्त्रे त्रिकूटारहस्ये मुक्तिसाधनकवच
५. सप्तशतीडामरतन्त्रप्रयोगः/डामरतन्त्रे दुर्गामन्त्रप्रयोगः
६. पवनपावनसूक्त (दाखलांक ७७६)
७. शान्तिरत्नेशतचण्डीसहस्रचण्डीविधानम्/कमलाकरभट्ट
८. दत्तात्रयतन्त्रम्
९. शिवताण्डवनाम्नितन्त्रे मणिभद्र ईश्वरसंवादे विंशतियन्त्रविधिः
१०. कात्यायनीतन्त्रोक्तसप्तशत्याः मन्त्रविभागः
११. वशीकरणसुपारीकामन्त्रः
१२. विभूतिधारविधिः
१३. गौरयामले कालीसहस्राक्षरी
१४. श्रीपद्मपुराणे ईश्वरपार्वतीसंवादे बनशंकरीसहस्रनाम
१५. मन्युविधिः
१६. ब्रह्मराक्षसयन्त्रम्, कष्टव्याधीहारकहनुमान् यन्त्रम्, पिशाचडाकिनीहारकयन्त्रम्
१७. दशरथीतन्त्रे रुष्यशुंगा-अगस्त्यसंवादे षट्त्रिंशत्तितमोत्तरंगः
१८. तन्त्रम्
१९. खड्गमाला (दाखलांक ४४०)
२०. मन्त्रोमहोदधौ छिन्नमस्तादिमन्त्रकथननाम षष्ठतरंगः/महिधररचित
२१. यन्त्राणि, मण्डलम् च
श्रीसूक्तविधानयन्त्र, त्वरितरुद्रयन्त्र, तापसोमन्युदेवतायन्त्र, वारुणमण्डलम्, मृत्युंजयविधानम्,
प्रासादवास्तुमण्डलम्, गृहदेवतामण्डलम्, रुद्रपीठमहायन्त्रम्, सप्तशतीमहायन्त्रम्
२२. नरसिंहयन्त्रम्
२३. डामरतन्त्रे दुर्गामन्त्रप्रयोगः
२४. चक्रार्चना (दाखलांक ७३४)
२५. कात्यायनीतन्त्रोक्तचण्डीविधानम्, यन्त्रविधिः
२६. प्रत्यंगिरासूक्तपैप्पलादशाखीय
२७. प्रत्यंगिरा
२८. मन्त्रमहोदधिः
२९. लेखनः ज्ञानार्णवशैतन्त्रे वांछाकल्पकता

३०.शापोद्धार उकीलनमंत्र

भक्ति:-

- १.ध्यानदीप/ रामकृष्ण
- २.सद्गुरुनामसहस्र (दाखलांक ७७७अ)
- ३.गुरुचरित्र
- ४.चिदम्बरमहागुरुचरित्र
- ५.सच्चिदानन्दचरित्र

तीर्थक्षेत्र

- १.प्रयागमहात्म्यम्
- २.गयामहात्म्यम्
- ३.काशीमहात्म्यम्

प्रतिशाख्यम्-

- १.प्रतिशाख्यम्

ज्योतिष-

- १.भूगोलक्रम (दाखलांक ३७३)
- २.शीघ्रबोधकावार्तिकटीका
- ३.विशेषतिथिनिर्णयः
- ४.प्रकीर्णप्रकरणम्:मुहूर्तमालायां प्रकीर्णमुहूर्तनिरूपणम्(दाखलांक ३९६ बी)
- ५.तिथिनिर्णयः/भट्टोजीदीक्षित (दाखलांक १७१७)
- ६.कुण्डली
- ७.बृहत् चिन्तामणिः सारणिः
- ८.सर्वग्रन्थानुमतेस्फुटकज्योतिष
- ९.कुण्डली
- १०.संक्रान्तिप्रकरण/एकाक्षकणोक्त (दाखलांक २१७)
- ११.ज्योतिषः
- १२.स्फुटश्लोक (दाखलांक ९०)
- १३.गोत्रप्रवरनिर्णयः
सपिण्ड्यनिर्णयः
- १४.शकुनावलि:/ज्ञानदेव
- १५.ग्रहप्रबोध
- १६.गोत्रप्रवर
- १७.चिन्तामणिसारणी-षट्द्विंशतिकेंद्र
- १८.उत्सर्जनप्रयोग
- १९.तिथिनिर्णय
- २०.तिथिचिन्तामणि
- २१.प्रश्नसमुच्चय
- २२.ग्रहलाघव

व्याकरण-

१. भाष्यप्रदीपोद्योत/नागोजीभट्ट (दाखलांक १७२४)
 २. सुबोधिनी (दाखलांक १२६)
 ३. मध्यकौमुदी धातुपाठ
 ४. विसर्गसन्धिः
 ५. परिभाषेन्दुशेखरकाशिका
 ६. शब्दकौस्तुभ-प्रथमाध्याये तृतीय-अष्टमम् आह्निकम्
 ७. तद्धितकलाप (दाखलांक ३१० ए)
 ८. लघुशब्देन्दुशेखर/नागेशभट्ट
 ९. लघुशब्देन्दुशेखर
 १०. रूपावलिः
 ११. रूपनामावलिः
 १२. परिभाषेन्दुशेखर/भैरवमिश्र (दाखलांक २८)
 १३. सिद्धान्तकौमुदी
 १४. सिद्धान्तकौमुदी (दाखलांक १७०८)
 १५. व्याकरणमहाभाष्यम्/कैयट (दाखलांक ४१४)
 १६. शब्दकौस्तुभ-प्रथमाध्याय-प्रथमपादे-द्वितीय-चतुर्थमाह्निकम्
 १७. अष्टाध्यायी
 १८. मध्यकौमुदी (दाखलांक ३०९)
 १९. व्याकरणमहाभाष्यम्/कैयट
 २०. मध्यसिद्धान्तकौमुदी
 २१. समासचक्रम्
- इतर विषय=-
१. विश्वादर्शआचारकाण्डः : प्रथमतः चतुर्थाध्यायाः (दाखलांक ४०६)
 २. लघ्वर्चाशुद्धिः
 ३. वापीकूपोत्सर्गविधिः (दाखलांक ३७३)
 ४. दुर्गामहोदधौपाठक्रमः रहस्यग्रंथेसप्तशतीपूजायन्त्रं च
 ५. दानसंकल्पमंत्रः
 ६. तुलादानविधिः
 ७. नानारोगघ्नतुलादानविधिः/हिमाद्रौदानखण्ड
 ८. सामान्यगोदानविधिः
 ९. गोप्रदान (२)
 १०. यतिसन्ध्या
 ११. आथर्वणप्रातःकृत्यादिआह्निकम्
 १२. गर्भिणीमृत्तिप्रायश्चित्तम्
 १३. अन्त्यष्टी
 १४. उत्सर्जनोपाकरणविधिः
 १५. कालमाधव/माधवाचार्य
 १६. रुचाकल्पपद्धतिअर्घ्यदानम्

१७. पूतनाविधानम्
१८. बौधायनोक्तलिंगप्रतिष्ठाविधिः
१९. श्रीरुद्रयामले आसुरीपुरश्चरणविधिः
२०. रुद्रयामले शतचंडीविधानम्
२१. त्र्यंबकीः अशौचनिर्णयः
२२. विद्यापद्धतिः
२३. अस्थिशुद्धिः
२४. महान्यासः
२५. कर्मतत्त्वः प्रकरण १ ते ७, ८ अपूर्ण
२६. यन्त्रप्रयोगः
२७. कालरात्रीप्रयोगविधानम् (दाखलांक ४११)
२८. निर्णयामृत
२९. उत्सर्जनोपाकरणप्रयोगः (दाखलांक ४६४)
३०. पुण्याहवाचनम् (दाखलांक ५२३)
३१. स्मार्तप्रयोग
३२. यज्ञोपवीतविधिः
वैश्वदेवः
३३. महाप्रयोगः
३४. मलमासदानम्
३५. मलमासकृत्यम्
३६. मलमासदानविधिः
३७. नवग्रह
३८. कुशकण्डिका
३९. कुशकण्डिकाप्रमाणम्
४०. तर्पणविधिः
४१. ब्रह्मयज्ञ
४२. भूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठा
४३. अर्घ्यदानविधिः (दाखलांक २८३)
४४. मुहूर्तगणपतिः (दाखलांक ७३९)
४५. यन्त्राणि
४६. रुग्वेदीय त्रिकालसन्ध्या
४७. तन्त्रोक्तप्रातःसंध्य
४८. त्रिकालसंध्योपासनाविधिः
४९. नित्यकर्म
५०. नित्यविधिः
५१. सर्वप्रायश्चित्तप्रयोगः
५२. ब्रह्मचारिलोपप्रायश्चित्तम्
५३. मिताक्षराख्यटीकाप्रायश्चित्त/विज्ञानेश्वर
५४. आनुशासनिकपर्वणिदानधर्मः
५५. सर्वप्रायश्चित्तविधिः

५६. तुलादानप्रयोग
५७. वाग्दानविधिः
५८. समयमयूख
५९. समयमयूख
६०. मुहूर्तमार्तण्ड
६१. मुहूर्तमार्तण्ड
६२. मुहूर्तमार्तण्ड
६३. ब्रह्मयज्ञ
६४. कुशकंडिकाप्रमाणभाष्यम्
६५. त्रिकण्डिकासूत्र
६६. स्मार्तप्रयोगः
६७. स्मार्तप्रायश्चित्त
६८. यज्ञोपवीतधारणविधिप्रयोगः

पुराण-

१. ब्रह्माण्डोत्तरपुराणे त्रिशती
२. चतुश्लोकिभागवत
३. ब्रह्मवैवर्तपुराणे स्वप्राध्यायः
४. रुक्मिणीस्वयंवर (दाखलांक १७३७)
५. सप्तशती
६. सप्तशतिकास्तोत्र
७. मौद्गलपुराण : अष्टमखण्ड (दाखलांक १०६९)
८. भागवतपुराण सटीक प्रथमतः सप्तस्कन्धाः
९. भागवतपुराण सटीक अष्टमतः द्वादशस्कन्धाः
१०. गोपीगीत : भागवतपुराणे
११. श्रीमद्भागवतः ८ ते ११ स्कन्ध
१२. श्रीमद्भागवत : १ ते ७ स्कन्ध
१३. रुक्मिणीस्वयंवर
१४. देवीमहात्म्यम्
१५. गरुडपुराण
१६. मौद्गलपुराण
१७. स्कन्दपुराणे लघुवीरभद्रचरित्र (दाखलांक ५८५)
१८. प्रल्हादचरित्र
२०. ब्रह्मवैवर्तपुराणोक्त स्वप्राध्यायः
२१. स्कन्दपुराणे काशीखण्डे विभूतीमहात्म्यकथा
२२. ब्रह्माण्डपुराणे शाळिग्रामपरीक्षा
२३. स्कन्दपुराणे हनुमज्जयंतीवर्णनम्
२४. भागवतपुराणे स्यमन्तकोपाख्यान
२५. मार्कण्डेयपुराणे देवीमहात्म्यम्

व्रतपूजा-

१. बुधाष्टमीपूजाकथा
२. शनिमहात्म्यम्
३. सूर्यादिनवग्रहशनिश्चरकथा
४. विष्णोत्तरपुराणेकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे बुधाष्टमीव्रतोद्यापनम्
५. गायत्रीपूजापद्धतिः
६. जपप्रकरणम्
७. होलिकापूजा
८. देवीमानसपूजा
९. पिठोरीव्रतपूजा
१०. नागप्रतिष्ठापद्धतिः
११. बृहन्नारदीयेपौर्णिमासीव्रतम्
१२. नवार्णवमन्त्रः
१३. अक्षतृतीयासंकल्पः
१४. नवार्णविधिः
१५. संतानगोपालविधिः
१६. श्रवणद्वादशीपूजा
१७. जन्माष्टमीनिर्णयः
वामनजयंतीव्रतम्
नृसिंहचतुर्दशीव्रतकथा
१८. सौभाग्यसुंदरीव्रत
१९. सकलव्रतोद्यापनम्
२०. शनिमहात्म्य – प्रथमाष्टमपदम्
२१. वैशाखमहात्म्यम्
२२. ग्रहयज्ञ
२३. सर्वतोभद्रमण्डलदेवता
२४. स्कन्दपुराणेककटिकीव्रतकथा
२५. सोमवारकथा
२६. महाभारतोक्तसावित्रीव्रतम्
२७. सावित्रीअर्घ्य
२८. रथसप्तमीपूजा
२९. सोमवतीकथा
३०. सोमवतीकथा
३१. ऋषिपंचमीपूजा
३२. चतुर्मास्यमहात्म्यम्
३३. व्रतराज (दाखलांक ४६९)
३४. संक्षेपेणगायत्रीपुरश्चरणांगहोमक्रमः
३५. स्कन्दपुराणेउपांगललिताव्रतपूजा
३६. अदुःखनवमीपूजा
३७. प्राणप्रतिष्ठा

३८. वामनपूजा
 ३९. वामनपूजा
 ४०. व्रतार्कः
 ४१. विष्णुव्रतोद्यापनतथाचैकादशीव्रतोद्यापन गोदानविधिः
 ४२. विष्णुपूजा
 ४३. सिद्धिविनायकपूजा
 ४४. गणपतिस्तवन, दुर्गास्तवन
 ४५. अनन्तव्रतोद्यापन
 ४६. अनन्तव्रतम्
 ४७. संकष्टचतुर्थीपूजा
 ४८. शेषपूजा तथैव अनन्तपूजा
 ४९. श्रीनारदीयपुराणे व्यासयुधिष्ठिरसंवादे संकष्टचतुर्थीव्रतकथा
 ५०. भविष्योत्तरपुराणे अनन्तव्रतकथा
 ५१. गणेशपूजामानस तथैव सत्यनारायणाष्टक, गुरुअष्टक, नृसिंहसरस्वतिअष्टक, शिवमानसपूजा
 ५२. सिद्धिविनायककथा
 ५३. वामनद्वादशीपूजा
 ५४. वामनद्वादशी व्रतांग उत्तरपूजा बटुपूजा
 ५५. अनन्तपूजा
 ५६. एकादशी
 ५७. एकादशीव्रतम्
 ५८. सत्यविनायकपूजा
 ५९. सत्यनारायणपूजा
 ६०. विष्णुव्रतोद्यापन एकादशीव्रतोद्यापन गोदानसह
 ६१. सत्यविनायक
 ६२. वामनपूजा
 ६३. चतुर्मास्यमहात्म्यम्
 ६४. ऋषिपंचमीपूजा
 ६५. चतुर्मास्य
 ६६. सोमवतीपूजा
 ६७. कोकिलव्रत
 ६८. कोकिलाव्रत
 ६९. कोकिलाव्रत
 ७०. कोकिलाव्रत (दाखलांक ४०८)
 ७१. कोकिलाव्रतपूजा
 ७२. कोकिलापूजा
 ७३. ग्रहयज्ञ
 ७४. बुधाष्टमीपूजा
 ७५. गजगौरीव्रतपूजा
 ७६. मुक्ताभरणपूजा
 ७७. मूळस्तम्भ

- ७८.तुलसीपूजा
- ७९.तुलसीमहात्म्यम्
- ८०.मण्डल
- ८१.मण्डलदेवता
- ८२.रथसप्तमीपूजा
- ८३.हरतालिकापूजा
- ८४.वटसावित्रीपूजा
- ८५.वटसावित्रीपूजा
- ८६.वटसावित्रीपूजा
- ८७.वटसावित्रीपूजा
- ८८.हरतालिकाव्रत
- ८९.चतुर्थीव्रतपूजा
- ९०.संकष्टचतुर्थी
- ९१.लिंगतोभद्रदेवता
- ९२.मलमासमहात्म्यम्
- ९३.पुराणोक्तनवरात्रपूजा

इतिहास : महाभारत , रामायण

- १.शान्तिपर्वणि राजधर्मः, आपत्धर्मः (दाखलांक ४२०)
- २.शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मः (दाखलांक ३९)
- ३.शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मः (दाखलांक ३४)
- ४.वनपर्वः
- ५.शल्यपर्वः
- ६.आदिपर्वः
- ७.द्रोणपर्वः कर्णपर्वः च
- ८.सभापर्वः
- ९.विराटपर्वः
- १०.आदिपर्वः
- ११.हरिवंश
- १२.काव्यरामायणम्
- १३.अध्यात्मरामायणम्-अरण्य-किष्किंधाकाण्ड (दाखलांक ३२)
- १४.प्रल्हादचरित्र
- १५.सप्तशतीरात्रीसूक्तम्
- १६.ब्रह्माण्डपुराणे मल्हारमहात्म्यम्

उपनिषद्-

- १.केनोपनिषद्
- २.महोपनिषद् (दाखलांक ६२३)
- ३.माध्यंदिनीयेशावास्योपनिषद्ब्रह्मस्यविवृतिः/टीकाकार रामचन्द्रपण्डित

४. कौलोपनिषद्भाष्यम्
५. गरुडोपनिषद्
६. कृष्णतापिन्युपनिषद्
७. सूर्यार्थर्वशीर्षम्
८. अथर्ववेदे गणेशतापिनी
९. अथर्ववेदे चूलिकोपनिषद्
१०. भृगु उपनिषद्
११. अथर्वणरहस्येरामोत्तरतापिनीयोपनिषद्
११. परमहंसोपनिषद्
१२. अथर्ववेदेनृसिंहषट्चक्रोपनिषद्
१३. सूर्यार्थर्वशीर्षम्
१४. अथर्वशिरोपनिषद्
१५. अथर्ववेदेकालाग्निरुद्रोपनिषद्
१६. नारायणोपनिषद्
१७. कैवल्योपनिषद्
१८. कैवल्योपनिषद्
१९. अष्टादशोपनिषद्
२०. अथर्वशीर्षम् (दाखलांक २८८)
२१. अथर्वशीर्षम्
२२. गणेशार्थर्वशीर्षम्
२३. अथर्ववेदे गोपीचंदनोपनिषद्

वेदान्त-

१. रामसमर्थपंचिकर्ण
२. पंचीकरण
३. बोधायनीयब्रह्मकर्मसमुच्चय
४. चरणविद्या
५. चित्सुधा
६. आनन्दसागर (दाखलांक ५१७)
७. वेदान्तशास्त्रआर्यापंचशिती
८. कल्पसूत्र (दाखलांक ३९२)
९. अवतर्णिका (दाखलांक १९७)
१०. स्वात्मसुख (दाखलांक ३९१)
११. वेदान्तप्रभाषासटीक
१२. आत्मानात्मविवेकः
१३. आत्मबोधप्रकरणम्
१४. वाक्सुधा
१५. ब्रह्मसूत्रभाष्यम्
१६. श्रीमन्महावाक्यविवेकप्रकरणम्-पंचमम्
१७. पंचकोशविवेकः

१८. ज्ञानमोदकग्रन्थेसमाधिनिरूपणम्
१९. मुक्तावल्याः कारिका (दाखलांक ३१६ सी)
२०. हरितत्वमुक्तावलिः
२१. योगवासिष्ठसार
२२. लघुवासिष्ठम्
२३. शिवगीता
२४. शिवगीता (दाखलांक ७७३)
२५. अर्जुनगीता
२६. लघुगीता सटीक
२७. गीतासार
२८. भगवद्गीता
२९. भगवद्गीता
३०. भागवतदीपिका
३१. भगवद्गीता
३२. गणेशगीता
३३. आत्मबोध
३४. परमामृत
३५. मुक्तावलिः (दाखलांक २४९)
३६. तत्त्वमसिमहावाक्य....
३७. हस्तामलवेदान्त
३८. शारीरिक बोध
३९. आर्या/शंकराचार्य
४०. समाधिप्रकरणम्
४१. वासिष्ठसार
४२. ब्रह्मसिद्धान्त
४३. वाक्सुधारस
४४. गध्रमास

न्याय-

१. अवयवग्रन्थ (दाखलांक २१७ बी)
२. शिरोमणी- अवच्छेदकलक्षणटिप्पणी
- पूर्वपक्षग्रन्थः
३. गदाधरी – हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिः
४. साधारण्यविचारः
५. गदार्थर्या-सत्प्रतिपक्षः
-संगत्यनुमिति
६. व्युत्पत्तिवादव्याख्या (दाखलांक ६८५४)

संहिता-

१. कुमारसंहिता

- २.अथर्ववेदसंहिताविधौकौशिकसूत्रभाष्यम् अध्यायः १४ टीका
 ३.संहिताचन्द्रिका
 ४.वाजसेनीयसंहिता उत्तरार्ध (दाखलांक १७६)
 ५.वाजसेनीयसंहिता
 ६.शाकलसंहिता अष्टके १ ते ४ (दाखलांक ६५४)
 ७.शाकलसंहिता अष्टमाष्टकः (दाखलांक ६६१)
 ८.शाकलसंहिता षष्ठ-सप्तमाष्टक (दाखलांक ५६८)
 ९.यजुर्वेदसंहिता
 १०.संहिता पद-उत्तरार्धः
 ११.वाजसेनीयसंहिता
 १२.वाजसेनीयसंहिता उत्तरार्ध
 १३.वाजसेनीयसंहिता
 १४. ऋग्वेदसंहिता प्रथमाष्टक (दाखलांक २९६)
 १५.संहिता तृतीयाष्टक (दाखलांक ६७७)
 १६.माध्यंदिनसंहिता
 १७. ऋग्वेदसंहिता (दाखलांक ६५३)
 १८. ऋग्वेदसंहिता सप्तमाष्टक (दाखलांक ३०६)

नेमका विषय न समजलेली हस्तलिखिते-

- १.नीतिनक्षत्रमाला
- २.गीर्वाणभाषामंजरी
- ३.विभक्तप्रकरणम्
- ४.भद्रकारिका
- ५.प्रश्नशकुनसारावलिः
- ६.मूलाध्यायः
- ७.जटापटलम्
- ८.सौंदर्यलहरीशतकम्

स्तोत्र-

- १.संकटनाशनस्तोत्रम् (पद्मपुराणे)
- २.रुद्रयामलेईश्वरपार्वतीसंवादेरुणहरणस्तोत्रम्
- ३.महागणपते रुणहरस्तोत्रम्
- ४.दारिद्र्यनाशनस्तोत्रम्
- ५.दारिद्र्यनिद्रावणस्तोत्रम्
- ६.रुद्रयामलेहरगौरीसंवादेआपदोद्धारबटुकभैरवस्तोत्रम्
- ७.सुदर्शनमहामंत्रः
- ८.राघवेन्द्रस्तोत्रम्
- ९.पद्मपुराणेप्रयागमाहात्म्यवेणीस्तोत्रम्
- १०.ताराकल्पेमहोउग्रतारास्तवःस्तोत्रम्
- ११.जीवब्रह्मैकत्वविद्युन्मालावृत्तस्तोत्रम्/शंकराचार्य
- १२.शिवनारदसंवादस्तोत्रम्

१३. दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्
१४. द्वादशपंजरिकास्तोत्रम्
१५. रुद्रयामलरहस्येत्रैलोक्यमोहनकवचम्
१६. दत्तात्रेयसहस्रनाम
१७. ब्रह्माण्डपुराणे श्रीकृष्णाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रम्
१८. मणिकर्णिकाष्टकस्तोत्रम्
१९. कार्तवीर्यविधानम्
२०. मल्लारिसहस्रनामावलिस्तोत्रम्
२१. क्षेत्रपालाष्टकस्तोत्रम्
२२. भैरवाष्टकस्तोत्रम्
२३. करुणाष्टकस्तोत्रम्
२४. ब्रह्मसंहितायां त्रैलोक्यविजयं नाम नृसिंहकवचम्
२५. ब्रह्माण्डपुराणे प्रल्हादप्रोक्तं नृसिंहकवचम्
२६. नृसिंहकवचम्
२७. लिंगपुराणे उमामहेश्वरसंवादे गंगाभागीरथीस्तोत्रम् (दाखलांक ३९३ बी)
२८. गंगालहरीटीकाबालबोधिनी
२९. शीतलाष्टक
३०. व्यंकटेश अथर्वशीर्षम्
३१. गणेशकवच
३२. देवीरहस्येश्रीमहागणपतिकवचम्
३३. गणेशसहस्रनामावलिः
३४. द्वादशसूर्यनामानि
३५. द्वादशरामानि
३६. सत्यनारायणाष्टकस्तोत्रम्
३७. कल्पसूत्रानुसारिणित्योत्सवे निबन्धे महागणपतिक्रमनिरूपणः नाम तरुणोल्लासः
३८. श्रीनारदपुराणे संकष्टनाशनस्तोत्रम्
३९. स्कन्दपुराणे क्तसत्यविनायकस्तुतिः
४०. भविष्योत्तरपुराणेशुकव्याससंवादे सिद्धिविनायकवेदपादस्तवस्तोत्रम्
४१. महिम्नटीका/बोपदेवकृत
४२. नवग्रहस्तोत्रम्/व्यास
४३. मारुत्यष्टकम्
४४. भीमरूपिसप्तः
४५. भीमरूपीस्तोत्रम्
४६. भविष्योत्तरपुराणे कृष्णार्जुनसंवादे आदित्यहृदयम्
४७. पंचवल्कलहनुमान्महामन्त्रः
४८. गायत्रीसहस्र
४९. गायत्रीवर्णस्तोत्रम्
५०. सूर्यनामाष्टशतम्
५१. सूर्यरुद्रदुर्गाप्रार्थना
५२. शनैश्वरस्तोत्रम्

५३. नर्मदाष्टक/शंकराचार्य
५४. वाराहपुराणेदेव्याः कवचम्
५५. राजमातगीश्वरीमहामन्त्रः
५६. लक्ष्मीस्तोत्रम्
५७. सिद्धलक्ष्मीस्तोत्रम्
५८. सरस्वतीस्तोत्रम्/आश्वलायनविरचित
५९. सिद्धसरस्वतिप्रयोगः
६०. देवीमहात्म्यम्-मार्कण्डेयपुराणे
६१. विष्णोसहस्राणि
६२. पद्मपुराणेब्रह्माईश्वरसंवादेविष्णुपंजरस्तोत्रम्
६३. लिंगतोभद्र तथैव सर्वतोभद्रमण्डलदेवता नाम मन्त्रः
६४. महेश्वरस्तोत्र (दाखलांक ४२७)
६५. शिवस्तुतिः
६६. पार्वतशिवस्तोत्रम्
६७. महादेवकवचम्-श्रीरुद्रयामले....
६८. शिवसहस्र-श्रीरुद्रयामले...
६९. शिवसहस्रनामानि
७०. शिवनामावलिः
७१. शंकरनामावलिः
७२. शिवसहस्रनामावलिः
७३. शिवसहस्रनाम (दाखलांक ६४३)
७४. शिवसहस्रनामावलिः
७५. शिवपूजातर्पण
७६. शिवकवचम्
७७. शिवकवचम्
७८. शिवापराधस्तोत्रम्
७९. शिवमानसपूजा (दाखलांक ४०६)
८०. शिवलीलामृत
८१. शिवसहस्रनामावलिः
८२. शिवसहस्रनामावलिः
८३. विष्णुसहस्रनाम
८४. विष्णुसहस्रनाम (दाखलांक १७०५)
८५. विष्णुसहस्रनाम
८६. गणेशसहस्रनाम
८७. गणेशसहस्रनाम (दाखलांक ४९५)
८८. रामरक्षा
८९. रामरक्षास्तोत्रम्
९०. रामरक्षा
९१. गायत्रीहृदयम्
९२. शनिमहात्म्यम्

९३. आदित्यहृदयस्तोत्रम्
 ९४. शीतलास्तोत्रम्
 ९५. आदित्यहृदयम्
 ९६. नवग्रहस्तोत्रम्-वायुपुराणे
 ९७. कृष्णाष्टोत्तरशतनाम
 ९८. गंगालहरी
 ९९. मणिकर्णिकास्तोत्रम् (दाखलांक ६३१बी)
 १००. मल्लारिसहस्रनाम
 १०१. नृसिंहसहस्रनाम
 १०२. महिम्नस्तोत्रम्
 १०३. महिम्नस्तोत्रम्
 १०४. बटुकभैरवस्तोत्रम्
 १०५. रामचन्द्रकवचम्
 १०६. मूर्तिभेदस्तोत्रम्
 १०७. गुरुगीतास्तोत्र
 १०८. केशवादिस्तुतिः
 १०९. देवीसूक्तम् (दाखलांक ३९३)
 ११०. शिवभुजंगम्/शंकराचार्य
 १११. रामरक्षा
 ११२. गकारादिगणपतिसहस्रनाम
 ११३. कृष्णमहात्म्यम्

३ तालिकेमध्ये नोंद असणा-या परंतु हस्तलिखितसंग्रहामध्ये उपलब्ध नसणा-या हस्तलिखितांची शीर्षकयादी

संहिता	तालिकेतील अनुक्रमांक	शीर्षक
	१. ७.	रुग्वेदसंहिता (अष्टमाष्टक)
	२. ११.	रुग्वेदसंहिता
	३. १५.	रुग्वेदसंहिता (द्वितीयाष्टक)
	४. १७.	रुग्वेदसंहिता (२, ७ अष्टक)
	५. १९.	रुग्वेदसंहिता (१ ते ४ अष्टके)
	६. २०.	रुग्वेदपदानि (१ ते ४ अष्टके)
	७. २१.	माध्यंदीनसंहिता पदपाठ
	८. २५.	माध्यंदीनसंहिता पूर्वार्ध
	९. २६.	माध्यंदीनसंहिता उत्तरार्ध
	१०. २७.	माध्यंदीनसंहिता क्रमपाठ पूर्वार्ध
	११. ३१.	माध्यंदीनसंहिता अध्याय ४
	१२. ३२.	माध्यंदीनसंहिता पूर्वार्ध
	१३. ३३.	माध्यंदीनसंहिता पूर्वार्ध
	१४. ३५.	माध्यंदीनसंहिता पदपाठ
	१५. ३६.	वाजसेनीयसंहिता
	१६. ३७.	माध्यंदीनसंहिता उत्तरार्ध
	१७. ३८.	माध्यंदीनसंहिता अध्याय ८-९
ब्राह्मणम्-		
	१. ३९.	ऐतरेयब्राह्मणम्
आरण्यकम्		
	१. ४२.	ऐतरेयारण्यकम्
उपनिषद्		
	१. ४८.	अथर्वशीर्ष
	२. ५१.	ईशावास्योपनिषद्
	३. ५४.	ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्
	४. ६५.	व्यंकटेशाथर्वशीर्षम्
	५. ६६.	सूर्याथर्वशीर्षम्
निरुक्त-		
	१. ८१.	निरुक्त (पूर्वाष्टक)
वैदिक-		
	१. ११७.	अनुवाक् सूत्र
	२. १२२.	अष्टारिवधः
	३. १२३.	शतरुद्रि
	४. १२४.	शतरुद्रियविधानम्

	५.	१२६.	महारुद्रन्यास
	६.	१३१.	मन्त्रपुष्पांजलिः
	७.	१३६.	श्रीसूक्त
	८.	१४३.	श्रीसूक्त
	९.	१५०.	इंद्राग्निः
श्रौत-			
	१.	१५८.	शतरुद्रिप्रयोगरत्न
	२.	१६५.	अग्निहोत्रप्रयोग (भविष्योत्तरपुराणे)
	३.	१८८.	प्राणाग्निहोत्र
	४.	१९७.	उपासनाहोम
	५.	१९८.	गृह्यसूत्रभाष्यम्
	६.	२००.	गृह्यसूत्र
धर्म-			
	१.	२०३.	निर्णयसिन्धुः (परिच्छेद ३)
	२.	२०७.	निर्णयसिन्धुः
	३.	२०९.	प्रयोगरत्न
	४.	२१२.	गोविन्दमहार्णव
	५.	२१६.	छान्दोग्यस्मार्तप्रयोग
	६.	२१८.	प्रयोगवैजयन्ती
	७.	२२०.	निर्णयतत्त्व
	८.	२२२.	प्रयोगनरहर
	९.	२२३.	शुद्धकमलाकर
तीर्थक्षेत्र-			
	१.	२२६.	मयूरेश्वरमहात्म्य
व्रतपूजा-			
	१.	२३०.	चतुर्मास्यमहात्म्य
	२.	२४२.	व्रतराज
	३.	२५६.	व्रतसमुच्चय
	४.	२८७.	मण्डलपुरुष
	५.	२९२.	कोकिलाव्रतोद्यापन
	६.	३००.	सर्वतोभद्रमण्डल
	७.	३०५.	मलमासपूजा
	८.	३०८.	सत्यनारायणपूजाकथा
	९.	३०९.	शिवपूजातर्पण
	१०.	३१३.	सत्यनारायणपूजाकथा
	११.	३१६.	सर्वव्रतोद्यापन
शान्तिः			
	१.	३२७.	दर्शननशान्तिः
	२.	३४९.	एकनक्षत्रशान्तिः
	३.	३५६.	आश्लेषाशान्तिप्रयोग

४.	३६२.	शान्तिसंकल्प
५.	३६४.	व्यतिपातशान्तिः
६.	३६७.	शान्तिसंकल्प
संस्कार-		
१.	३७१.	चौल
२.	३८०.	वेदारंभ, समावर्तनविधिः
३.	३८३.	मंगलाष्टकानि (मौजिकर्म)
श्राद्ध-		
१.	३८५.	श्राद्धविधिः
२.	३९०.	अन्त्येष्टि
३.	४०१.	पितृतर्पण (ब्रह्मयज्ञ)
इतर विषय-		
१.	४१३.	प्रायश्चित्तप्रयोग
२.	४१७.	मुहूर्तमार्तण्ड
३.	४२२.	उत्सर्गमयुख
४.	४२८.	स्मार्तप्रायश्चित्त
५.	४३३.	नान्दिश्राद्धप्रयोग
६.	४३५.	सुरापानप्रायश्चित्त
७.	४३६.	प्रायश्चित्तविधिः
८.	४४३.	समयमयूख
९.	४४६.	पुण्याहवाचन
१०.	४४७.	आराधनामन्त्र
११.	४५०.	तुलापुरुषदानविधिः
१२.	४५४.	समयमयूख
१३.	४५८.	नान्दिश्राद्ध
१४.	४७२.	रुग्नेदियब्रह्मकर्मविधिः
१५.	४७३.	प्रासादवास्तुशान्तिः
१६.	४७४.	वापीकूपशुद्धिप्रयोग
१७.	४७९.	मुहूर्तमार्तण्ड
१८.	४८१.	त्रिकण्डिकासूत्र
१९.	४८२.	प्रतिष्ठा
२०.	४९२.	निरग्निक्वातक
२१.	४९३.	कुशकण्डिकाभाष्य
२२.	४९६.	कुशकण्डिका
२३.	४९७.	श्रावणी
२४.	४९९.	पितृतर्पणकर्म, ब्रह्मयज्ञ, सूर्योपस्थान
२५.	५१४.	ब्राह्मणसमाराधना
२६.	५२१.	प्राणप्रतिष्ठामन्त्र
२७.	५२३.	प्रायश्चित्तादिसंकल्प
२८.	५२४.	महासंकल्प

इतिहास-पुराण

१.	६४१.	मल्हारिसहस्रनाम-कवच-स्रोत्र इ.
२.	६४८.	महाभारत (उद्योग, प्रजागर)
३.	६६१.	महाभारत (मोक्षधर्म)
४.	६६७.	महाभारत (महाप्रस्थान)
५.	६७०.	महाभारत (शल्य)
६.	६७६.	अध्यात्मरामायण
७.	६७८.	आनंदरामायण
८.	६८१.	मार्कण्डेयपुराण (जैमिनीखण्ड)
९.	६८४.	विष्णुपुराण
१०.	६८५.	भागवतपुराण
११.	७०१.	सप्तशतीश्लोकसंख्या आहुतिसंख्या
१२.	७०३.	सप्तशतीसंकल्प
१३.	७०४.	चण्डीविधान

न्याय-

१.	७२६.	गदाधरी
२.	७४५.	गदाधरी
३.	७४६.	गदाधरी
४.	७६२.	गुरुविषयतावाद
५.	७७१.	न्यायसिद्धान्तमुक्तावलि:
६.	७७७.	तत्त्वचिंतामणि (सिद्धान्तलक्षण)
७.	८०६.	तत्त्वचिंतामणि
८.	८१२.	न्यायपूर्वपक्ष

वेदान्त-

१.	८२८.	वेदान्तभाष्य
२.	८३१.	पंचदशी (पंचभूतविवेक)
३.	८३६.	पंचदशी (ब्रह्मानन्दे योगानन्द)
४.	८४१.	पंचदशी (ध्यानदीप)
५.	८५१.	गद्यत्रय
६.	८५३.	प्रबोधरत्नाकर
७.	८६६.	पंचरत्नगीता
८.	८६९.	भगवद्गीतामालामन्त्र

भक्ति:-

१.	८७०.	भक्तिरत्नावली
----	------	---------------

तन्त्र-

१.	८७९.	होमप्रकरण
२.	८८२.	परशुरामकल्पसूत्र
३.	८८५.	कौलश्राद्धप्रयोग
४.	८९२.	मानसचंद्रिका
५.	९०५.	त्रिपुरसुन्दरीमन्त्रजप

काव्य-

१.	९०६.	रघुवंश
२.	९१०.	रघुवंश सर्ग ९
३.	९१८.	रघुवंश
४.	९१९.	रघुवंश सर्ग २
५.	९२१.	रघुवंश सर्ग ८, ९
६.	९२२.	रघुवंश
७.	९२६.	रघुवंश सर्ग २-९
८.	९३१.	रघुवंश सर्ग १३-१९
९.	९३३.	रघुवंश सर्ग २-४
१०.	९३४.	रघुवंश सर्ग ९-११
११.	९३५.	रघुवंश सर्ग २
१२.	९३६.	रघुवंश सर्ग २
१३.	९३७.	रघुवंश सर्ग ७
१४.	९४०.	कुमारसम्भवम्
१५.	९४१.	किरातार्जुनीय
१६.	९४८.	किराताजुनीय सर्ग ४-१८
१७.	९४९.	किराताजुनीय सर्ग ६
१८.	९५०.	किराताजुनीय
१९.	९५१.	किराताजुनीय सर्ग ३
२०.	९५२.	किराताजुनीय सर्ग १-७
२१.	९५३.	किराताजुनीय सर्ग ४-६
२२.	९५४.	किराताजुनीय सर्ग ६
२३.	९५६.	कुमारसम्भवम् सर्ग १-२
२४.	९५७.	किरातार्जुनीयम
२५.	९७०.	नैषधीयचरितम्
२६.	९७३.	नैषधीयचरितम्
२७.	९८०.	लक्ष्मीसहस्र
२८.	९९३.	लक्ष्मीसहस्र
२९.	९९७.	शंकरविजय
३०.	९९८.	गंगालहरी

चम्पू-

१.	१०३१.	भारतचम्पू
----	-------	-----------

छन्द

१.	१०७०.	छन्दोमाला
२.	१०७१.	छन्दहर्ष
३.	१०७२.	छन्दोमंजरी
४.	१०७३.	छन्दोरत्नाकर
५.	१०७४.	छन्दोहर्ष

अभिधान

	१.	१०८५.	नाममाला
	२.	१०८६.	अमरकोश खण्ड १
	३.	१०८७.	अमरकोश १
व्याकरण-			
	१.	१०९१.	अष्टाध्यायीसूत्रपाठ
	२.	१०९९.	सिद्धान्तकौमुदी – तिनन्त
	३.	११०३.	तर्कभाषा
	४.	११०४.	सिद्धान्तकौमुदी – वैदिकप्रक्रिया
	५.	११३१.	व्याकरणमहाभाष्य
	६.	११३३.	व्याकरणमहाभाष्य
	७.	११३८.	परिभाषेन्दुशेखर
	८.	११४९.	शब्दरूपावलि:
	९.	११५१.	सारस्वतीप्रक्रिया – पंचसन्धि:
	१०.	११५२.	शब्दरूपावलि:
	११.	११५७.	शब्दरूपावलि:
वैद्यक			
		११६१.	वैद्यकचन्द्रोदय
ज्योतिष			
	१.	११७२.	प्रश्नसार
	२.	११७६.	तिथिसारणी
	३.	११९७.	तिथिचिंतामणि - उपकरणसाधन
	४.	१२१७.	संक्रान्तिफल
संकीर्ण			
		१२३३.	दयानन्दमतमर्दन
स्तोत्र-			
	१.		मोहिनीराजकवच
	२.		मोहिनीराजस्तोत्र
	३.		शिवकवच
	४.		शिवकवच
	५.		शिवकवचस्तोत्र
	६.		शिवध्यान
	७.		गणेशविनायकस्तुति
			सत्यविनायकस्तुति
	८.		गणेशसहस्रनामावलि:
	९.		गणपतिस्तवन
	१०.		भगवतिभवानीसहस्रनाम
	११.		ललितात्रिशक्ति
	१२.		प्रजावर्धनस्तोत्र
	१३.		नवग्रहस्तोत्र
	१४.		काशीयात्रास्तोत्र
	१५.		अष्टकसंग्रह

४ वर्गीकरण पद्धतीनुसार वर्गांक देण्यात न आलेल्या हस्तलिखितांची यादी-

१.संहिता –

- १.आश्वलायनसंहिता
- २.यजुर्वेदीयसंहिता
- ३.वाजसेनीयसंहिता उत्तरार्ध
४. वाजसेनीयसंहिता पूर्वार्ध
- ५.वाजसेनीयसंहिता
- ६.वाजसेनीयसंहितापाठ पूर्वार्ध
- ७.संहिता पूर्वार्ध
- ८.संहिता उत्तरार्ध
- ९.संहिता पदपाठ
- १०.वाजसेनीयसंहिता पद उत्तरार्ध

२.ब्राह्मण –

- १.आश्वलायनब्राह्मणपंचिका
- २.ऐतरेयब्राह्मणम्

आरण्यकम् –

- १.आरण्यभाष्यम्
- २.ऐतरेयारण्यकम्

उपनिषद् –

- १.भृगूपनिषद्
- २.अथर्ववेदे चूलिकोपनिषद्
- ३.सूर्याथर्वशीर्ष
- ४.अथर्ववेदे गोपीचंदनोपनिषद्
- ५.गणपतिअथर्वशीर्षम्
- ६.गणपत्युपनिषद्
- ७.कौलोपनिषद्
- ८.श्रीकृष्णतापिनी
- ९.नारायणाथर्वशीर्षम्
- १०.प्रश्नोपनिषद्
- ११.नृसिंहषट्चक्रि उपनिषद्
- १२.अथर्वणरहस्ये रामोत्तरतपनीय उपनिषद्
- १३.हसोपनिषद्
- १४.गरुडोपनिषद्
- १५.सूर्याथर्वशीर्षम्
- १६.गणेशतापिनी

निरुक्त -

- १.निरुक्त

- २.निरुक्तषट्क
- ३.निरुक्तसमयेशब्दसंकीर्णस्वरूपनिरूपण
- ४.निरुक्त पूर्वार्ध
- ५.निघण्टु
- ६.निघण्टु पंचमोध्याय
- ७.निरुक्तभाष्यम्

वैदिक –

- १.गायत्रीमंत्र
- २.रुचाकल्प
- ३.ब्रह्मणस्पतिसूक्त
- ४.हुताशन
- ५.पुराणोक्त शतरुद्रीक्रम
- ६.मृत्युंजय मंत्र
- ७.श्रीसूक्त भाष्यम्
- ८.ब्रह्मयज्ञ मंत्र
- ९.विष्णुसूक्त
- १०.क्रमप्रारंभ
- ११.रुचाकल्प
- १२.महामोहिनीमंत्र
- १३.विवाहसिद्धर्थमंत्र
१४. ऋग्वेद
- १५.पवमानसूक्त
- १६.रुद्रचमकभाष्यम्
- १७.श्रीषडंगरुद्र
- १८.लघुरुद्रप्रयोग
- १९.रुद्रध्यान
- २०.शतरुद्रीक्रम
२१. षडंगरुद्रपद्धतिः
- २२.रुद्रस्वाहाकार
- २३.शिवसिद्धान्तोक्त रुद्रविधानम्
- २४.महारुद्रन्यास
- २५.रुद्रहवनपद्धतिः प्रयोग
- २६.लक्ष्मीसूक्तम्
- २७.मण्डलदेवता
- २८.वैदिक
- २९.गायत्रीमंत्र
- ३०.राममालामंत्र
- ३१.शांतिःसूक्त
- ३२.मंत्रसंहिता
- ३३.अष्टमाष्टक

३४. दशविधमातृकान्यास
३५. प्राणप्रतिष्ठा
३६. देवीसूक्त
३७. सूक्तसंग्रह
३८. पुराणोक्त आशीर्वाद
३९. नक्षत्रकण्डिका
४०. चरणव्यूह
४१. मंत्रपुष्पांजलिः
४२. गायत्रीभाष्यविवरणम्
४३. गायत्रीहृद्यमहामंत्र
४४. गोसूक्तप्रातःसूक्त
४५. महर्षिकात्यायनोक्त रुद्रन्यास
४६. पुरुषसूक्त
४७. लघुन्यास

श्रौतसूत्र -

१. दर्शपूर्णमासप्रयोग
२. कुण्डकल्पद्रुम
३. कुण्डसिद्धिः
४. हिरण्यकेशीसूत्रावर
५. हौत्र
६. प्रयोगदर्पण
७. पौर्णमासे इष्टीप्रयोग
८. अन्वाधान
९. अन्वाधानक्रम
१०. कूप्मांडहोम
११. शुल्बसूत्र
१२. अग्निहोत्रप्रयोग
१३. होमप्रकरणम्
१४. इष्टिहोत्रप्रयोग
१५. अश्वत्थ उद्यापन
१६. क्षुद्रकमलाकरी
१७. स्थालीपाकप्रयोग
१८. मैत्रायणिशाखोक्त कूप्माण्डप्रयोग

गृह्यसूत्र -

१. गृह्यसूत्र
२. गृह्यसूत्र
३. गृह्यकारिका (आश्वलायन)
४. गृह्यसूत्रभाष्यम्
५. गृह्यस्थालीपाकानां कर्म

धर्म –

१. गोविन्दमहार्णवः
२. आचारार्कः
३. शूद्रकमलाकरी
४. निर्णयसिन्धुः
५. याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्र
६. दीपरत्नाकर

तीर्थक्षेत्र –

१. काशीमहात्म्यम्
२. प्रयागमहात्म्यम्, गयामहात्म्यम्

संस्कार –

१. विवाहप्रयोग
२. विवाहवृंदावन
३. विवाहमंगलाष्टकम्
४. विवाहसंकल्प
५. संस्कारेरुषिभट्टीसूत्रोक्तप्रयोग
६. पंचसंस्कारानि
७. गर्भाधानम्
८. गर्भाधानप्रयोगः
९. प्रयोगनरहर
१०. यज्ञोपवीतविधिः
११. यज्ञोपवीतमंत्र
१२. दीक्षाव्रत
१३. चूडाकर्मप्रयोग
१४. संस्कारनृसिंहेचूडाकर्मप्रयोग
१५. सूत्रोक्तनरहरप्रयोग चौल उपनयन
१६. चौल उपनयन
१७. उपनयन प्रयोग
१८. पंचमेषष्ठीपूजनसंस्कारनिर्णयः
१९. सीमान्तिकार्चन
२०. विवाहपद्धतिः
२१. अश्वत्थोद्यापनविधिः
२२. बौधायनशौनकोक्त अश्वत्थोद्यापनप्रयोग
२३. अश्वत्थोपनयन
२४. उपाकर्मविधिः
२५. उपाकर्मश्रावणीकर्म
२६. उत्तरवामनकारिका
२७. यज्ञोपवीतविधिः

श्राद्ध -

१. श्राद्धनिर्णय
२. नान्दिश्राद्ध
३. श्राद्धयज्ञ
४. प्रतिसांवत्सरिक श्राद्धप्रयोग
५. श्राद्धसंकल्प
६. श्राद्धपद्धति:
७. मानवसूत्रश्राद्धप्रयोग
८. पार्वलश्राद्ध
९. दर्शश्राद्ध ब्राह्मणभोजनविधि:
१०. श्राद्धविधि:

संकीर्ण -

१. विश्वकोश गीर्वाणपदमंजरी
२. मुद्रालक्षणम्
३. मुद्राप्रकरणम्
४. प्रवृत्तिनिवृत्तिमनचरित्र
५. स्वराष्टक
६. नीतिमुकुल
७. संतानजनक उपाय
८. पंचोपाख्याने प्रथमतन्त्रम्
९. सामग्रीविचार
१०. बुद्धिबलक्रीडा (सिद्धान्तचक्रिका)
११. बुद्धिबलाष्टक
१२. प्रश्नोत्तररत्न
१३. राजनीति:
१४. श्लोकसंग्रह
१५. महामुद्गलभट आर्या आणि विवरण
१६. आरतीसंग्रह
१७. लीलावती सोदाहरण
१८. सिंहासनस्थपुत्रिकोक्त
१९. लीलावती
२०. वासवदत्ता
२१. सीताम्रियसंवाद

वैद्यक -

१. वैद्यचंद्रोदय
२. श्रीसांबवैद्यविनोद

व्याकरण -

१. मध्यसिद्धांत कौमुदी
२. व्याकरण मध्यकौमुदी धातुपाठ
३. मध्यकौमुदी

- ४.नामलिंगानुशासन
- ५.लिंगानुशासन
- ६.रुपावलि:
- ७.रुपनामावलि:
- ८.धातुवृत्ति:
- ९.समासचक्र
- १०.सिद्धांत कौमुदी
- ११.शब्दकौस्तुभ : प्रथमः अध्यायः
१२. शब्दकौस्तुभ
- १३.लघुसिद्धांत
- १४.विसर्गसन्धि:
- १५.व्याकरणम्
- १६.भाष्यप्रदीपोद्योत
- १७.कैयटभाष्यम्
- १८.लघुशब्देन्दुशेखर
- १९.परिभाषेन्दुशेखर
२०. परिभाषेन्दुशेखर सव्याख्या त्रिपथगाप्रारंभ
२१. परिभाषेन्दुशेखर – काशिका
- २२.मध्यकौमुदी
- २३.सिद्धान्तकौमुदी

अभिधान-

- १.अमरकोश-प्रथम काण्ड
- २.अमरकोश-द्वितीय काण्ड
३. अमरकोश-तृतीय काण्ड
४. अमरकोश-तृतीय काण्ड प्राकृतटीका

वेदांग-

- १.छंदोमाला
- २.छंद
- ३.छंदोमंजरी
- ४.प्रातशाख्यम
५. ऋचाकल्प
- ६.क्रमसंधानम
- ७.शिक्षा
- ८.स्वरांकुश

अलंकार-

- १.काव्यालंकारवृत्ति:
- २.बालभाषार्या
- ३.अर्थालंकार
- ४.साहित्यमंजूषा
- ५.कुवलयानन्द-उदाहरणानि

६. कुवलयानन्द
७. कुवलयानन्दकारिका
८. रसमंजरी
९. साहित्यमंजूषाटीकायां प्रत्ययनिरूपण

नाटकम्-

१. अदितिकडलाहरणनाटकम्
२. शाकुन्तलम्
३. धर्मविजय
४. कंसवधनाटकम्
५. नागानन्दनाटकम्
६. शृंगारनाटकम्
७. वेणीसंहारम्

काव्यम्-

१. वैराग्यशतकम्
२. नीतिशतकम्
३. परमामृत
४. शिवप्रताप
५. नैषधीयप्रकाशे द्वादशसर्गः
- नैषधीयप्रकाशे त्रयोदशसर्गः
७. नैषधीयप्रकाशे चतुर्दशसर्गः
८. नैषधीयप्रकाशे पंचदशसर्गः
९. नैषधीयप्रकाशे षोडशसर्गः
१०. नैषधीयप्रकाशे एकविंशतिसर्गः
११. नैषधीयप्रकाशे एकोणविंशतिसर्गः
१२. शिशुपालवध-मल्लिनाथसूरिव्याख्या
१३. कुमारसंभवम् -मल्लिनाथसूरिव्याख्यासंजीवनीसमाख्याप्रथमतः चतुर्थसर्गपर्यन्तम्
१४. कुमारसंभवम्-मल्लिनाथसूरिव्याख्यासंजीवनीसमाख्यापंचमसर्गः
१५. कुमारिसर्गटीका: मल्लिनाथ सर्ग १ आणि २
१६. नैषधीयप्रकाश – द्वितीयसर्गः
१७. रघुवंशटीका प्रथमतः नवमसर्गः
१८. रघुवंशटीका
१९. मल्लिनाथसूरिविरचितरघुवंशव्याख्यासंजीवनीसमाख्याद्वितीयसर्गः
२०. घटखर्परकाव्यस्फटीक
२१. सुभारत्नावलिः
२२. रामकृष्णकाव्यम्
२३. गीतगोविंदटीका
२४. खण्डप्रशस्तिकाव्य
२५. रघुवंशटीका सर्ग १
२६. किरातार्जुनीयम् पंचमसर्गसटीक
२७. दुर्घटकाव्य

तंत्र –

२८. घटखर्परकाव्य

१. खड्गमाला

२. नवार्णप्रारम्भः

३. नवार्णमन्त्रः

४. त्रैलोक्यमोहिनीसुंदरीकवच

५. यन्त्राणिमण्डलम्

६. माहिधररचितमन्त्रमहोदधौच्छिन्नमस्तादिमन्त्र....

७. विश्वामित्रकल्प

८. गुरुमण्डलमन्त्र

९. सप्तशतीडामरतंत्रप्रयोगः

१०. अजपाजपगायत्री

११. चक्रार्चना

१२. दाशरथीतन्त्रेरुष्यशृङ्ग अगस्त्यसंवादेषट्त्रिंशतितमोत्तरङ्गः

१४. सिद्धारिचक्रम

१५. गौरयामलेकालीसहस्राक्षरी

१६. वशीकरणसुपारीकामंत्र

१७. शिवताण्डवतंत्रेविंशतियन्त्रविधिः

१८. परहस्तधनप्राप्त्यर्थजपविधिः

१९. शतचंडीसहस्रचंडीविधान

२०. नरसिंहमंत्र

२१. डामरतंत्रेदुर्गामंत्रप्रयोग

२२. शापोद्धार उत्कीलनमंत्र

२३. कात्यायनीतन्त्रोक्तसप्तशत्याःमंत्र

२४. कात्यायनीतन्त्रोक्तचण्डीविधानम्

२५. एकाक्षरलक्ष्मीमंत्र

२६. दत्तात्रयतंत्र

२७. विभूतधारविधिः

२८. कात्यायनीतन्त्रोक्तपद्धतिः

२९. मंत्रविग्रहकवच

३०. पिशाचडाकिनीहारयंत्र, कष्टव्याधिहारक

३१. कात्यायनपरिशिष्टोक्तप्रतिज्ञासूत्रम्

३२. उत्कीलनम्

३३. रुद्रयामलेतन्त्रे त्रिकूटारहस्ये मुक्तिसाधनकवच

३४. मातृकायन्त्र

३५. मण्डलक्रम

३६. यन्त्रविधिः

३७. मन्युविधिः

३८. पद्मपुराणे ईश्वरपार्वतीसंवादे बनेशंकरीसहस्रनाम

३९. सिद्धारियन्त्र

भक्ती-

- १.श्रीगुरुचरित्र
- २.सञ्चिदानन्दचरित्र
- ३.पांडुरंगमहात्म्य
- ४.ध्यानदीपः
- ५.भक्तिरसायन

वेदान्त-

- १.चरणविद्या
- २.शारीरिक बोध
- ३.आचार्य वि.प्र.लिमये यांची गीतेवरील टीका
- ४.हस्तामलक
- ५.चित्सुधाप्रारंभ
- ६.आत्मबोधप्रकरणम्
- ७.वाक्सुधा
- ८.नाटकदीपव्याख्या
- ९.हरितत्वमुक्तावलिः
- १०.अथर्वशीर्षम्
- ११.पंचकोशविवेक
- १२.आर्यापंचशती
- १३.समाधीप्रकरणम्
- १४.ज्ञानमोदकग्रंथ समाधिनिरूपणम्
- १५.आत्मानंद
- १६.विवेकसिन्धुः
- १७.गधमास
- १८.ज्ञानेश्वरीटीका
- १९.आत्मानात्मविवेक
- २०.तत्त्वविवेकप्रकरणम्
- २१.लघुवसिष्ठ
- २२.योगवासिष्ठ
- २३.योगवासिष्ठसार
- २४.श्रीमन्महावाक्यविवेके प्रकरणपंचमम्
- २५.भगवद्गीता
- २६.शिवगीता
- २७.अर्जुनगीता
- २८.लघुगीता
- २९.हस्तामलक
- ३०.गीताभावार्थदीपिका
- ३१.गीतामहात्म्यम्
- ३२.गीतासार
- ३३.गीतासारमन्त्र

३४. परमामृत

न्याय -

१. गदाधरी
२. तर्कसंग्रह
३. तर्कप्रकाश
४. गदाधर्यासत्प्रतिपक्ष
५. गदाधरी (व्याप्तिपूर्वपक्ष)
६. नव्यमतवादार्थ
७. दीपिकायाः टीकाप्रभा
८. सत्प्रतिपक्षनिरूपणम्
९. न्यायकौस्तुभ
१०. गदाधरी - अवयवग्रंथ
११. गदाधरी प्रत्यक्षप्रामाण्यवाद
१२. गदाधरी बाधग्रंथ
१३. न्यायबोधिनी
१४. मुक्तावलिः
१५. गदाधरी अनुमानपरिच्छेद
१६. लाघवज्ञानविचार
१७. चषक
१८. सामान्यनिरुक्तिः
१९. सिंहव्याघ्रलक्षणम्

इतिहास , रामायण-

१. अद्भुत रामायण
२. अध्यात्मरामायण
३. लघुवीरभद्रचरित्र
४. काव्यरामायण युद्धकांड
५. हरिविजयग्रंथ
६. इतिहास
७. प्रल्हादचरित्र
८. हरिवंश
९. हरिविजयग्रंथ

महाभारत-

१. द्रोणपर्व-कर्णपर्व
२. पाण्डवप्रताप
३. उद्योगपर्व, विराटपर्व, मौसलपर्व, महाप्रस्थानिकपर्व, स्त्रीपर्व....
४. आदिपर्व
५. सभापर्व
६. महाभारत
७. अश्वमेध
८. राजधर्मपर्व-आश्रमवासपर्व

- ९.स्वर्गारोहनपर्व
- १०.अनुशासनपर्व, दानपर्व, अश्वमेधीकपर्व
- ११.आदिपर्व
- १२.गदापर्व
- १३.विदुरनीतिः
- १४.विराटपर्व, यक्षप्रश्न
- १५.शान्तिपर्व, मोक्षधर्म
- १६.शान्तिपर्व, राजधर्म
- १७.कर्णपर्व
- १८.भीष्मपर्व
- १९.शल्यपर्व
- २०.वनपर्व

इतरविषय

- १.प्रायश्चित्तानि/ अघ्न्युपघातक
- २.सुरापानप्रायश्चित्तानि
- ३.स्मार्तप्रयोग
- ४.सर्वप्रायश्चित्तविधिः
- ५.कारागृहमुक्तप्रायश्चित्त
- ६.ब्रह्मचारिलोपप्रायश्चित्त
- ७.सटीकमुहूर्तमार्तण्ड
- ८.समयमयूख
- ९.शान्तिपाठ
- १०.सपिण्डनिर्णयः
- ११.त्रिकण्डिकासूत्र
- १२.तर्पणविधिः
- १३.दुर्गामहोदधौ पाठक्रमः
- १४.प्रातःस्नानविधिः
- १५.यतिसमाराधनाप्रयोग
- १६.ब्रह्मयज्ञ
- १७.त्र्यंबकीः अशौचनिर्णयः
- १८.विशेषदेवतास्थापनम्
- १९.असुरिपुरश्चरणविधिः
- २०.रुद्रयामलेशतचण्डिविधानम्
- २१.मलमासकृत्य
- २२.असिसिचनविधिप्रयोग
- २३.हंसकल्प
- २४.सावित्रीअर्घ्य
- २५.तीर्थगंधानिमंत्र
- २६.पंचमहायज्ञ
- २७.महाप्रयोग

२८. हेमाद्रिप्रयोग
२९. पंचगव्यविधिः
३०. पुतनाविधानम्
३१. मास्योक्तग्रहयज्ञ
३२. विधापद्धतिः
३३. शौनकोक्तपुत्रप्रतिग्रहविधिः
३४. संध्यावंदनभाष्य
३५. कर्मतत्त्व
३६. जपप्रकरणम्
३७. विधिसंग्रहसोपान
३८. नित्यकर्म
३९. उत्सर्जनोपाकर्मप्रयोग
४०. आथर्वणप्रातःकृत्यादिआह्निकम्
४१. नित्यविधिः
४२. गोत्रप्रवरनिर्णयमंगलाष्टक
४३. ब्रह्मयज्ञ
४४. मुहूर्तगणपतिः
४५. भूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठा
४६. वैश्वदेवकर्म
४७. तिलकोदक (तिलतर्पण)
४८. कुशकण्डिका
४९. यन्त्राणि
५०. भूशुद्धिभूतशुद्धिः
५१. त्रिकण्डिकासानसूत्र
५२. उपाकर्म
५३. हेमाद्रिप्रयोग
५४. उत्सर्गविधिः
५५. उत्सर्जनोपकर्म
५६. ब्रह्मयज्ञ
५७. उत्सर्गमयूख
५८. तीर्थाणिवेत्रिस्थलीत्पेतौस्त्रीवापनविधिः
५९. गोत्रनिर्णयः
६०. चलार्चास्थापनविधिः
६१. नीतिमयूख
६२. कालनिर्णयः
६३. आपोशनविधिः
६४. महान्यास
६५. दानमंत्र
६६. प्रातःसंध्येचे उपस्थान
६७. सायंसंध्येचे उपस्थान

- ६८.संध्याप्रातःकाल
- ६९.तंत्रोक्तसंध्याविधिः
- ७०.त्रिकालसंध्योपासनाविधिः
- ७१.शुक्लयजुर्वेदीयत्रिकालसंध्या
- ७२.यजुर्वेदीयत्रिकालसंध्या
- ७३.सायाहनेसंध्याविधिः
- ७४.नवग्रहदानविधिः
- ७५.दानखण्डेनवग्रहदानविधिः
- ७६.रुचाकल्पपद्धतिः
- ७७.रुचाकल्पोक्त

पुराण-

- १.सप्तशतीमंत्र
- २.सप्तशती
- ३.सप्तशतीरात्रीसूक्त
- ४.सप्तशतीमालामंत्र
- ५.सप्तशतीकास्तोत्र
- ६.रुक्मिणीस्वयंवर
- ७.मार्कण्डेयपुराणे देवीमहात्म्यम्
- ८.त्रिशती
- ९.दुर्गान्यास पद्धतिः
- १०.ब्रह्माण्डपुराण मल्हारमहात्म्यम्
- ११.मण्डलदेवता स्थापनाविधिः
- १२.स्कन्दपुराणे काशीखण्डे उत्तरार्धे वीभूतीमहात्म्यम्
- १३.हनुमज्जयन्तीवर्णनम्
- १४.स्यमन्तकोपाख्य
- १५.चतुःश्लोकी भागवत
- १६.व्यंकटशगिरी महात्म्यम्
- १७.पद्मपुराणे श्रीरामाश्वमेधारंभ
- १८.गणेशपुराण
- १९.श्रीमन्भागवत सटीक
- २०.गरुडपुराण
- २१.मौद्गलपुराण
- २२.गोपीगीत
- २३.ब्रह्मवैवर्तपुराणोक्त स्वप्राध्यायः
- २४.रुक्मिणीस्वयंवरम्
- २५.ब्रह्माण्डपुराणे शाळिग्रामपरीक्षा

स्तोत्र-

- १.शिवभुजंग
- २.श्रीरुद्रयामले.....शिवसहस्रनामानि
- ३.शंकरनामावलिः

- ४.शिवकवच
- ५.महागणपतीक्रमनिरुपण
- ६.गकारादि गणपतिसहस्रनाम
- ७.गणेशकवच
- ८.गणेशसहस्रनाम
- ९.महिम्नस्तोत्र
- १०.गंगालहरी
- ११.गंगाष्टकम्
- १२.गंगासहस्रनाम
- १३.कृष्णाष्टकस्तोत्रम्
- १४.कृष्णमाहात्म्यम्
- १५.आदित्यहृदयस्तोत्रम्
- १६.आम्नायस्तोत्रम्
- १७.शनिमहात्म्यस्तोत्रम्
- १८.क्षमापराधस्तोत्रम्
- १९.अष्टकम्
- २०.सरस्वतीस्तोत्रम्
- २१.गंगालहरीटीका
- २२.मूर्तिभेदस्तोत्रम्
- २३.लिंगाष्टकम्
- २४.विष्णुसहस्रनाम
- २५.कार्तविर्यार्जुनविधानम्
- २६.कार्तवीर्यस्तोत्रम्
- २७.भविष्योत्तरपुराणेजन्मरहस्यस्तोत्रम्
- २८.लिंगतोभद्रदेवतानामस्तोत्रम्
- २९.गुरुगीतास्तोत्रम्
- ३०.त्रैलोक्यमोहनकवच
- ३१.ब्रह्माण्डपुराणसिन्धुमन्थनेईश्वरविष्णुसंवादे सिद्धलक्ष्मीः स्तोत्रम्
- ३२.वाराहपुराणेदेव्याः कवचम्
- ३३.रुणहरस्तोत्रम्
- ३४.गायत्रीसहस्रनाम
- ३५.हनुमत्स्तोत्रम्
- ३६.सूर्यरुद्रदेवीप्रार्थना
- ३७.नृसिंहकवच
- ३८.रामरक्षा
- ३९.मल्हारीसहस्रनाम
- ४०.नवग्रहस्तोत्रम्
- ४१.शिवाष्टोत्तरशतनामावलिः
- ४२.आदित्यहृदयस्तोत्रम्
- ४३.कृष्णाष्टोत्तरशतनाम

- ४४.श्रीरामषडाक्षरमंत्र
 ४५.कार्तवीर्यार्जुनसिद्धिस्तोत्रम्
 ४६.दत्तात्रेयकवच तथैव कार्तवीर्यस्तोत्रम्
 ४७.तारास्तवनस्तोत्रम्
 ४८.श्रीविष्णुसहस्रनाम
 ४९.महेश्वरस्तोत्र
 ५०.अपराधस्तोत्र
 ५१.आपामार्जनस्तोत्रम्
 ५२.द्वादशपंजरिकास्तोत्रम्
 ५३.गायत्रीवर्णस्तोत्रम्
 ५४.सूर्यनामाष्टशतम्
 ५५.सिद्धसरस्वती
 ५६.व्यंकटेशअथर्वशीर्ष
 ५७.शरभशाल्ववडवानल
 ५८.शीतलस्तोत्र
 ५९.लक्ष्मीनारायणसहस्रनामावलि:
 ६०.मंगलस्तोत्रम्
 ६२.केशवादिस्तुति:
 ६३.शिवाष्टक
 ६४.शिवमानसपूजा
 ६५.गणपतिवेदपादस्तोत्र
 ६६.बृहस्पतिस्तोत्रम्
 ६७.राघवेंद्रस्तोत्रम्
 ६८.गणेशविनायकस्तुति:
 ६९.पंचमुखीहनुमानकवच
 ७०.महिम्नस्तोत्र
 ७१.भवानीकवचसहस्रनाम
 ७२.एकाक्षरमन्त्रजपेविनियोग:
 ७३.रुद्रयामलेगौरीसंवादेआपदोद्धारबटुकभैरवस्तोत्र
 ७४.वेणीस्तोत्रप्रयागमहत्म्य
 ७५.देवीप्रार्थना
 ७६.व्यंकटेशस्तोत्र
 ७७.नवग्रहस्तोत्र
 ७८.सुदर्शनमहामंत्र
 ७९.गणेशसहस्रनामावलि:.....सत्यनारायणाष्टक
 ८०.शिवाष्टोत्तरक्षतनामावलि:
 ८१.पंचवक्त्रहनुमानमहामंत्र
 ८२.गंगालहरी
 ८३.शनीश्वरस्तोत्र
 ८४.गणेशकवच

८५. नारदपुराणे संकटनाशनस्तोत्रम्
 ८६. महादेवकवच
 ८७. गजमातंगीश्वरमहात्म्य
 ८८. दारिद्र्यनाशनस्तोत्र
 ८९. दक्षिणमूर्तिस्तोत्र
 ९०. भैरवाष्टक, क्षेत्रपालाष्टक, करुणाष्टक
 ९१. शिवाष्टक
 ९२. नर्मदाष्टक
 ९३. पार्वतीशिवस्तोत्र
 ९४. शिवकवच
 ९५. भीमरूपीसप्त
 ९६. शीतलाष्टक
 ९७. संकटनाशनस्तोत्र
 ९८. वाक् सिद्धिसरस्वतीस्तोत्रम्
 ९९. शिवस्तुतिः
 १००. विष्णुनामस्तोत्र
 १०१. व्यंकटेशकवच
 १०२. मारुत्यष्टक
 १०३. भीमरूपीस्तोत्रम्
 १०४. दारिद्र्यविद्रावणस्तोत्रम्
 १०५. तृतीयाष्टक
 १०६. शनिमहात्म्यम्
 १०७. शनिस्तोत्रम्
 १०८. रामचंद्रकवच
 १०९. शिवसहस्रनामावलिः
 ११०. विष्णुसहस्रनाम
 १११. महाभारतेशान्तिपर्वेदानधर्ममहादेवशिवापराधस्तोत्र
 ११२. मणिकर्णिकास्तोत्रम्
 ११३. शिवनामावलिः
 ११४. बिल्वाष्टकम्
 ११५. गजाननाष्टक
 ११६. वक्रतुण्डाष्टक
 ११७. नारायणकवच
 ११८. विष्णुपंजरस्तोत्रम्
 ११९. नृसिंहसहस्रनाम
 १२०. महिम्नस्तोत्र
 १२१. शिवमहिम्न
 १२२. देवीमहात्म्यम्
 १२३. शिवलीलामृत
 १२४. विष्णुसहस्रनाम

१२५. शिवापराधस्तोत्र

व्रतपूजा-

१. बुधाष्टमीपूजा
२. वामनद्वादशीपूजा
३. सोळा सोमवार कथा
४. सोमवतीपूजा
५. पिठोरीव्रतपूजा
६. वामनद्वादशी व्रतांग उत्तरपूजा बटुपूजा च
७. वामनपूजा
८. प्राणप्रतिष्ठा
९. रूषीपंचमी
१०. सिद्धिविनायककथा
११. चतुर्मास्य
१२. कोकिलाव्रत
१३. उदकशांतिः
१४. व्याहृतिहवनविधिः
१५. बृहनारदिय
१६. श्रीनारदीयपुराणे व्यासयुधिष्ठिर संवादे संकष्टचतुर्थीव्रतकथा
१७. विष्णुव्रतोद्यापन तथा च एकादशी व्रतोद्यापनगोदानविधिः
१८. एकादशीव्रतोद्यापन
१९. हरितालिकाव्रत
२०. तुलसीमहात्म्य
२१. तुलसीपूजा
२२. मंगलागौरीव्रतकथा
२३. सत्यविनायककथा
२४. सत्यनारायणपूजा
२५. सत्यविनायकपूजा
२६. मंगलागौरीपूजा
२७. रथसप्तमीपूजा
२८. ग्रहमख
२९. वरदलक्ष्मीपूजा
३०. तुलसीव्रतपूजा
३१. मंडल
३२. चतुर्मास्यमहात्म्य
३३. लिंगतोभद्रदेवता
३४. अनंतपूजा
३५. उपांगललितापूजा
३६. प्राणप्रतिष्ठा
३७. विष्णुपूजा
३८. अदुःखनवमी

३९. जन्माष्टमीनिर्णय
 ४०. मण्डलदेवता
 ४१. रुषिपंचमीपूजा
 ४२. सकलव्रतोद्यापन
 ४३. सामान्यतो सर्वव्रतोद्यापनविधिः
 ४४. सूर्यादिनवग्रहशनेश्वर कथा
 ४५. सत्याम्बाव्रत
 ४६. संक्रांतिकथा
 ४७. जपप्रकरणम्
 ४८. व्रत
 ४९. द्वादशीलिंगतोभद्रदेवता रुद्रयामलयस्थापनविधिः
 ५०. सत्यनारायणपूजा
 ५१. कोकिलाव्रत
 ५२. उदकशांतिः
 ५३. श्रावणद्वादशी
 ५४. देवीमानसपूजा
 ५५. नवार्णविधिः
 ५६. अक्षतृतीया संकल्प
 ५७. सुवासिनीचा संकल्प
 ५८. षडंगन्यास
 ५९. सिव्हस्थविधिः
 ६०. पौरायणमंत्रेसर्वतोभद्रमण्डलदेवतास्थापना
 ६१. प्रदोषिव्रतपूजा
 ६२. उपांगललिताव्रत
 ६३. पूजासंग्रह
 ६४. रथसप्तमीपूजा
 ६५. वामनपूजा
 ६६. सीमंतिकार्चनविधिः
 ६७. बुधाष्टमीपूजा
 ६८. गायत्रीपूजा
 ६९. पद्मपुराणमलमासमहात्म्य
 ७०. ग्रहयज्ञ
 ७१. भविष्योत्तरपुराणे अनंतव्रतकथा
 ७२. नागप्रतिष्ठापद्धतिः
 ७३. सर्वतोभद्रमण्डलकथा
 ७४. श्रावणद्वादशीव्रत
 ७५. बुधाष्टमीव्रतोद्यापन
 ७६. होलिकापूजा
 ७७. चतुर्थीव्रतोद्यापनयोग
 ७८. चतुर्थीव्रतपूजा

७९. व्रतार्क
८०. व्रतराज
८१. चतुर्मास्यप्रयोग
८२. व्रतार्क
८३. शेषपूजा तथैव अनन्तपूजा
८४. वटसावित्रीपूजा
८५. महाभारतोक्त सावित्रीव्रतम्
८६. व्रतसावित्रीपूजा
८७. गणपतीपूजा
८८. गणेशमानसपूजा
८९. संकष्टीचतुर्थीव्रत
९०. गणपतिस्तवन
९१. मलमासेनसहित षड्विंशत्येकादशी व्रतकथा
९२. सोमवारकथा
९३. गजगौरीव्रतपूजा
९४. शिवपूजातर्पण

ज्योतिष-

१. तिथिनिर्णय
२. मुहूर्तचिंतामणिः
३. बृहत् चिंतामणिसारणिः
४. सर्वग्रंथानुमतेस्फुटकज्योतिष
५. ग्रंथलाघवस्योदाहरण
६. ग्रंथलाघव
७. पंक्तिमाधवगोत्रनिर्णय
८. पद्धतीभूषण
९. केशवीटीका
१०. सिंंहस्तेअविचारे, वक्रगतेनिश्चस्थेच.....
११. पर्वप्रबोध
१२. अष्टोत्तरीजातक
१३. राहुचारग्रहणफल
१४. ताजिकपद्धतिः
१५. सप्तनाडीचक्र
१६. शीघ्रबोधकावर्तिकटीका
१७. अष्टोत्तरीदशाक्रम
१८. परिलेखाधिकारः
१९. ज्योतिष
२०. ग्रंथलाघव
२१. लघुजातक
२२. गोत्रप्रवर
२३. सूर्यचंद्रग्रहणसारणिः

- २४.संक्रांतिप्रकरण
 २५.ग्रहलाघवसारणिः
 २६.विशेषतिथिनिर्णय
 २७.ग्रहप्रबोधस्पष्टग्रहसारणी
 २८.स्फुटश्लोक
 २९.निर्णयतत्त्वशतश्लोक
 ३०.ग्रहप्रबोध
 ३१.प्रश्नसमुच्चय
 ३२.ज्योतिषदीपिका
 ३३.रोगप्रश्न
 ३४.मुहूर्तमुक्तावलिः
 ३५.मुहूर्तमाला
 ३६.बृहत्तिथिचिन्तामणौ मूळश्लोकाः तिथिनक्षत्रयोग
 ३७.भूगोलक्रम
 ३८.तिथिचिन्तामणिः उपकरणसाधनम्
 ३९.केशवीउदाहरण
 ४०.तिथिचिन्तामणिः
 ४१.घटितप्रकर्ण
 ४२.केशवपद्धतिः
 ४३.शकुनावलिः
 ४४.तिथिकौमुदी
 ४५.राहुचारग्रहणफल
 २५.ग्रहलाघवसारणिः
 २६.विशेषतिथिनिर्णय
 २७.ग्रहप्रबोधस्पष्टग्रहसारणी
 २८.स्फुटश्लोक
 २९.निर्णयतत्त्वशतश्लोक
 ३०.ग्रहप्रबोध
 ३१.प्रश्नसमुच्चय
 ३२.ज्योतिषदीपिका
 ३३.रोगप्रश्न
 ३४.मुहूर्तमुक्तावलिः
 ३५.मुहूर्तमाला
 ३६.बृहत्तिथिचिन्तामणौ मूळश्लोकाः तिथिनक्षत्रयोग
 ३७.भूगोलक्रम
 ३८.तिथिचिन्तामणिः उपकरणसाधनम्
 ३९.केशवीउदाहरण
 ४०.तिथिचिन्तामणिः
 ४१.घटितप्रकर्ण
 ४२.केशवपद्धतिः

- ४३.शकुनावलि:
- ४४.तिथिकौमुदी
- ४५.राहुचारग्रहणफल
- ४६.ग्रहप्रबोध उदाहरण
- ४७.पद्धतिभूषण
- ४८.चिन्तामणिसारणी षट्दशतिकेंद्र
- ४९.दिनमानसारणि:
- ५०.जलार्गल
- ५१.निर्णयतत्त्व
- ५२.अभ्रच्छायागणित
- ५३.नीतिनक्षत्रमाला
- ५४.उत्पातयोग
- ५५.जातकाभरण
- ५६.बृहज्जातक
- ५७.गोत्रप्रवरनिर्णय:
- ५८.कर्णकुतूहल
- ५९.संवत्सरफलम्
- ६०.तिथिसाधन

शान्ति:

- १.प्रासादवास्तुशांतिप्रयोग
- २.बृहस्पतिशांतिप्रयोग
- ३.गुरुशांति:
- ४.गुरुशांतिप्रयोग
- ५.कूष्माण्डप्रयोग
- ६.गंडांतशांति:
- ७.विनायकशांति:
- ८.नक्षत्रदेवता
- ९.सूत्रोक्तमूळशांतिप्रयोग
- १०.बौधायनोक्त मूलाश्लेषा शांति:
- ११.शौनकोक्तमूलाश्लेषा शांति
- १२.स्वगृह्योक्त आश्लेषा शांति:
- १३.वास्तुशांति:
- १४.व्यतिपातशांतिप्रयोग
- १५.शांतिपाठ
- १६.शांतिपाठमंत्र
- १७.ज्वरशांति:
- १८.काकमैथुनशांतिप्रयोग
- १९.काकमैथुनदर्शनशांति:
- २०.जेष्ठानक्षत्रोत्पत्ति संक्रमण
- २१.मधुशितिलीजन्मशांति:

२२. दर्शजननशांतिः
२३. त्रिकूजननशांतिप्रयोग
२४. अधोमुखजननशांतिः
२५. ग्रहणेजननशांतिः
२६. रतुशांतिप्रयोग
२७. बौधायनोक्तुरुशांतिप्रयोग
२८. भद्राशांतिः
२९. कपोतशांतिः
३०. काकस्पर्शशांतिप्रयोग
३१. श्रीशांतिप्रयोग
३२. अनेकाद्भुतशांत्यादि
३४. वारुणविधिः
३५. ज्येष्ठानक्षत्र तथा गोमुखप्रसवशांतिः
३६. उग्ररथषष्ठ्यब्दीशांतिप्रयोग
३७. गोप्रसवशांतिः
३८. सिनीवालीकुहूशांतिः
३९. उदकशांतिः
४०. भद्राशांतिः
४१. पल्लीपतनशांतिः
४२. पौषे स्त्रीप्रथमप्रसूतिः
४३. पौषशांतिः
४४. शालाकर्मवास्तु
४५. महिषीदुःप्रसवशांतिः
४६. चंद्रसूर्यपरागकाले प्रथमरजोदर्शनशांतिः
४७. पिपीलिकाशांतिप्रयोग
४८. स्वगृह्योक्तविनायकशांतिः
४९. ज्येष्ठाशांतिप्रयोग
५०. पौराणकर्मदर्पण
५१. पल्लीसरडयोगोशांतिः

नेमका विषय न समजलेली हस्तलिखिते-

१. अनुवाक्
२. वास्तुप्रकरणम्
३. प्रश्नशकुनसारावलिः
४. मूलाध्याय
५. जटापटलम्
६. सौदर्यलहरी शतकम्
७. प्रथमातमुख्यविशेष्यक बोधवादार्थ
८. भद्रकारिका
९. त्रिसूपर्ण
१०. कालीशंकरी ११. सिरीसिवालकहा

छायाचित्रे

१. लेखनासाठी दो-या बांधलेली लाकडी फळी.

वृपतिः। हिलीपः। अतिष्टदस्का न शानकवु ।। च। शवका स्यसूया विनिष्टनाययः।। ७५। त।
 ।। ७६। त। ना। पिनाशं शयदंशु कानि कालं वा यदा सरणा यदुम्ने।। ७७। पु। नारधु सस्यपदं
 ।। ७८। वृजिनसे नृगोप्या। मृत्पानवावापामकसादि नृति।। ७९। अ। फलमड्वी वृदधीन् प्रतीसी चउजग
 ।। ८०। परिच्छद्वु मियनायाले।। ८१। अ। सि। ऊमारः समजो नुजाता। द्विविष्टपाशस्य वपति जयं
 विनति।। ८२। कलेन कोत्या वयसानवनयुणे अतिस्त्रे विनय प्राधानिः। च मात्मन सुल्यम
 ।। ८३। वचनावसान लकां तं रठत्पनारं इकन्या।। ८४। दृष्ट्या प्रसादा मलय ऊमारं प्रत्य गृही संवर
 श। लीतनयानवच्छ। सामो वलत्स ए सगा वयं। तिबानिरा कामदरा लोकवया।। ८५।
 सा। अ। आयवृजा। मा। न्यत इत्यपिनो। वधरसूया कटिल ददरी।। ८६। सा। वृसी
 जयामास्य वा प्रद्वो। कुंते गुरो मूर्ते मिवाञ्च शानं।। ८७। प्रयास जंमं गल पुष्य मया। विशाव
 ता। विदई राजा वरजा वर एषः।। ८८। का। शिन उ पगतये लो मुदी। मव मुकं डल निधि मनु स
 ।। ८९। तपोराः। श्रवण कटु नृपाणा। मकवाको विवदु।। ९०। प्र। मुदित वर पदा। मकतस हि निपति
 ।। ९१। सुदवन प्रतिपन्न निधि इमासीत्।। ९२। अ। ति। श्रि। र। धुवेतो मदाका शं। म्वयं पर रामो नाम वृष
 ।। ९३। को। म्क। दनासात्ता दिवदवसनां श्वमारमा राय विदर्श राजः। उप्र प्राववाति मुको व नृवः।। ९४।
 ।। ९५। सा। ता। ज्ञा। प्र। ति। व्यर्थ मनोर वचाव। दू। पे। उ। वा। पि। उ। व। मा। न्य। म्। या।। ९६। सा। नि। ध। म्। या। गा। कि। ल। त। वा
 ।। ९७। म्। म्। सा। पि। श। श। म। त। न। कि। ति। पा। ल। ल्हा। कः।। ९८। तावत्सकाणां सिनवो पवार मिंद्रा सुभ द्या। ति।

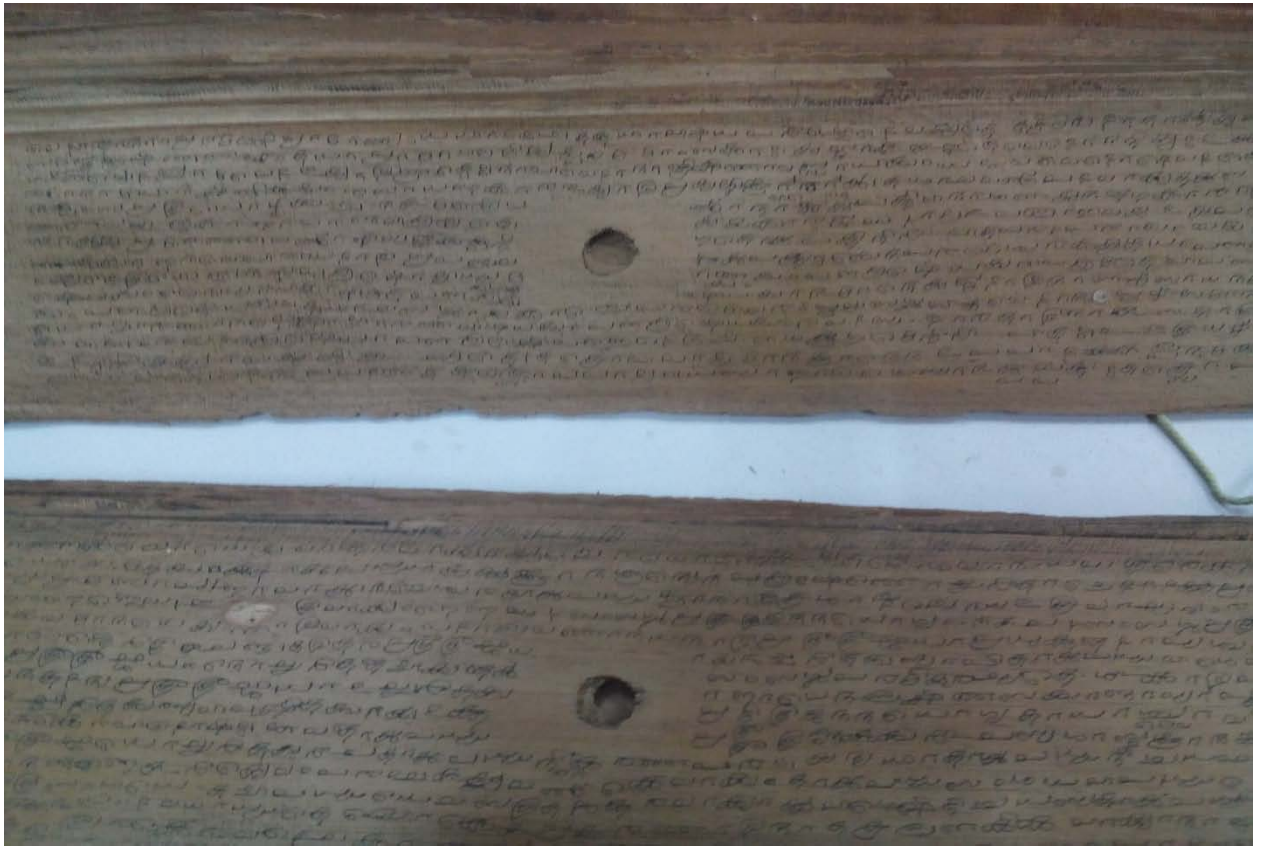
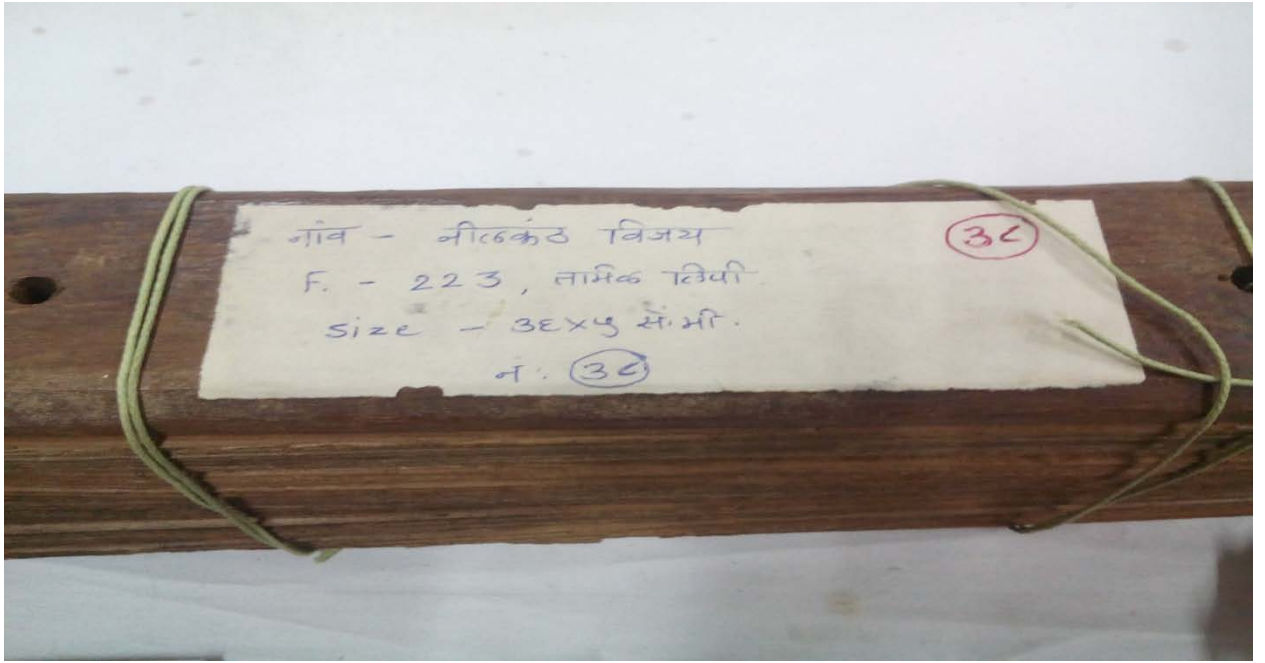

नक्षीकाम केलेली हस्तलिखिते

जनपाहतीसर्वदोषां ॥८७॥ सत्यवती हृदयरत्नखाणी ॥ रसभरितबोलिलालिंग
 ज्ञतएकोतदिनरजनी ॥ ब्रह्मानंदं करो नियां ॥८८॥ धन्यते शिवरात्रीव्रत ॥ श्रवणं
 ॥ जेहेंपठणकरीतीसावचित्त ॥ धन्यपुण्यवंतनरतेची ॥८९॥ राज्ञनश्रोतेनि
 तानकरोतशिवलीलामृत ॥ निंदकअसुरकृतकीबहुत ॥ त्यांसप्राप्तकेंचेहें ॥९०॥
 ब्रह्मानंद ॥ तथाचेंपदकल्हारसुगंध ॥ तथेश्रीधरअभंगषट्पद ॥ कंजीघालित
 शिवलीलामृतग्रंथप्रचंड ॥ स्कंदपुराणब्रह्मोत्तरखंड ॥ परिस्रोतस
 द्वितीयोऽध्यायगोडहा ॥ १९२ ॥ श्री उमावल्लभा र्पणमस्तु ॥ ७ ७

अश्वतः रात्रावस्यथे : तथान्दिदिवसासंग्रामे प्र
 ॥ वायुजेतुमृतानेमेसंग्रामेरवितोन्निव ॥
 ॥ वल्दितोविरमेग्रासंमनेतोमनुजोयुव ॥ ३३ ॥
 तीस्रं भवति ॥ १० ॥ कंसादिननराज्यस्थापनलक्षणस्य नि
 त्तं ॥ १० ॥ अत्रावापराकृमीतवान् इति न किमपि विद

३. दोन शाईचा वापर केलेली हस्तलिखिते

ताडपत्रावरील हस्तलिखित

ताडपत्रावरील सचित्र हस्तलिखित

..

सचित्र हस्तलिखिते

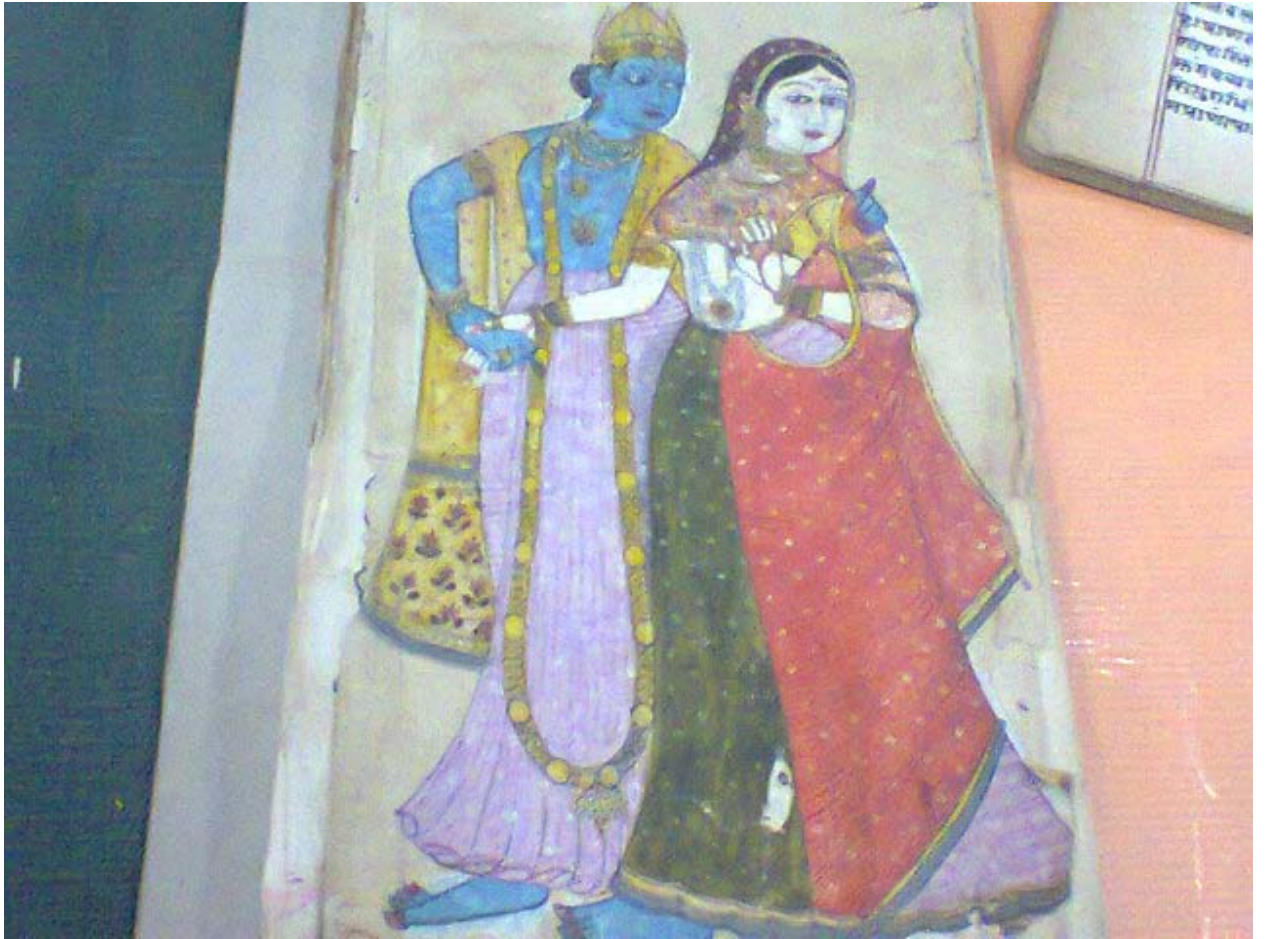

२५
भा. अ.
८३

किं च शक्तो गुरुनर्थे उरेनेत्याह जनपति आदि शाने उपदिशति असा
 तंमनि अर्थकामादिमितमः संसारं ॥५१॥ ननु तर्हि सर्वो विना को मा मेव किं ना
 पसरति अज्ञानादि त्याह त्वमिति प्रियन्वासा वाचरु ॥५२॥ अस्तु त्वामेव रा
 रणायामीत्याह त्वमिति प्रतिबोधनाय उपदेशाय अर्थदायः परमार्थप्रका
 जनो जनस्यादिशानेः सती मति यया प्रपद्ये तदुत्तरत्यंतमः त्वं स्वव्य
 ज्ञानममो घर्मज्ञे सा प्रपद्यते येन जनो निजपहे ॥५३॥ त्वं सर्वलोकस्य
 सुहृद्विश्वेश्वरो व्यान्मा गुरुचो निमजीष्टमिद्धिः तया विना को न ज
 वेतमंधीजानाति संतं हृदि च धकामः ॥५४॥ तं त्वा महे देव वरं वरं एष
 पद्यं शं प्रतिबोधनाय किं धर्षदाये न गवन्वो निर्गुणो बहू
 ध्यान् विरुणस्व मोकः ॥५५॥ शुक्र उवाच ॥ इत्युक्ते वंते च यति जगवा
 नादिपुरुषः मस्य रूपी महाजीधो विहरं सत्त्वमत्र वीत ॥५६॥ उवाच
 महिता दिव्यो सोऽव्ययोगिकियावती सत्यं तस्य राजर्षी तमगुह्यम्
 ज्ञेयतः ॥५७॥ अथोवाच धिनिः साकमा भत त्वमंशे शयः नाव्या साना
 ने गवन्वो कं कं त्रस सनातनं ॥५८॥

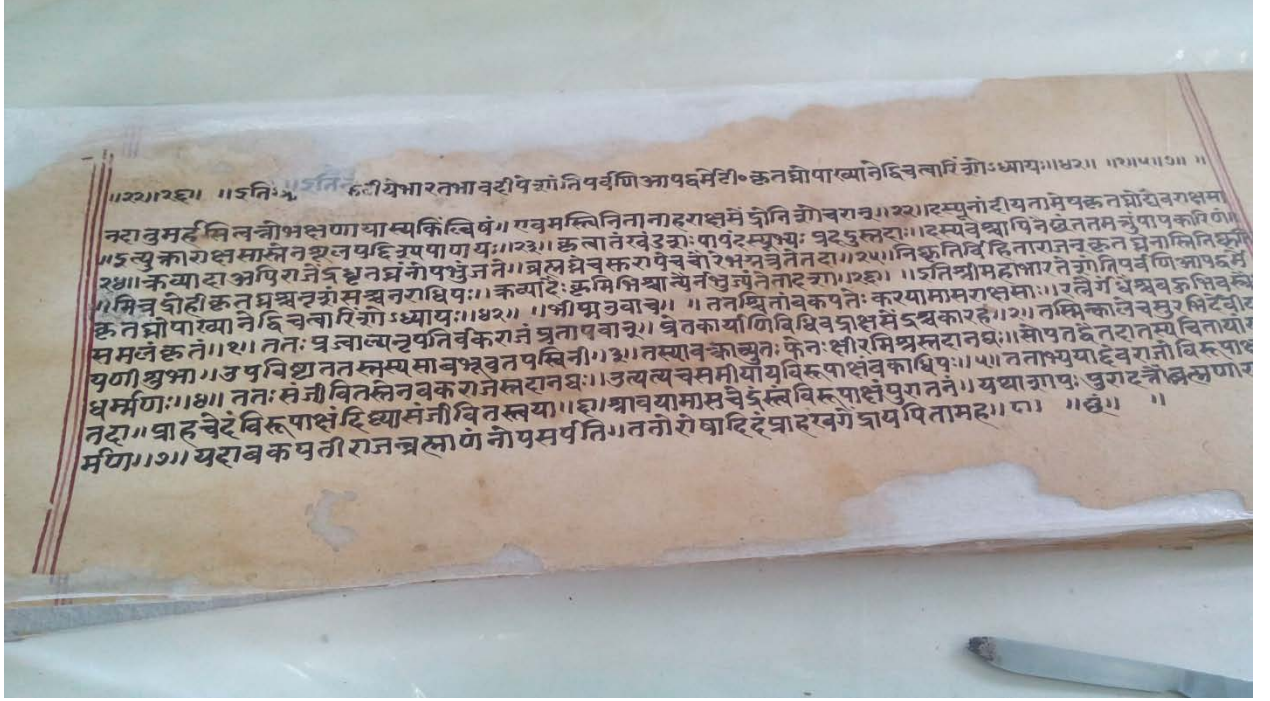
राकोः इत्येनवान् यथी न्प्रहंकारदान स्वमोकः स्वस्य विरुणस्व काशे ॥५९॥
 इत्युक्तिवति ॥५९॥ उवाच संहितो मस्य उवाच मत्रो भतः अत्रे वादित्य उधमः ॥५९॥

८३
२५

हस्तलिखिताचे संरक्षण व्हावे या हेतूने हस्तलिखितामध्ये सापाची कात ठेवण्याची पारंपारिक पद्धत

हस्तलिखिताचे संरक्षण व्हावे या हेतूने कागदाचे तुकडे पडलेल्या हस्तलिखिताला जॅपनिज टिश्यू पेपर चिकटवला.

भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर येथे हस्तलिखिते ठेवण्यासाठी लाकडी कपाटे वापरतात.

आनंदाश्रम येथे हस्तलिखिते ठेवण्याची पद्धत

आनंदाश्रम येथे NMM ने हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण या विषयावर कार्यशाळा आयोजित केली होती.

ग्रंथसूची:

- Agrawal, O. P. (2010). Conservation of birch-bark manuscripts-some innovations. *International Preservation News*, 50.
- Bhatnagar, A. (2006). Digitization in academic libraries. *Information Studies*, 12(1), 35–54p.
- Bisht, A. S. (2011). *Conservation of manuscripts*. Delhi: Agam Kala Prakashan.
- Chakraborty, H. K. (2011). Digital preservation: issues and strategies. *Professional Journal of Library and Information Technology*, 1(2), 74–78p.
- Chakravarthy, A. S. (2010). Digitization of rare books for preservation and access: a case study of Osmania university library. *PEARL a Journal of Library and Information Science*, 4(3), 151–155p.
- Chattopadhyay, S. (2006). Digital preservation in the twenty first century: concept, needs, problems and solutions. Presented at the 4th Convention PLANNER, Aizawl.
- Chetty, P. R., & Balakrishna, P. (2008). Preservation and organization of manuscripts in Andhra Pradesh. *PEARL a Journal of Library and Information Science*, 2(3), 65–70p.
- Chopra, H. S., & Narang, A. (2007). Digital preservation of archives and manuscripts: an Indian scenario. Presented at the 5th International CALIBER, Chandigarh.
- Choukhande, V., & Dange, J. (2006). Preservation and digitisation of rare collection of Dr. Panjabrao Deshmukh smriti sangrahalaya, Amravati. Presented at the 4th International Convention CALIBER-, Gulbarga.
- Deshpande, N. J., & Panage, B. M. (2001). Digitisation of marathi manuscripts. Presented at the CALIBER, Pune.

- Garg, B., & Chand, S. (2006). Digital preservation. Presented at the 4th Convention PLANNER, Aizawl.
- Goswami, R. P. (1998). *Descriptive catalogue of manuscripts: in the collection of tilak maharashtra vidyapeeth library, Pune*. (Vol. 1). Pune: R.K.Dhavalikar.
- Joteen Singh, R. K. (2012). Digital preservation: A software approach. Presented at the 8th Convention PLANNER, Gangtok.
- Kannappanavar, B. U., Rajanikanta, S. T., & Tandur, S. K. (2010). Importance of digitization of library materials. *SRELS Journal of Information Management*, 47(1), 61–70p.
- Mazumdar, N. R. (2009). Digital preservation of rare manuscripts in Assam. Presented at the 7th International CALIBER, Puducherry.
- Mishra, L., Singh, S., & Verma, S. C. (2009). Preservation & conservation of library materials. *Journal of Library and Information Technology*, 5(2), 7–9p.
- Mritunjay, K., & Sharma, N. (2007). Digitisation of manuscripts and rare literature: initiative of archivel cell, Panjab University, Chandigarh (India). Presented at the 5th international CALIBER, Chandigarh.
- Muhammed Mezbah- ul-Islam, & Rowshon, A. (2008). Preservation of archives: A case Study Of Bangladesh National archives. Presented at the 6th Convention PLANNER, Nagaland.
- Muqueen, S. (2006). Preservation of digital collection in India. Presented at the 4th Convention PLANNER, Aizawl.
- Nair, R. R. (2004). Digital archiving of manuscripts and other other heritage items for conservation and information retrieval. Presented at the All India oriental conference, Varanasi.

- Pandher, B. K. (2012). User's perception and their feedback about digitization of manuscripts and their use in Panjabi University, Patiala and Panjab University, Chandigarh and VVRI, Hoshiarpur. *International Journal of Information Dissemination and Technology*, 2(2), 117–123p.
- Parekh, H. (2001). Digitization: an overview of issues. Presented at the CALIBER, Pune.
- Ramana, Y. V. (2005). Digital preservation of Indian manuscripts - An over view. Presented at the 3rd International CALIBER, cochin.
- Repair and preservation of records.* (1978). New Delhi: Natinal archives of India.
- Saikia, R. R., & Kalita, B. (2011). Prospects of digitizing manuscript collections in K K H Library: A Model. Presented at the 8th International CALIBER, Goa.
- Sandhu, H. S. (2012). Transition from palm leaves to plamtop:preservation and access of manuscripts inIndia. *Journal of Library and Information Technology*, 8(2), 1–14p.
- Seifi, L. (2011a). Digitization and digital preservation of heritage collection in India and Iran: a comparison. *SRELS Journal of Information Management*, 48(4), 425–431p.
- Seifi, L. (2011b). Digitization and digital preservation of manuscripts and access in organization of libraries, museums and documents centre of Astan Quds Razavi library in IRAN: A case study. Presented at the 8th International CALIBER, Goa.
- Seifi, L., & Nikam, K. (2011). Digitization and digital preservation of manuscripts in central library and documentation centre, University of Tehran-Tehran, Iran: a case study. *SRELS Journal of Information Management*, 48(3), 317–320p.
- Shafi, S. M. (2004). Digitization perspective of medieval manuscripts. Presented at the 2nd Convention PLANNER, Imphal.
- Sharma, A., Borah, N., & Sharma, C. K. (2012). Digital library:preservation and digital resources. *Journal of Library and Information Technology*, 8(2), 37–48p.
- Singh, S. K. (2000). *Library technical services*. Delhi: Auther Press.

Srivastava, P., & Kanungo, P. dey. (2010). Methods of document preservation. *Information Studies*, 16(3), 193–199p.

Vasudevan, T. ., & Amrutha, K. G. (2011). Preservation and conservation of manuscripts: an analytical study. *SRELS Journal of Information Management*, 48(2), 231–238p.

Veer, D. K. (2009). Preservation of library resources in digital era. *PEARL a Journal of Library and Information Science*, 3(2), 28–34p.

Visalakshy, P. (2003). *Fundamentals of manuscriptology*. Thruvananthapuram: Dravidian Linguistics Association.

Vohra, R., & Sharma, A. (2011). Preservation and conservation of manuscripts: a case study of A.C.Joshi library, Panjab University, Chandigarh. *Library Herald*, 49(2), 159–170p.

कुचेकर मनीषा, & गायकवाडमनीषा. (२००६-२००७). वैदिक संशोधन मंडळाच्या ग्रंथालयाचा सखोल अभ्यास.

खेंगरे मनोहर. (२००९-२०१०). एशियाटिक सोसाटी ऑफ मुंबई या ग्रंथालयातील इ.स.१५०० ते १८०० या काळातील दुर्मिळ ग्रंथांचे जतन व संरक्षण□: एक व्याप्ती अभ्यास. (एम.फिल.). टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.

गोखले शोभना लक्ष्मण. (१९७५). पुराभिलेखविद्या. पुणे: कौन्टिनेन्टल प्रकाशन.

गोखले शोभना लक्ष्मण. (२०१०). भारतीय लेखविद्या. पुणे: कौन्टिनेन्टल प्रकाशन.

जोशी महादेवशास्त्री. (१९०१). भारतीय संस्कृती कोश (Vol. १०). भारतीय संस्कृती संडळ.

फडके द्.ना. (२००८). ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण (३.). पुणे: युनिव्हर्सल प्रकाशन.

बापट श्रीनन्द लक्ष्मण. (२००५). जपून ठेवा अपुला ठेवा. पुणे: भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर

हस्तलिखितस्रोत आणि संरक्षण केंद्र.

मुंढे ढुोजना सुदाम. (२००ॢ-२००५). ढांडारकर प्राच्यविद्या संशुधन संस्थेच्या ग्रंथालयातील वाचन

साहित्याचा अंकीकरणाच्या दृष्टीकोनातून अभ्यास. (एम.फिल.). टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.

<http://www.namami.org>

<http://www.tmv.edu.in>

<http://nationalarchives.nic.in/>

२.ग्रंथालयात उपलब्ध असणा-या परंतु तालिकेमध्ये नोंद नसणा-या हस्तलिखितांची शीर्षक यादी-

श्राद्ध-

- १.दानकमलाकरदानहिरावल्यानुसारीसवृषभोशतदानप्रयोग
- २.श्राद्धकल्पलतायां नान्दिश्राद्धम्
- ३.मातृकापूजन आणि नान्दिश्राद्धम्
- ४.श्राद्धसंकल्पः
- ५.पौराणिकर्मदर्पणे त्रिपिण्डश्राद्धादयः
- ६.दर्शश्राद्धब्राह्मणभोजनविधिः
- ७.श्राद्धयज्ञप्रयोग
- ८.श्राद्धसूक्तम्
- ९.श्राद्धविधिः
- १०.प्रतिसांवत्सरिकादिश्राद्धप्रयोग
- ११.श्राद्धमंजर्यासूत्रोक्तोनांदिश्राद्धप्रयोगः
- १२.त्रिपिण्डश्राद्धविधिः

गृह्यसूत्र-

- १.गृह्यसूत्रभाष्यम्
- २.आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्
- ३.गृह्यस्थालीपाकानां कर्म

संस्कार-

- १.संस्कारनृसिंहे चूडाकर्मप्रयोग
- २.चूडाकर्णप्रयोग
- ३.उपनयनप्रयोग
- ४.यज्ञोपवीतमन्त्रः
- ५.यज्ञोपवीतविधिः
- ६.विवाहसंकल्पः
- ७.विवाहमंगलाष्टकम्
- ८.शौनकोक्त अश्वत्थोपनयन
- ९.बौधायनशौनकोक्त अश्वत्थोद्यापनप्रयोगः
- १०.सिमंतिकार्चनविधिः
- ११.संस्कारनिर्णयेषष्ठीपूजनम्
- १२.पंचसंस्काराणि
- १३.गर्भाधानप्रयोग
- १४.दीक्षाव्रतम्
- १५.संस्कारे रुषिभट्टीसूत्रोक्तप्रयोगः
- १६.वामनकारिका
- १७.मौजपद्धत
- १८.गर्भाधानम्

निरुक्त-

१. निघण्टुसमयेशब्दसंकीर्णस्वरुपनिरुपणोनाद्वितीयसर्गः
२. निघण्टु-पंचमः अध्यायः
३. निरुक्तभाष्यम् -दुर्गाचार्यटीका
४. निघण्टु-पंचमः अध्यायः

शान्तिः

१. शौनकोक्तज्वरशान्तिः
२. सिनीवालीकुहूशान्तिः
३. पल्लिसरडयोः शान्तिः
४. व्यतिपातशान्तिः
५. मूलशान्तिः
६. मूलशान्तिः
७. शान्तिपाठः
८. बौधायनोक्त मूलाश्लेषाशान्तिः
९. शौनकोक्त मूलाश्लेषाशान्तिः
१०. उदकशान्तिः
११. महिषीदुःप्रसवशान्तिः
१२. गोप्रसव (दाखलांक ११८२)
१३. ज्येष्ठानक्षत्र तथा गोमुखप्रसवशान्तिः
१४. पल्लीपतनशान्तिः
१५. कूष्माण्डशान्तिप्रयोगः (दाखलांक ११४९)
१६. मधुशिथिलीजन्मशान्तिः (दाखलांक ४०८ सी)
१७. ज्येष्ठाशान्तिः
१८. गुरुशान्तिः
१९. अश्लेषाजननगोमुखशान्तिः
२०. उदकशान्तिः
२१. व्यतिपातशान्तिः
२२. चंद्रसूर्योपरागकालेप्रथमरजोदेशान्तिः
२३. भद्राशान्तप्रयोगः
२४. गुरुशान्तिः

वैदिक-

१. क्रमप्रारंभः
२. ऋग्वेदीय गृह्यसूत्रप्रभृतिसंख्यासंग्रहः
३. लक्ष्मीपंजरम्
४. मन्युसूक्तविधानम्

५. प्राणप्रतिष्ठामन्त्रम्
६. दशविधामातृकान्यासः
७. पुलींदीनीमन्त्रविधिः
८. गायत्रीभाष्यविवरण
९. लघुरुद्रप्रयोगः
१०. विष्णुसूक्तम्
११. विवाहसिद्ध्यर्थमन्त्रः
१२. रुद्रध्यानम्
१३. लघुन्यासः
१४. ऋग्वेद
१५. ऋचाकल्प
१६. ऋचाकल्प
१७. मृत्युंजयमन्त्रम्
१८. देवीसूक्तम्
१९. देवीसूक्तम्
२०. मन्त्रमाला
२१. पवमानपंचसूक्त (दाखलांक ३५९ बी)
२२. पुरुषसूक्तम्
२३. पुरुषसूक्तभाष्यम्
२४. श्रीसूक्तम्
२५. श्रीसूक्तम्-लक्ष्मीसूक्तसमेतम्
२६. श्रीसूक्तम्
२७. श्रीसूक्तम्
२८. श्रीसूक्तम्
२९. श्रीसूक्तम्
३०. श्रीसूक्तम्
३१. मन्त्रपुष्पांजलिः
३२. षडंगरुद्र
३३. चरणव्यूहः
३४. चरणव्यूहः
३५. चरणव्यूहः
३६. चरणव्यूहः
३७. मृत्युंजयमन्त्रम्
३८. मन्त्रसंहिता
३९. होमप्रकरणम्
४०. लक्ष्मीसूक्तम्
४१. राममालामन्त्रम्
४२. ब्रह्मणस्पतिसूक्तम्
४३. हुताशन
४४. गायत्रीमन्त्रः

४५. एकाक्षरलक्ष्मीमन्त्रः
 ४६. गोसूक्तम्, प्रातःसूक्तम्
 ४७. ब्रह्मयज्ञमन्त्र
 ४८. मन्त्रपुष्पांजलिः
 ४९. शतरुद्रिक्रम
 ५०. गायत्रीहृदयमहामन्त्रम्
 ५१. रात्रिवर्गक्रमरुच्या नक्षत्रकण्डिका
 ५२. सूक्तप्रतीक (दाखलांक ३४५)
 ५३. नृसिंहकारिका (दाखलांक ३४७)
 ५४. रुद्रवैश्वदेव
 ५५. पवमानसूक्त (दाखलांक ४८१ बी)
 ५६. अष्टमाष्टक (दाखलांक ३९४ डी)
 ५७. शतरुद्रीक्रम
 ५८. प्रथमाष्टक (दाखलांक ६६७)
 ५९. ऋचा
- वैद्यक
 १. रसपद्धतिः
- वेदांग
 १. शिक्षा
 २. छन्दः
 ३. कल्पसूत्रम्/परशुरामभार्गवनिर्मितम् (दाखलांक ७७५)
 ४. कल्पसूत्रानुसारिणित्योत्सवनिबन्धे श्यामाक्रमनिरुपण नाम प्रौढोल्लासः
- धर्म
 १. आचारार्कः
 २. दीपरत्नाकरः
 ३. धर्मसिन्धुः
- काव्यम्
 १. माघ सर्गः ८/मल्लिनाथसूरिविरचित
 २. महिषशतकम्
 ३. रामकृष्णकाव्य अनुलोमविलोम
 ४. गीतगोविंद टीका
 ५. प्रस्तावरत्नाकरः
 ६. माघसनामव्याख्यानम् - सर्गः १/मल्लिनाथसूरिविरचित
 ७. प्रमत्तगूढनास्तिकदयानंदमतमर्दनम्/विश्वेश्वरानन्दविरचित
 ८. केकावलिः/मोरोपंत
 ९. कुमारसर्गपंचमसटीक (दाखलांक ६१५)
 १०. किरातार्जुनीये प्रथमसर्गः (दाखलांक २६८)
 ११. किरातार्जुनीये तृतीयसर्गः
 १२. किरातार्जुनीये सप्तदशसर्गः
 १३. किरातार्जुनीये द्वादशसर्गः

- १४.किरातार्जुनीयम्
 १५.विवेकसिन्धुः / मुकुन्दराजविरचितम्
 १६.अमरकाव्यम्
 १७.नैषधीयमूलद्वितीयः तृतीयः च सर्गः
 १८.नैषधीयप्रकाश द्वितीयसर्गः
 १९.नैषधीयप्रकाशे द्वादशसर्गः
 २०.नैषधीयप्रकाशे त्रयोदशसर्गः
 २१.नैषधीयप्रकाशे चतुर्दशसर्गः
 २२.नैषधीयप्रकाशे पंचदशसर्गः
 २३.नैषधीयप्रकाशे षोडशसर्गः
 २४.नैषधीयप्रकाशे एकोनविंशतिसर्गः
 २५.नैषधीयप्रकाशे विंशतिसर्गः
 २६.नैषधीयप्रकाशे एकविंशतिसर्गः
 २७.रघुवंशटीका पंचमसर्गः : मल्लिनाथसूरिविरचितरघुव्याख्यासंजीविनीसमाख्या पंचमसर्गः
 २८.रघुवंशटीका
 २९.रघुवंशटीका सर्गः ५
 ३०.रघुवंशटीका सर्गः ३.
 ३१.रघुवंशद्वितीयः ,षोडशः च सर्गः
 ३२.रघुवंश (दाखलांक ३०९)
 ३३.रघुवंशटीका सर्गः ९
 ३४.रघुवंशम् सर्ग १ ते ९
 ३५.शिशुपालवधकाव्यम्
 ३६.किरातटीका सर्ग ६
 ३७.किरातार्जुनीयम् सर्ग ३ व ४
 ३८.किरातार्जुनीयम् सर्ग ५
 ३९.किरातार्जुनीयम्
 ४०.कुमारसम्भवम् सर्ग ७
 ४१.कादम्बरी (दाखलांक ३१९)
 ४२.केकावलिः (दाखलांक ५२३)
 ४३.गीर्वाणवाग्मंजरी
 ४४.रघुवंश सर्ग २ (दाखलांक २०७)
 ४५.रघुवंशटीका
 ४६.रघुवंशम्
 ४७.रघुवंशटीका सर्ग २:मल्लिनाथसूरिवरचितरघुवंशव्याख्यासंजीविनीसमाख्याद्वितीयसर्गः
 ४८.रघुवंशटीका (दाखलांक ७७)
 ४९.रघुवंशटीका सर्ग १३, १४, १७/मल्लिनाथसूरि (दाखलांक ५२)
 ५०.रघुवंशटीका सर्ग १ ते ४/मल्लिनाथसूरि (दाखलांक ५४)
 ५१.रघुवंशटीका सर्ग १५/ मल्लिनाथसूरि
 ५२.मानसचन्द्रिकायां द्वितीयतः पंचमोल्लासाः
 ५३.खण्डप्रशस्तिकाव्य

चम्पू

१. चम्पूभारतम्

नाटकम्

१. धनंजयविजयव्यायोगः (दाखलांक २३३)
२. धर्मविजय/भूदेव शुक्ल (दाखलांक २१९)
३. अदितिकुण्डलाहरणम् (द्वितीयः अंक)
४. माधवानल कंदला-शृंगारनाटकम्
५. स्वप्नवासवदत्तम्/भास
६. वेणीसंवरण (संहार) (दाखलांक ३७०)
७. वेणीसंहारनाटकम् (दाखलांक ३८४)
८. नागानन्दनाटकम् (दाखलांक ३५२)

ब्राह्मणम्-

१. ऐतरेयब्राह्मणम्-षष्ठमपंचिका
२. ऐतरेयब्राह्मणम्

आरण्यकम्-

१. विद्यारण्यभाष्य
२. ऐतरेयोपनिषत्पंचमारण्यककाण्डम्
३. सयःखण्डनम्-बृहदारण्यकेनिर्वचनम्

अलंकार-

१. वाग्भट्टालंकारः (दाखलांक ११२१)
२. कुवलयानन्द (दाखलांक ४४०)

संकीर्ण-

१. विक्रमादित्यप्रबंधः सिंहासनस्थपुत्रिकोक्त
२. विश्वकोशः/महेश्वरभट्ट
३. सामग्रीविचार (दाखलांक २००)
४. सुभाषितमुक्तावलिः (दाखलांक ५३२)
५. लीलावतीसोदाहरण/भास्कराचार्य
६. मुद्राप्रकरणम्
७. मुद्रालक्षणम्
८. स्फुट आर्या
९. प्रश्नोत्तररत्नपद्धतिः
१०. श्लोकसंग्रह
११. रतिमुकूलः

रतिनीतिमुकुलः

१२. संतानजनकोपायः
१३. स्वराष्टकवृत्तः
१४. गीर्वाणपदमंजरी
१५. पंचोपाख्याने प्रथमतन्त्रम्
१६. लीलावती
१७. पंचोपाख्यानम्
१८. आरतीसंग्रहः

तंत्र-

१. मण्डलक्रमः
२. अजपाजपविधिः
३. अजपाजपगायत्री
४. रुद्रयामलेतन्त्रे त्रिकूटारहस्ये मुक्तिसाधनकवच
५. सप्तशतीडामरतन्त्रप्रयोगः/डामरतन्त्रे दुर्गामन्त्रप्रयोगः
६. पवनपावनसूक्त (दाखलांक ७७६)
७. शान्तिरत्नेशतचण्डीसहस्रचण्डीविधानम्/कमलाकरभट्ट
८. दत्तात्रयतन्त्रम्
९. शिवताण्डवनाम्नितन्त्रे मणिभद्र ईश्वरसंवादे विंशतियन्त्रविधिः
१०. कात्यायनीतन्त्रोक्तसप्तशत्याः मन्त्रविभागः
११. वशीकरणसुपारीकामन्त्रः
१२. विभूतिधारविधिः
१३. गौरयामलेकालीसहस्राक्षरी
१४. श्रीपद्मपुराणे ईश्वरपार्वतीसंवादे बनशंकरीसहस्रनाम
१५. मन्युविधिः
१६. ब्रह्मराक्षसयन्त्रम्, कष्टव्याधीहारकहनुमान् यन्त्रम्, पिशाचडाकिनीहारकयन्त्रम्
१७. दशरथीतन्त्रे रुष्यशुंगा-अगस्त्यसंवादे षट्त्रिंशत्तितमोत्तरंगः
१८. तन्त्रम्
१९. खड्गमाला (दाखलांक ४४०)
२०. मन्त्रोमहोदधौ छिन्नमस्तादिमन्त्रकथननाम षष्ठतरंगः/महिधररचित
२१. यन्त्राणि, मण्डलम् च
श्रीसूक्तविधानयन्त्र, त्वरितरुद्रयन्त्र, तापसोमन्युदेवतायन्त्र, वारुणमण्डलम्, मृत्युंजयविधानम्,
प्रासादवास्तुमण्डलम्, गृहदेवतामण्डलम्, रुद्रपीठमहायन्त्रम्, सप्तशतीमहायन्त्रम्
२२. नरसिंहयन्त्रम्
२३. डामरतन्त्रे दुर्गामन्त्रप्रयोगः
२४. चक्रार्चना (दाखलांक ७३४)
२५. कात्यायनीतन्त्रोक्तचण्डीविधानम्, यन्त्रविधिः
२६. प्रत्यंगिरासूक्तपैप्पलादशाखीय
२७. प्रत्यंगिरा
२८. मन्त्रमहोदधिः
२९. लेखनः ज्ञानार्णवशैतन्त्रे वांछाकल्पकता

३०.शापोद्धार उकीलनमंत्र

भक्ति:-

- १.ध्यानदीप/ रामकृष्ण
- २.सद्गुरुनामसहस्र (दाखलांक ७७७अ)
- ३.गुरुचरित्र
- ४.चिदम्बरमहागुरुचरित्र
- ५.सच्चिदानन्दचरित्र

तीर्थक्षेत्र

- १.प्रयागमहात्म्यम्
- २.गयामहात्म्यम्
- ३.काशीमहात्म्यम्

प्रतिशाख्यम्-

- १.प्रतिशाख्यम्

ज्योतिष-

- १.भूगोलक्रम (दाखलांक ३७३)
- २.शीघ्रबोधकावार्तिकटीका
- ३.विशेषतिथिनिर्णयः
- ४.प्रकीर्णप्रकरणम्:मुहूर्तमालायां प्रकीर्णमुहूर्तनिरूपणम्(दाखलांक ३९६ बी)
- ५.तिथिनिर्णयः/भट्टोजीदीक्षित (दाखलांक १७१७)
- ६.कुण्डली
- ७.बृहत् चिन्तामणिः सारणिः
- ८.सर्वग्रन्थानुमतेस्फुटकज्योतिष
- ९.कुण्डली
- १०.संक्रान्तिप्रकर्ण/एकाक्षकर्णोक्त (दाखलांक २१७)
- ११.ज्योतिषः
- १२.स्फुटश्लोक (दाखलांक ९०)
- १३.गोत्रप्रवरनिर्णयः
सपिण्ड्यनिर्णयः
- १४.शकुनावलि:/ज्ञानदेव
- १५.ग्रहप्रबोध
- १६.गोत्रप्रवर
- १७.चिन्तामणिसारणी-षट्द्विंशतिकेंद्र
- १८.उत्सर्जनप्रयोग
- १९.तिथिनिर्णय
- २०.तिथिचिन्तामणि
- २१.प्रश्नसमुच्चय
- २२.ग्रहलाघव

व्याकरण-

१. भाष्यप्रदीपोद्योत/नागोजीभट्ट (दाखलांक १७२४)
 २. सुबोधिनी (दाखलांक १२६)
 ३. मध्यकौमुदी धातुपाठ
 ४. विसर्गसन्धिः
 ५. परिभाषेन्दुशेखरकाशिका
 ६. शब्दकौस्तुभ-प्रथमाध्याये तृतीय-अष्टमम् आह्निकम्
 ७. तद्धितकलाप (दाखलांक ३१० ए)
 ८. लघुशब्देन्दुशेखर/नागेशभट्ट
 ९. लघुशब्देन्दुशेखर
 १०. रूपावलिः
 ११. रूपनामावलिः
 १२. परिभाषेन्दुशेखर/भैरवमिश्र (दाखलांक २८)
 १३. सिद्धान्तकौमुदी
 १४. सिद्धान्तकौमुदी (दाखलांक १७०८)
 १५. व्याकरणमहाभाष्यम्/कैयट (दाखलांक ४१४)
 १६. शब्दकौस्तुभ-प्रथमाध्याय-प्रथमपादे-द्वितीय-चतुर्थमाह्निकम्
 १७. अष्टाध्यायी
 १८. मध्यकौमुदी (दाखलांक ३०९)
 १९. व्याकरणमहाभाष्यम्/कैयट
 २०. मध्यसिद्धान्तकौमुदी
 २१. समासचक्रम्
- इतर विषय=-
१. विश्वादर्शआचारकाण्डः : प्रथमतः चतुर्थाध्यायाः (दाखलांक ४०६)
 २. लघ्वर्चाशुद्धिः
 ३. वापीकूपोत्सर्गविधिः (दाखलांक ३७३)
 ४. दुर्गामहोदधौपाठक्रमः रहस्यग्रंथेसप्तशतीपूजायन्त्रं च
 ५. दानसंकल्पमंत्रः
 ६. तुलादानविधिः
 ७. नानारोगघ्नतुलादानविधिः/हिमाद्रौदानखण्ड
 ८. सामान्यगोदानविधिः
 ९. गोप्रदान (२)
 १०. यतिसन्ध्या
 ११. आथर्वणप्रातःकृत्यादिआह्निकम्
 १२. गर्भिणीमृत्तिप्रायश्चित्तम्
 १३. अन्त्यष्टी
 १४. उत्सर्जनोपाकरणविधिः
 १५. कालमाधव/माधवाचार्य
 १६. रुचाकल्पपद्धतिअर्घ्यदानम्

१७. पूतनाविधानम्
१८. बौधायनोक्तलिंगप्रतिष्ठाविधिः
१९. श्रीरुद्रयामले आसुरीपुरश्चरणविधिः
२०. रुद्रयामले शतचंडीविधानम्
२१. त्र्यंबकीः अशौचनिर्णयः
२२. विद्यापद्धतिः
२३. अस्थिशुद्धिः
२४. महान्यासः
२५. कर्मतत्त्वः प्रकरण १ ते ७, ८ अपूर्ण
२६. यन्त्रप्रयोगः
२७. कालरात्रीप्रयोगविधानम् (दाखलांक ४११)
२८. निर्णयामृत
२९. उत्सर्जनोपाकरणप्रयोगः (दाखलांक ४६४)
३०. पुण्याहवाचनम् (दाखलांक ५२३)
३१. स्मार्तप्रयोग
३२. यज्ञोपवीतविधिः
वैश्वदेवः
३३. महाप्रयोगः
३४. मलमासदानम्
३५. मलमासकृत्यम्
३६. मलमासदानविधिः
३७. नवग्रह
३८. कुशकण्डिका
३९. कुशकण्डिकाप्रमाणम्
४०. तर्पणविधिः
४१. ब्रह्मयज्ञ
४२. भूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठा
४३. अर्घ्यदानविधिः (दाखलांक २८३)
४४. मुहूर्तगणपतिः (दाखलांक ७३९)
४५. यन्त्राणि
४६. रुग्वेदीय त्रिकालसन्ध्या
४७. तन्त्रोक्तप्रातःसंध्यया
४८. त्रिकालसंध्योपासनाविधिः
४९. नित्यकर्म
५०. नित्यविधिः
५१. सर्वप्रायश्चित्तप्रयोगः
५२. ब्रह्मचारिलोपप्रायश्चित्तम्
५३. मिताक्षराख्यटीकाप्रायश्चित्त/विज्ञानेश्वर
५४. आनुशासनिकपर्वणिदानधर्मः
५५. सर्वप्रायश्चित्तविधिः

५६. तुलादानप्रयोग
५७. वाग्दानविधिः
५८. समयमयूख
५९. समयमयूख
६०. मुहूर्तमार्तण्ड
६१. मुहूर्तमार्तण्ड
६२. मुहूर्तमार्तण्ड
६३. ब्रह्मयज्ञ
६४. कुशकंडिकाप्रमाणभाष्यम्
६५. त्रिकण्डिकासूत्र
६६. स्मार्तप्रयोगः
६७. स्मार्तप्रायश्चित्त
६८. यज्ञोपवीतधारणविधिप्रयोगः

पुराण-

१. ब्रह्माण्डोत्तरपुराणे त्रिशती
२. चतुश्लोकिभागवत
३. ब्रह्मवैवर्तपुराणे स्वप्राध्यायः
४. रुक्मिणीस्वयंवर (दाखलांक १७३७)
५. सप्तशती
६. सप्तशतिकास्तोत्र
७. मौद्गलपुराण : अष्टमखण्ड (दाखलांक १०६९)
८. भागवतपुराण सटीक प्रथमतः सप्तस्कन्धाः
९. भागवतपुराण सटीक अष्टमतः द्वादशस्कन्धाः
१०. गोपीगीत : भागवतपुराणे
११. श्रीमद्भागवतः ८ ते ११ स्कन्ध
१२. श्रीमद्भागवत : १ ते ७ स्कन्ध
१३. रुक्मिणीस्वयंवर
१४. देवीमहात्म्यम्
१५. गरुडपुराण
१६. मौद्गलपुराण
१७. स्कन्दपुराणे लघुवीरभद्रचरित्र (दाखलांक ५८५)
१८. प्रल्हादचरित्र
२०. ब्रह्मवैवर्तपुराणोक्त स्वप्राध्यायः
२१. स्कन्दपुराणे काशीखण्डे विभूतीमहात्म्यकथा
२२. ब्रह्माण्डपुराणे शाळिग्रामपरीक्षा
२३. स्कन्दपुराणे हनुमज्जयंतीवर्णनम्
२४. भागवतपुराणे स्यमन्तकोपाख्यान
२५. मार्कण्डेयपुराणे देवीमहात्म्यम्

व्रतपूजा-

१. बुधाष्टमीपूजाकथा
२. शनिमहात्म्यम्
३. सूर्यादिनवग्रहशनिश्चरकथा
४. विष्णोत्तरपुराणेकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे बुधाष्टमीव्रतोद्यापनम्
५. गायत्रीपूजापद्धतिः
६. जपप्रकरणम्
७. होलिकापूजा
८. देवीमानसपूजा
९. पिठोरीव्रतपूजा
१०. नागप्रतिष्ठापद्धतिः
११. बृहन्नारदीयेपौर्णिमासीव्रतम्
१२. नवार्णवमन्त्रः
१३. अक्षतृतीयासंकल्पः
१४. नवार्णविधिः
१५. संतानगोपालविधिः
१६. श्रवणद्वादशीपूजा
१७. जन्माष्टमीनिर्णयः
वामनजयंतीव्रतम्
नृसिंहचतुर्दशीव्रतकथा
१८. सौभाग्यसुंदरीव्रत
१९. सकलव्रतोद्यापनम्
२०. शनिमहात्म्य – प्रथमाष्टमपदम्
२१. वैशाखमहात्म्यम्
२२. ग्रहयज्ञ
२३. सर्वतोभद्रमण्डलदेवता
२४. स्कन्दपुराणेककटिकीव्रतकथा
२५. सोमवारकथा
२६. महाभारतोक्तसावित्रीव्रतम्
२७. सावित्रीअर्घ्य
२८. रथसप्तमीपूजा
२९. सोमवतीकथा
३०. सोमवतीकथा
३१. ऋषिपंचमीपूजा
३२. चतुर्मास्यमहात्म्यम्
३३. व्रतराज (दाखलांक ४६९)
३४. संक्षेपेणगायत्रीपुरश्चरणांगहोमक्रमः
३५. स्कन्दपुराणेउपांगललिताव्रतपूजा
३६. अदुःखनवमीपूजा
३७. प्राणप्रतिष्ठा

३८. वामनपूजा
 ३९. वामनपूजा
 ४०. व्रतार्कः
 ४१. विष्णुव्रतोद्यापनतथाचैकादशीव्रतोद्यापन गोदानविधिः
 ४२. विष्णुपूजा
 ४३. सिद्धिविनायकपूजा
 ४४. गणपतिस्तवन, दुर्गास्तवन
 ४५. अनन्तव्रतोद्यापन
 ४६. अनन्तव्रतम्
 ४७. संकष्टचतुर्थीपूजा
 ४८. शेषपूजा तथैव अनन्तपूजा
 ४९. श्रीनारदीयपुराणे व्यासयुधिष्ठिरसंवादे संकष्टचतुर्थीव्रतकथा
 ५०. भविष्योत्तरपुराणे अनन्तव्रतकथा
 ५१. गणेशपूजामानस तथैव सत्यनारायणाष्टक, गुरुअष्टक, नृसिंहसरस्वतिअष्टक, शिवमानसपूजा
 ५२. सिद्धिविनायककथा
 ५३. वामनद्वादशीपूजा
 ५४. वामनद्वादशी व्रतांग उत्तरपूजा बटुपूजा
 ५५. अनन्तपूजा
 ५६. एकादशी
 ५७. एकादशीव्रतम्
 ५८. सत्यविनायकपूजा
 ५९. सत्यनारायणपूजा
 ६०. विष्णुव्रतोद्यापन एकादशीव्रतोद्यापन गोदानसह
 ६१. सत्यविनायक
 ६२. वामनपूजा
 ६३. चतुर्मास्यमहात्म्यम्
 ६४. ऋषिपंचमीपूजा
 ६५. चतुर्मास्य
 ६६. सोमवतीपूजा
 ६७. कोकिलव्रत
 ६८. कोकिलाव्रत
 ६९. कोकिलाव्रत
 ७०. कोकिलाव्रत (दाखलांक ४०८)
 ७१. कोकिलाव्रतपूजा
 ७२. कोकिलापूजा
 ७३. ग्रहयज्ञ
 ७४. बुधाष्टमीपूजा
 ७५. गजगौरीव्रतपूजा
 ७६. मुक्ताभरणपूजा
 ७७. मूळस्तम्भ

- ७८.तुलसीपूजा
- ७९.तुलसीमहात्म्यम्
- ८०.मण्डल
- ८१.मण्डलदेवता
- ८२.रथसप्तमीपूजा
- ८३.हरतालिकापूजा
- ८४.वटसावित्रीपूजा
- ८५.वटसावित्रीपूजा
- ८६.वटसावित्रीपूजा
- ८७.वटसावित्रीपूजा
- ८८.हरतालिकाव्रत
- ८९.चतुर्थीव्रतपूजा
- ९०.संकष्टचतुर्थी
- ९१.लिंगतोभद्रदेवता
- ९२.मलमासमहात्म्यम्
- ९३.पुराणोक्तनवरात्रपूजा

इतिहास : महाभारत , रामायण

- १.शान्तिपर्वणि राजधर्मः, आपत्धर्मः (दाखलांक ४२०)
- २.शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मः (दाखलांक ३९)
- ३.शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मः (दाखलांक ३४)
- ४.वनपर्वः
- ५.शल्यपर्वः
- ६.आदिपर्वः
- ७.द्रोणपर्वः कर्णपर्वः च
- ८.सभापर्वः
- ९.विराटपर्वः
- १०.आदिपर्वः
- ११.हरिवंश
- १२.काव्यरामायणम्
- १३.अध्यात्मरामायणम्-अरण्य-किष्किंधाकाण्ड (दाखलांक ३२)
- १४.प्रल्हादचरित्र
- १५.सप्तशतीरात्रीसूक्तम्
- १६.ब्रह्माण्डपुराणे मल्हारमहात्म्यम्

उपनिषद्-

- १.केनोपनिषद्
- २.महोपनिषद् (दाखलांक ६२३)
- ३.माध्यंदिनीयेशावास्योपनिषद्ब्रह्मस्यविवृतिः/टीकाकार रामचन्द्रपण्डित

४. कौलोपनिषद्भाष्यम्
५. गरुडोपनिषद्
६. कृष्णतापिन्युपनिषद्
७. सूर्याथर्वशीर्षम्
८. अथर्ववेदे गणेशतापिनी
९. अथर्ववेदे चूलिकोपनिषद्
१०. भृगु उपनिषद्
११. अथर्वणरहस्येरामोत्तरतापिनीयोपनिषद्
११. परमहंसोपनिषद्
१२. अथर्ववेदेनृसिंहषट्चक्रोपनिषद्
१३. सूर्याथर्वशीर्षम्
१४. अथर्वशिरोपनिषद्
१५. अथर्ववेदेकालाग्निरुद्रोपनिषद्
१६. नारायणोपनिषद्
१७. कैवल्योपनिषद्
१८. कैवल्योपनिषद्
१९. अष्टादशोपनिषद्
२०. अथर्वशीर्षम् (दाखलांक २८८)
२१. अथर्वशीर्षम्
२२. गणेशाथर्वशीर्षम्
२३. अथर्ववेदे गोपीचंदनोपनिषद्

वेदान्त-

१. रामसमर्थपंचिकर्ण
२. पंचीकरण
३. बोधायनीयब्रह्मकर्मसमुच्चय
४. चरणविद्या
५. चित्सुधा
६. आनन्दसागर (दाखलांक ५१७)
७. वेदान्तशास्त्रआर्यापंचशिती
८. कल्पसूत्र (दाखलांक ३९२)
९. अवतर्णिका (दाखलांक १९७)
१०. स्वात्मसुख (दाखलांक ३९१)
११. वेदान्तप्रभाषासटीक
१२. आत्मानात्मविवेकः
१३. आत्मबोधप्रकरणम्
१४. वाक्सुधा
१५. ब्रह्मसूत्रभाष्यम्
१६. श्रीमन्महावाक्यविवेकप्रकरणम्-पंचमम्
१७. पंचकोशविवेकः

१८. ज्ञानमोदकग्रन्थेसमाधिनिरूपणम्
१९. मुक्तावल्याः कारिका (दाखलांक ३१६ सी)
२०. हरितत्वमुक्तावलिः
२१. योगवासिष्ठसार
२२. लघुवासिष्ठम्
२३. शिवगीता
२४. शिवगीता (दाखलांक ७७३)
२५. अर्जुनगीता
२६. लघुगीता सटीक
२७. गीतासार
२८. भगवद्गीता
२९. भगवद्गीता
३०. भागवतदीपिका
३१. भगवद्गीता
३२. गणेशगीता
३३. आत्मबोध
३४. परमामृत
३५. मुक्तावलिः (दाखलांक २४९)
३६. तत्त्वमसिमहावाक्य....
३७. हस्तामलवेदान्त
३८. शारीरिक बोध
३९. आर्या/शंकराचार्य
४०. समाधिप्रकरणम्
४१. वासिष्ठसार
४२. ब्रह्मसिद्धान्त
४३. वाक्सुधारस
४४. गध्रमास

न्याय-

१. अवयवग्रन्थ (दाखलांक २१७ बी)
२. शिरोमणी- अवच्छेदकलक्षणटिप्पणी
- पूर्वपक्षग्रन्थः
३. गदाधरी – हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिः
४. साधारण्यविचारः
५. गादार्थर्या-सत्प्रतिपक्षः
-संगत्यनुमिति
६. व्युत्पत्तिवादव्याख्या (दाखलांक ६८५४)

संहिता-

१. कुमारसंहिता

२. अथर्ववेदसंहिताविधौकौशिकसूत्रभाष्यम् अध्यायः १४ टीका
 ३. संहिताचन्द्रिका
 ४. वाजसेनीयसंहिता उत्तरार्ध (दाखलांक १७६)
 ५. वाजसेनीयसंहिता
 ६. शाकलसंहिता अष्टके १ ते ४ (दाखलांक ६५४)
 ७. शाकलसंहिता अष्टमाष्टकः (दाखलांक ६६१)
 ८. शाकलसंहिता षष्ठ-सप्तमाष्टक (दाखलांक ५६८)
 ९. यजुर्वेदसंहिता
 १०. संहिता पद-उत्तरार्धः
 ११. वाजसेनीयसंहिता
 १२. वाजसेनीयसंहिता उत्तरार्ध
 १३. वाजसेनीयसंहिता
 १४. ऋग्वेदसंहिता प्रथमाष्टक (दाखलांक २९६)
 १५. संहिता तृतीयाष्टक (दाखलांक ६७७)
 १६. माध्यंदिनसंहिता
 १७. ऋग्वेदसंहिता (दाखलांक ६५३)
 १८. ऋग्वेदसंहिता सप्तमाष्टक (दाखलांक ३०६)

नेमका विषय न समजलेली हस्तलिखिते-

१. नीतिनक्षत्रमाला
२. गीर्वाणभाषामंजरी
३. विभक्तप्रकरणम्
४. भद्रकारिका
५. प्रश्नशकुनसारावलिः
६. मूलाध्यायः
७. जटापटलम्
८. सौंदर्यलहरीशतकम्

स्तोत्र-

१. संकटनाशनस्तोत्रम् (पद्मपुराणे)
२. रुद्रयामलेईश्वरपार्वतीसंवादेरुणहरणस्तोत्रम्
३. महागणपते रुणहरस्तोत्रम्
४. दारिद्र्यनाशनस्तोत्रम्
५. दारिद्र्यनिद्रावणस्तोत्रम्
६. रुद्रयामलेहरगौरीसंवादेआपदोद्धारबटुकभैरवस्तोत्रम्
७. सुदर्शनमहामंत्रः
८. राघवेन्द्रस्तोत्रम्
९. पद्मपुराणेप्रयागमाहात्म्यवेणीस्तोत्रम्
१०. ताराकल्पेमहोत्तारास्तवःस्तोत्रम्
११. जीवब्रह्मैकत्वविद्युन्मालावृत्तस्तोत्रम्/शंकराचार्य
१२. शिवनारदसंवादस्तोत्रम्

१३. दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्
१४. द्वादशपंजरिकास्तोत्रम्
१५. रुद्रयामलरहस्येत्रैलोक्यमोहनकवचम्
१६. दत्तात्रेयसहस्रनाम
१७. ब्रह्माण्डपुराणे श्रीकृष्णाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रम्
१८. मणिकर्णिकाष्टकस्तोत्रम्
१९. कार्तवीर्यविधानम्
२०. मल्लारिसहस्रनामावलिस्तोत्रम्
२१. क्षेत्रपालाष्टकस्तोत्रम्
२२. भैरवाष्टकस्तोत्रम्
२३. करुणाष्टकस्तोत्रम्
२४. ब्रह्मसंहितायां त्रैलोक्यविजयं नाम नृसिंहकवचम्
२५. ब्रह्माण्डपुराणे प्रल्हादप्रोक्तं नृसिंहकवचम्
२६. नृसिंहकवचम्
२७. लिंगपुराणे उमामहेश्वरसंवादे गंगाभागीरथीस्तोत्रम् (दाखलांक ३९३ बी)
२८. गंगालहरीटीकाबालबोधिनी
२९. शीतलाष्टक
३०. व्यंकटेश अथर्वशीर्षम्
३१. गणेशकवच
३२. देवीरहस्येश्रीमहागणपतिकवचम्
३३. गणेशसहस्रनामावलिः
३४. द्वादशसूर्यनामानि
३५. द्वादशरामानि
३६. सत्यनारायणाष्टकस्तोत्रम्
३७. कल्पसूत्रानुसारिणित्योत्सवेनिबन्धे महागणपतिक्रमनिरूपणः नाम तरुणोल्लासः
३८. श्रीनारदपुराणे संकष्टनाशनस्तोत्रम्
३९. स्कन्दपुराणे उक्तसत्यविनायकस्तुतिः
४०. भविष्योत्तरपुराणेशुकव्याससंवादे सिद्धिविनायकवेदपादस्तवस्तोत्रम्
४१. महिम्नटीका/बोपदेवकृत
४२. नवग्रहस्तोत्रम्/व्यास
४३. मारुत्यष्टकम्
४४. भीमरूपिसप्तः
४५. भीमरूपीस्तोत्रम्
४६. भविष्योत्तरपुराणे कृष्णार्जुनसंवादे आदित्यहृदयम्
४७. पंचवल्कलहनुमान्महामन्त्रः
४८. गायत्रीसहस्र
४९. गायत्रीवर्णस्तोत्रम्
५०. सूर्यनामाष्टशतम्
५१. सूर्यरुद्रदुर्गाप्रार्थना
५२. शनैश्वरस्तोत्रम्

५३. नर्मदाष्टक/शंकराचार्य
५४. वाराहपुराणेदेव्याः कवचम्
५५. राजमातगीश्वरीमहामन्त्रः
५६. लक्ष्मीस्तोत्रम्
५७. सिद्धलक्ष्मीस्तोत्रम्
५८. सरस्वतीस्तोत्रम्/आश्वलायनविरचित
५९. सिद्धसरस्वतिप्रयोगः
६०. देवीमहात्म्यम्-मार्कण्डेयपुराणे
६१. विष्णोसहस्राणि
६२. पद्मपुराणेब्रह्माईश्वरसंवादेविष्णुपंजरस्तोत्रम्
६३. लिंगतोभद्र तथैव सर्वतोभद्रमण्डलदेवता नाम मन्त्रः
६४. महेश्वरस्तोत्र (दाखलांक ४२७)
६५. शिवस्तुतिः
६६. पार्वतशिवस्तोत्रम्
६७. महादेवकवचम्-श्रीरुद्रयामले....
६८. शिवसहस्र-श्रीरुद्रयामले...
६९. शिवसहस्रनामानि
७०. शिवनामावलिः
७१. शंकरनामावलिः
७२. शिवसहस्रनामावलिः
७३. शिवसहस्रनाम (दाखलांक ६४३)
७४. शिवसहस्रनामावलिः
७५. शिवपूजातर्पण
७६. शिवकवचम्
७७. शिवकवचम्
७८. शिवापराधस्तोत्रम्
७९. शिवमानसपूजा (दाखलांक ४०६)
८०. शिवलीलामृत
८१. शिवसहस्रनामावलिः
८२. शिवसहस्रनामावलिः
८३. विष्णुसहस्रनाम
८४. विष्णुसहस्रनाम (दाखलांक १७०५)
८५. विष्णुसहस्रनाम
८६. गणेशसहस्रनाम
८७. गणेशसहस्रनाम (दाखलांक ४९५)
८८. रामरक्षा
८९. रामरक्षास्तोत्रम्
९०. रामरक्षा
९१. गायत्रीहृदयम्
९२. शनिमहात्म्यम्

९३. आदित्यहृदयस्तोत्रम्
 ९४. शीतलास्तोत्रम्
 ९५. आदित्यहृदयम्
 ९६. नवग्रहस्तोत्रम्-वायुपुराणे
 ९७. कृष्णाष्टोत्तरशतनाम
 ९८. गंगालहरी
 ९९. मणिकर्णिकास्तोत्रम् (दाखलांक ६३१बी)
 १००. मल्लारिसहस्रनाम
 १०१. नृसिंहसहस्रनाम
 १०२. महिम्नस्तोत्रम्
 १०३. महिम्नस्तोत्रम्
 १०४. बटुकभैरवस्तोत्रम्
 १०५. रामचन्द्रकवचम्
 १०६. मूर्तिभेदस्तोत्रम्
 १०७. गुरुगीतास्तोत्र
 १०८. केशवादिस्तुतिः
 १०९. देवीसूक्तम् (दाखलांक ३९३)
 ११०. शिवभुजंगम्/शंकराचार्य
 १११. रामरक्षा
 ११२. गकारादिगणपतिसहस्रनाम
 ११३. कृष्णमहात्म्यम्

३ तालिकेमध्ये नोंद असणा-या परंतु हस्तलिखितसंग्रहामध्ये उपलब्ध नसणा-या हस्तलिखितांची शीर्षकयादी

संहिता	तालिकेतील अनुक्रमांक	शीर्षक
	१. ७.	रुग्वेदसंहिता (अष्टमाष्टक)
	२. ११.	रुग्वेदसंहिता
	३. १५.	रुग्वेदसंहिता (द्वितीयाष्टक)
	४. १७.	रुग्वेदसंहिता (२, ७ अष्टक)
	५. १९.	रुग्वेदसंहिता (१ ते ४ अष्टके)
	६. २०.	रुग्वेदपदानि (१ ते ४ अष्टके)
	७. २१.	माध्यंदीनसंहिता पदपाठ
	८. २५.	माध्यंदीनसंहिता पूर्वार्ध
	९. २६.	माध्यंदीनसंहिता उत्तरार्ध
	१०. २७.	माध्यंदीनसंहिता क्रमपाठ पूर्वार्ध
	११. ३१.	माध्यंदीनसंहिता अध्याय ४
	१२. ३२.	माध्यंदीनसंहिता पूर्वार्ध
	१३. ३३.	माध्यंदीनसंहिता पूर्वार्ध
	१४. ३५.	माध्यंदीनसंहिता पदपाठ
	१५. ३६.	वाजसेनीयसंहिता
	१६. ३७.	माध्यंदीनसंहिता उत्तरार्ध
	१७. ३८.	माध्यंदीनसंहिता अध्याय ८-९
ब्राह्मणम्-		
	१. ३९.	ऐतरेयब्राह्मणम्
आरण्यकम्		
	१. ४२.	ऐतरेयारण्यकम्
उपनिषद्		
	१. ४८.	अथर्वशीर्ष
	२. ५१.	ईशावास्योपनिषद्
	३. ५४.	ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्
	४. ६५.	व्यंकटेशाथर्वशीर्षम्
	५. ६६.	सूर्याथर्वशीर्षम्
निरुक्त-		
	१. ८१.	निरुक्त (पूर्वाष्टक)
वैदिक-		
	१. ११७.	अनुवाक् सूत्र
	२. १२२.	अष्टारिवधः
	३. १२३.	शतरुद्रि
	४. १२४.	शतरुद्रियविधानम्

	५.	१२६.	महारुद्रन्यास
	६.	१३१.	मन्त्रपुष्पांजलि:
	७.	१३६.	श्रीसूक्त
	८.	१४३.	श्रीसूक्त
	९.	१५०.	इंद्राग्नि:
श्रौत-			
	१.	१५८.	शतरुद्रिप्रयोगरत्न
	२.	१६५.	अग्निहोत्रप्रयोग (भविष्योत्तरपुराणे)
	३.	१८८.	प्राणाग्निहोत्र
	४.	१९७.	उपासनाहोम
	५.	१९८.	गृह्यसूत्रभाष्यम्
	६.	२००.	गृह्यसूत्र
धर्म-			
	१.	२०३.	निर्णयसिन्धु: (परिच्छेद ३)
	२.	२०७.	निर्णयसिन्धु:
	३.	२०९.	प्रयोगरत्न
	४.	२१२.	गोविन्दमहार्णव
	५.	२१६.	छान्दोग्यस्मार्तप्रयोग
	६.	२१८.	प्रयोगवैजयन्ती
	७.	२२०.	निर्णयतत्त्व
	८.	२२२.	प्रयोगनरहर
	९.	२२३.	शुद्धकमलाकर
तीर्थक्षेत्र-			
	१.	२२६.	मयूरेश्वरमहात्म्य
व्रतपूजा-			
	१.	२३०.	चतुर्मास्यमहात्म्य
	२.	२४२.	व्रतराज
	३.	२५६.	व्रतसमुच्चय
	४.	२८७.	मण्डलपुरुष
	५.	२९२.	कोकिलाव्रतोद्यापन
	६.	३००.	सर्वतोभद्रमण्डल
	७.	३०५.	मलमासपूजा
	८.	३०८.	सत्यनारायणपूजाकथा
	९.	३०९.	शिवपूजातर्पण
	१०.	३१३.	सत्यनारायणपूजाकथा
	११.	३१६.	सर्वव्रतोद्यापन
शान्ति:			
	१.	३२७.	दर्शननशान्ति:
	२.	३४९.	एकनक्षत्रशान्ति:
	३.	३५६.	आश्लेषाशान्तिप्रयोग

४.	३६२.	शान्तिसंकल्प
५.	३६४.	व्यतिपातशान्तिः
६.	३६७.	शान्तिसंकल्प
संस्कार-		
१.	३७१.	चौल
२.	३८०.	वेदारंभ, समावर्तनविधिः
३.	३८३.	मंगलाष्टकानि (मौजिकर्म)
श्राद्ध-		
१.	३८५.	श्राद्धविधिः
२.	३९०.	अन्त्येष्टि
३.	४०१.	पितृतर्पण (ब्रह्मयज्ञ)
इतर विषय-		
१.	४१३.	प्रायश्चित्तप्रयोग
२.	४१७.	मुहूर्तमार्तण्ड
३.	४२२.	उत्सर्गमयुख
४.	४२८.	स्मार्तप्रायश्चित्त
५.	४३३.	नान्दिश्राद्धप्रयोग
६.	४३५.	सुरापानप्रायश्चित्त
७.	४३६.	प्रायश्चित्तविधिः
८.	४४३.	समयमयूख
९.	४४६.	पुण्याहवाचन
१०.	४४७.	आराधनामन्त्र
११.	४५०.	तुलापुरुषदानविधिः
१२.	४५४.	समयमयूख
१३.	४५८.	नान्दिश्राद्ध
१४.	४७२.	रुग्नेदियब्रह्मकर्मविधिः
१५.	४७३.	प्रासादवास्तुशान्तिः
१६.	४७४.	वापीकूपशुद्धिप्रयोग
१७.	४७९.	मुहूर्तमार्तण्ड
१८.	४८१.	त्रिकण्डिकासूत्र
१९.	४८२.	प्रतिष्ठा
२०.	४९२.	निरग्निक्वातक
२१.	४९३.	कुशकण्डिकाभाष्य
२२.	४९६.	कुशकण्डिका
२३.	४९७.	श्रावणी
२४.	४९९.	पितृतर्पणकर्म, ब्रह्मयज्ञ, सूर्योपस्थान
२५.	५१४.	ब्राह्मणसमाराधना
२६.	५२१.	प्राणप्रतिष्ठामन्त्र
२७.	५२३.	प्रायश्चित्तादिसंकल्प
२८.	५२४.	महासंकल्प

इतिहास-पुराण

१.	६४१.	मल्हारिसहस्रनाम-कवच-स्रोत्र इ.
२.	६४८.	महाभारत (उद्योग, प्रजागर)
३.	६६१.	महाभारत (मोक्षधर्म)
४.	६६७.	महाभारत (महाप्रस्थान)
५.	६७०.	महाभारत (शल्य)
६.	६७६.	अध्यात्मरामायण
७.	६७८.	आनंदरामायण
८.	६८१.	मार्कण्डेयपुराण (जैमिनीखण्ड)
९.	६८४.	विष्णुपुराण
१०.	६८५.	भागवतपुराण
११.	७०१.	सप्तशतीश्लोकसंख्या आहुतिसंख्या
१२.	७०३.	सप्तशतीसंकल्प
१३.	७०४.	चण्डीविधान

न्याय-

१.	७२६.	गदाधरी
२.	७४५.	गदाधरी
३.	७४६.	गदाधरी
४.	७६२.	गुरुविषयतावाद
५.	७७१.	न्यायसिद्धान्तमुक्तावलि:
६.	७७७.	तत्त्वचिंतामणि (सिद्धान्तलक्षण)
७.	८०६.	तत्त्वचिंतामणि
८.	८१२.	न्यायपूर्वपक्ष

वेदान्त-

१.	८२८.	वेदान्तभाष्य
२.	८३१.	पंचदशी (पंचभूतविवेक)
३.	८३६.	पंचदशी (ब्रह्मानन्दे योगानन्द)
४.	८४१.	पंचदशी (ध्यानदीप)
५.	८५१.	गद्यत्रय
६.	८५३.	प्रबोधरत्नाकर
७.	८६६.	पंचरत्नगीता
८.	८६९.	भगवद्गीतामालामन्त्र

भक्ति:-

१.	८७०.	भक्तिरत्नावली
----	------	---------------

तन्त्र-

१.	८७९.	होमप्रकरण
२.	८८२.	परशुरामकल्पसूत्र
३.	८८५.	कौलश्राद्धप्रयोग
४.	८९२.	मानसचंद्रिका
५.	९०५.	त्रिपुरसुन्दरीमन्त्रजप

काव्य-

१.	९०६.	रघुवंश
२.	९१०.	रघुवंश सर्ग ९
३.	९१८.	रघुवंश
४.	९१९.	रघुवंश सर्ग २
५.	९२१.	रघुवंश सर्ग ८, ९
६.	९२२.	रघुवंश
७.	९२६.	रघुवंश सर्ग २-९
८.	९३१.	रघुवंश सर्ग १३-१९
९.	९३३.	रघुवंश सर्ग २-४
१०.	९३४.	रघुवंश सर्ग ९-११
११.	९३५.	रघुवंश सर्ग २
१२.	९३६.	रघुवंश सर्ग २
१३.	९३७.	रघुवंश सर्ग ७
१४.	९४०.	कुमारसम्भवम्
१५.	९४१.	किरातार्जुनीय
१६.	९४८.	किराताजुनीय सर्ग ४-१८
१७.	९४९.	किराताजुनीय सर्ग ६
१८.	९५०.	किराताजुनीय
१९.	९५१.	किराताजुनीय सर्ग ३
२०.	९५२.	किराताजुनीय सर्ग १-७
२१.	९५३.	किराताजुनीय सर्ग ४-६
२२.	९५४.	किराताजुनीय सर्ग ६
२३.	९५६.	कुमारसम्भवम् सर्ग १-२
२४.	९५७.	किरातार्जुनीयम
२५.	९७०.	नैषधीयचरितम्
२६.	९७३.	नैषधीयचरितम्
२७.	९८०.	लक्ष्मीसहस्र
२८.	९९३.	लक्ष्मीसहस्र
२९.	९९७.	शंकरविजय
३०.	९९८.	गंगालहरी

चम्पू-

१.	१०३१.	भारतचम्पू
----	-------	-----------

छन्द

१.	१०७०.	छन्दोमाला
२.	१०७१.	छन्दहर्ष
३.	१०७२.	छन्दोमंजरी
४.	१०७३.	छन्दोरत्नाकर
५.	१०७४.	छन्दोहर्ष

अभिधान

	१.	१०८५.	नाममाला
	२.	१०८६.	अमरकोश खण्ड १
	३.	१०८७.	अमरकोश १
व्याकरण-			
	१.	१०९१.	अष्टाध्यायीसूत्रपाठ
	२.	१०९९.	सिद्धान्तकौमुदी – तिनन्त
	३.	११०३.	तर्कभाषा
	४.	११०४.	सिद्धान्तकौमुदी – वैदिकप्रक्रिया
	५.	११३१.	व्याकरणमहाभाष्य
	६.	११३३.	व्याकरणमहाभाष्य
	७.	११३८.	परिभाषेन्दुशेखर
	८.	११४९.	शब्दरूपावलि:
	९.	११५१.	सारस्वतीप्रक्रिया – पंचसन्धि:
	१०.	११५२.	शब्दरूपावलि:
	११.	११५७.	शब्दरूपावलि:
वैद्यक			
		११६१.	वैद्यकचन्द्रोदय
ज्योतिष			
	१.	११७२.	प्रश्नसार
	२.	११७६.	तिथिसारणी
	३.	११९७.	तिथिचिंतामणि - उपकरणसाधन
	४.	१२१७.	संक्रान्तिफल
संकीर्ण			
		१२३३.	दयानन्दमतमर्दन
स्तोत्र-			
	१.		मोहिनीराजकवच
	२.		मोहिनीराजस्तोत्र
	३.		शिवकवच
	४.		शिवकवच
	५.		शिवकवचस्तोत्र
	६.		शिवध्यान
	७.		गणेशविनायकस्तुति
			सत्यविनायकस्तुति
	८.		गणेशसहस्रनामावलि:
	९.		गणपतिस्तवन
	१०.		भगवतिभवानीसहस्रनाम
	११.		ललितात्रिशक्ति
	१२.		प्रजावर्धनस्तोत्र
	१३.		नवग्रहस्तोत्र
	१४.		काशीयात्रास्तोत्र
	१५.		अष्टकसंग्रह

४ वर्गीकरण पद्धतीनुसार वर्गांक देण्यात न आलेल्या हस्तलिखितांची यादी-

१.संहिता –

- १.आश्वलायनसंहिता
- २.यजुर्वेदीयसंहिता
- ३.वाजसेनीयसंहिता उत्तरार्ध
४. वाजसेनीयसंहिता पूर्वार्ध
- ५.वाजसेनीयसंहिता
- ६.वाजसेनीयसंहितापाठ पूर्वार्ध
- ७.संहिता पूर्वार्ध
- ८.संहिता उत्तरार्ध
- ९.संहिता पदपाठ
- १०.वाजसेनीयसंहिता पद उत्तरार्ध

२.ब्राह्मण –

- १.आश्वलायनब्राह्मणपंचिका
- २.ऐतरेयब्राह्मणम्

आरण्यकम् –

- १.आरण्यभाष्यम्
- २.ऐतरेयारण्यकम्

उपनिषद् –

- १.भृगूपनिषद्
- २.अथर्ववेदे चूलिकोपनिषद्
- ३.सूर्याथर्वशीर्ष
- ४.अथर्ववेदे गोपीचंदनोपनिषद्
- ५.गणपतिअथर्वशीर्षम्
- ६.गणपत्युपनिषद्
- ७.कौलोपनिषद्
- ८.श्रीकृष्णतापिनी
- ९.नारायणाथर्वशीर्षम्
- १०.प्रश्नोपनिषद्
- ११.नृसिंहषट्चक्रि उपनिषद्
- १२.अथर्वणरहस्ये रामोत्तरतपनीय उपनिषद्
- १३.हसोपनिषद्
- १४.गरुडोपनिषद्
- १५.सूर्याथर्वशीर्षम्
- १६.गणेशतापिनी

निरुक्त -

- १.निरुक्त

- २.निरुक्तषट्क
- ३.निरुक्तसमयेशब्दसंकीर्णस्वरूपनिरूपण
- ४.निरुक्त पूर्वार्ध
- ५.निघण्टु
- ६.निघण्टु पंचमोध्याय
- ७.निरुक्तभाष्यम्

वैदिक –

- १.गायत्रीमंत्र
- २.रुचाकल्प
- ३.ब्रह्मणस्पतिसूक्त
- ४.हुताशन
- ५.पुराणोक्त शतरुद्रीक्रम
- ६.मृत्युंजय मंत्र
- ७.श्रीसूक्त भाष्यम्
- ८.ब्रह्मयज्ञ मंत्र
- ९.विष्णुसूक्त
- १०.क्रमप्रारंभ
- ११.रुचाकल्प
- १२.महामोहिनीमंत्र
- १३.विवाहसिद्धर्थमंत्र
१४. ऋग्वेद
- १५.पवमानसूक्त
- १६.रुद्रचमकभाष्यम्
- १७.श्रीषडंगरुद्र
- १८.लघुरुद्रप्रयोग
- १९.रुद्रध्यान
- २०.शतरुद्रीक्रम
२१. षडंगरुद्रपद्धतिः
- २२.रुद्रस्वाहाकार
- २३.शिवसिद्धान्तोक्त रुद्रविधानम्
- २४.महारुद्रन्यास
- २५.रुद्रहवनपद्धतिः प्रयोग
- २६.लक्ष्मीसूक्तम्
- २७.मण्डलदेवता
- २८.वैदिक
- २९.गायत्रीमंत्र
- ३०.राममालामंत्र
- ३१.शांतिःसूक्त
- ३२.मंत्रसंहिता
- ३३.अष्टमाष्टक

३४. दशविधमातृकान्यास
३५. प्राणप्रतिष्ठा
३६. देवीसूक्त
३७. सूक्तसंग्रह
३८. पुराणोक्त आशीर्वाद
३९. नक्षत्रकण्डिका
४०. चरणव्यूह
४१. मंत्रपुष्पांजलिः
४२. गायत्रीभाष्यविवरणम्
४३. गायत्रीहृद्यमहामंत्र
४४. गोसूक्तप्रातःसूक्त
४५. महर्षिकात्यायनोक्त रुद्रन्यास
४६. पुरुषसूक्त
४७. लघुन्यास

श्रौतसूत्र -

१. दर्शपूर्णमासप्रयोग
२. कुण्डकल्पद्रुम
३. कुण्डसिद्धिः
४. हिरण्यकेशीसूत्रावर
५. हौत्र
६. प्रयोगदर्पण
७. पौर्णमासे इष्टीप्रयोग
८. अन्वाधान
९. अन्वाधानक्रम
१०. कूप्मांडहोम
११. शुल्बसूत्र
१२. अग्निहोत्रप्रयोग
१३. होमप्रकरणम्
१४. इष्टिहोत्रप्रयोग
१५. अश्वत्थ उद्यापन
१६. क्षुद्रकमलाकरी
१७. स्थालीपाकप्रयोग
१८. मैत्रायणिशाखोक्त कूप्माण्डप्रयोग

गृह्यसूत्र -

१. गृह्यसूत्र
२. गृह्यसूत्र
३. गृह्यकारिका (आश्वलायन)
४. गृह्यसूत्रभाष्यम्
५. गृह्यस्थालीपाकानां कर्म

धर्म –

१. गोविन्दमहार्णवः
२. आचारार्कः
३. शूद्रकमलाकरी
४. निर्णयसिन्धुः
५. याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्र
६. दीपरत्नाकर

तीर्थक्षेत्र –

१. काशीमहात्म्यम्
२. प्रयागमहात्म्यम्, गयामहात्म्यम्

संस्कार –

१. विवाहप्रयोग
२. विवाहवृंदावन
३. विवाहमंगलाष्टकम्
४. विवाहसंकल्प
५. संस्कारेरुषिभट्टीसूत्रोक्तप्रयोग
६. पंचसंस्कारानि
७. गर्भाधानम्
८. गर्भाधानप्रयोगः
९. प्रयोगनरहर
१०. यज्ञोपवीतविधिः
११. यज्ञोपवीतमंत्र
१२. दीक्षाव्रत
१३. चूडाकर्मप्रयोग
१४. संस्कारनृसिंहेचूडाकर्मप्रयोग
१५. सूत्रोक्तनरहरप्रयोग चौल उपनयन
१६. चौल उपनयन
१७. उपनयन प्रयोग
१८. पंचमेषष्ठीपूजनसंस्कारनिर्णयः
१९. सीमान्तिकार्चन
२०. विवाहपद्धतिः
२१. अश्वत्थोद्यापनविधिः
२२. बौधायनशौनकोक्त अश्वत्थोद्यापनप्रयोग
२३. अश्वत्थोपनयन
२४. उपाकर्मविधिः
२५. उपाकर्मश्रावणीकर्म
२६. उत्तरवामनकारिका
२७. यज्ञोपवीतविधिः

श्राद्ध -

१. श्राद्धनिर्णय
२. नान्दिश्राद्ध
३. श्राद्धयज्ञ
४. प्रतिसांवत्सरिक श्राद्धप्रयोग
५. श्राद्धसंकल्प
६. श्राद्धपद्धति:
७. मानवसूत्रश्राद्धप्रयोग
८. पार्वलश्राद्ध
९. दर्शश्राद्ध ब्राह्मणभोजनविधि:
१०. श्राद्धविधि:

संकीर्ण -

१. विश्वकोश गीर्वाणपदमंजरी
२. मुद्रालक्षणम्
३. मुद्राप्रकरणम्
४. प्रवृत्तिनिवृत्तिमनचरित्र
५. स्वराष्टक
६. नीतिमुकुल
७. संतानजनक उपाय
८. पंचोपाख्याने प्रथमतन्त्रम्
९. सामग्रीविचार
१०. बुद्धिबलक्रीडा (सिद्धान्तचक्रिका)
११. बुद्धिबलाष्टक
१२. प्रश्नोत्तररत्न
१३. राजनीति:
१४. श्लोकसंग्रह
१५. महामुद्गलभट आर्या आणि विवरण
१६. आरतीसंग्रह
१७. लीलावती सोदाहरण
१८. सिंहासनस्थपुत्रिकोक्त
१९. लीलावती
२०. वासवदत्ता
२१. सीताम्रियसंवाद

वैद्यक -

१. वैद्यचंद्रोदय
२. श्रीसांबवैद्यविनोद

व्याकरण -

१. मध्यसिद्धांत कौमुदी
२. व्याकरण मध्यकौमुदी धातुपाठ
३. मध्यकौमुदी

- ४.नामलिंगानुशासन
- ५.लिंगानुशासन
- ६.रुपावलि:
- ७.रुपनामावलि:
- ८.धातुवृत्ति:
- ९.समासचक्र
- १०.सिद्धांत कौमुदी
- ११.शब्दकौस्तुभ : प्रथमः अध्यायः
१२. शब्दकौस्तुभ
- १३.लघुसिद्धांत
- १४.विसर्गसन्धि:
- १५.व्याकरणम्
- १६.भाष्यप्रदीपोद्योत
- १७.कैयटभाष्यम्
- १८.लघुशब्देन्दुशेखर
- १९.परिभाषेन्दुशेखर
२०. परिभाषेन्दुशेखर सव्याख्या त्रिपथगाप्रारंभ
२१. परिभाषेन्दुशेखर – काशिका
- २२.मध्यकौमुदी
- २३.सिद्धान्तकौमुदी

अभिधान-

- १.अमरकोश-प्रथम काण्ड
- २.अमरकोश-द्वितीय काण्ड
३. अमरकोश-तृतीय काण्ड
४. अमरकोश-तृतीय काण्ड प्राकृतटीका

वेदांग-

- १.छंदोमाला
- २.छंद
- ३.छंदोमंजरी
- ४.प्रातशाख्यम
५. ऋचाकल्प
- ६.क्रमसंधानम
- ७.शिक्षा
- ८.स्वरांकुश

अलंकार-

- १.काव्यालंकारवृत्ति:
- २.बालभाषार्या
- ३.अर्थालंकार
- ४.साहित्यमंजूषा
- ५.कुवलयानन्द-उदाहरणानि

६. कुवलयानन्द
७. कुवलयानन्दकारिका
८. रसमंजरी
९. साहित्यमंजूषाटीकायां प्रत्ययनिरूपण

नाटकम्-

१. अदितिकडलाहरणनाटकम्
२. शाकुन्तलम्
३. धर्मविजय
४. कंसवधनाटकम्
५. नागानन्दनाटकम्
६. शृंगारनाटकम्
७. वेणीसंहारम्

काव्यम्-

१. वैराग्यशतकम्
२. नीतिशतकम्
३. परमामृत
४. शिवप्रताप
५. नैषधीयप्रकाशे द्वादशसर्गः
- नैषधीयप्रकाशे त्रयोदशसर्गः
७. नैषधीयप्रकाशे चतुर्दशसर्गः
८. नैषधीयप्रकाशे पंचदशसर्गः
९. नैषधीयप्रकाशे षोडशसर्गः
१०. नैषधीयप्रकाशे एकविंशतिसर्गः
११. नैषधीयप्रकाशे एकोणविंशतिसर्गः
१२. शिशुपालवध-मल्लिनाथसूरिव्याख्या
१३. कुमारसंभवम् -मल्लिनाथसूरिव्याख्यासंजीवनीसमाख्याप्रथमतः चतुर्थसर्गपर्यन्तम्
१४. कुमारसंभवम्-मल्लिनाथसूरिव्याख्यासंजीवनीसमाख्यापंचमसर्गः
१५. कुमारिसर्गटीका: मल्लिनाथ सर्ग १ आणि २
१६. नैषधीयप्रकाश – द्वितीयसर्गः
१७. रघुवंशटीका प्रथमतः नवमसर्गः
१८. रघुवंशटीका
१९. मल्लिनाथसूरिविरचितरघुवंशव्याख्यासंजीवनीसमाख्याद्वितीयसर्गः
२०. घटखर्परकाव्यस्फटीक
२१. सुभारत्नावलिः
२२. रामकृष्णकाव्यम्
२३. गीतगोविंदटीका
२४. खण्डप्रशस्तिकाव्य
२५. रघुवंशटीका सर्ग १
२६. किरातार्जुनीयम् पंचमसर्गसटीक
२७. दुर्घटकाव्य

तंत्र –

२८. घटखर्परकाव्य

१. खड्गमाला

२. नवार्णप्रारम्भः

३. नवार्णमन्त्रः

४. त्रैलोक्यमोहिनीसुंदरीकवच

५. यन्त्राणिमण्डलम्

६. माहिधररचितमन्त्रमहोदधौच्छिन्नमस्तादिमन्त्र....

७. विश्वामित्रकल्प

८. गुरुमण्डलमन्त्र

९. सप्तशतीडामरतंत्रप्रयोगः

१०. अजपाजपगायत्री

११. चक्रार्चना

१२. दाशरथीतन्त्रेरुष्यशृङ्ग अगस्त्यसंवादेष्टिंशतितमोत्तरङ्गः

१४. सिद्धारिचक्रम

१५. गौरयामलेकालीसहस्राक्षरी

१६. वशीकरणसुपारीकामंत्र

१७. शिवताण्डवतंत्रेविंशतियन्त्रविधिः

१८. परहस्तधनप्राप्त्यर्थजपविधिः

१९. शतचंडीसहस्रचंडीविधान

२०. नरसिंहमंत्र

२१. डामरतंत्रेदुर्गामंत्रप्रयोग

२२. शापोद्धार उत्कीलनमंत्र

२३. कात्यायनीतन्त्रोक्तसप्तशत्याःमंत्र

२४. कात्यायनीतन्त्रोक्तचण्डीविधानम्

२५. एकाक्षरलक्ष्मीमंत्र

२६. दत्तात्रयतंत्र

२७. विभूतधारविधिः

२८. कात्यायनीतन्त्रोक्तपद्धतिः

२९. मंत्रविग्रहकवच

३०. पिशाचडाकिनीहारयंत्र, कष्टव्याधिहारक

३१. कात्यायनपरिशिष्टोक्तप्रतिज्ञासूत्रम्

३२. उत्कीलनम्

३३. रुद्रयामलेतन्त्रे त्रिकूटारहस्ये मुक्तिसाधनकवच

३४. मातृकायन्त्र

३५. मण्डलक्रम

३६. यन्त्रविधिः

३७. मन्युविधिः

३८. पद्मपुराणे ईश्वरपार्वतीसंवादे बनेशंकरीसहस्रनाम

३९. सिद्धारियन्त्र

भक्ती-

- १.श्रीगुरुचरित्र
- २.सञ्जिदानन्दचरित्र
- ३.पांडुरंगमहात्म्य
- ४.ध्यानदीपः
- ५.भक्तिरसायन

वेदान्त-

- १.चरणविद्या
- २.शारीरिक बोध
- ३.आचार्य वि.प्र.लिमये यांची गीतेवरील टीका
- ४.हस्तामलक
- ५.चित्सुधाप्रारंभ
- ६.आत्मबोधप्रकरणम्
- ७.वाक्सुधा
- ८.नाटकदीपव्याख्या
- ९.हरितत्वमुक्तावलिः
- १०.अथर्वशीर्षम्
- ११.पंचकोशविवेक
- १२.आर्यापंचशती
- १३.समाधीप्रकरणम्
- १४.ज्ञानमोदकग्रंथ समाधिनिरूपणम्
- १५.आत्मानंद
- १६.विवेकसिन्धुः
- १७.गधमास
- १८.ज्ञानेश्वरीटीका
- १९.आत्मानात्मविवेक
- २०.तत्त्वविवेकप्रकरणम्
- २१.लघुवसिष्ठ
- २२.योगवासिष्ठ
- २३.योगवासिष्ठसार
- २४.श्रीमन्महावाक्यविवेके प्रकरणपंचमम्
- २५.भगवद्गीता
- २६.शिवगीता
- २७.अर्जुनगीता
- २८.लघुगीता
- २९.हस्तामलक
- ३०.गीताभावार्थदीपिका
- ३१.गीतामहात्म्यम्
- ३२.गीतासार
- ३३.गीतासारमन्त्र

३४. परमामृत

न्याय -

१. गदाधरी
२. तर्कसंग्रह
३. तर्कप्रकाश
४. गदाधर्यासत्प्रतिपक्ष
५. गदाधरी (व्याप्तिपूर्वपक्ष)
६. नव्यमतवादार्थ
७. दीपिकायाः टीकाप्रभा
८. सत्प्रतिपक्षनिरूपणम्
९. न्यायकौस्तुभ
१०. गदाधरी – अवयवग्रंथ
११. गदाधरी प्रत्यक्षप्रामाण्यवाद
१२. गदाधरी बाधग्रंथ
१३. न्यायबोधिनी
१४. मुक्तावलिः
१५. गदाधरी अनुमानपरिच्छेद
१६. लाघवज्ञानविचार
१७. चषक
१८. सामान्यनिरुक्तिः
१९. सिंहव्याघ्रलक्षणम्

इतिहास , रामायण-

१. अद्भुत रामायण
२. अध्यात्मरामायण
३. लघुवीरभद्रचरित्र
४. काव्यरामायण युद्धकांड
५. हरिविजयग्रंथ
६. इतिहास
७. प्रल्हादचरित्र
८. हरिवंश
९. हरिविजयग्रंथ

महाभारत-

१. द्रोणपर्व-कर्णपर्व
२. पाण्डवप्रताप
३. उद्योगपर्व, विराटपर्व, मौसलपर्व, महाप्रस्थानिकपर्व, स्त्रीपर्व....
४. आदिपर्व
५. सभापर्व
६. महाभारत
७. अश्वमेध
८. राजधर्मपर्व-आश्रमवासपर्व

- ९.स्वर्गारोहनपर्व
- १०.अनुशासनपर्व, दानपर्व, अश्वमेधीकपर्व
- ११.आदिपर्व
- १२.गदापर्व
- १३.विदुरनीतिः
- १४.विराटपर्व, यक्षप्रश्न
- १५.शान्तिपर्व, मोक्षधर्म
- १६.शान्तिपर्व, राजधर्म
- १७.कर्णपर्व
- १८.भीष्मपर्व
- १९.शल्यपर्व
- २०.वनपर्व

इतरविषय

- १.प्रायश्चित्तानि/ अघ्न्युपघातक
- २.सुरापानप्रायश्चित्तानि
- ३.स्मार्तप्रयोग
- ४.सर्वप्रायश्चित्तविधिः
- ५.कारागृहमुक्तप्रायश्चित्त
- ६.ब्रह्मचारिलोपप्रायश्चित्त
- ७.सटीकमुहूर्तमार्तण्ड
- ८.समयमयूख
- ९.शान्तिपाठ
- १०.सपिण्डनिर्णयः
- ११.त्रिकण्डिकासूत्र
- १२.तर्पणविधिः
- १३.दुर्गामहोदधौ पाठक्रमः
- १४.प्रातःस्नानविधिः
- १५.यतिसमाराधनाप्रयोग
- १६.ब्रह्मयज्ञ
- १७.त्र्यंबकीः अशौचनिर्णयः
- १८.विशेषदेवतास्थापनम्
- १९.असुरिपुरश्चरणविधिः
- २०.रुद्रयामलेशतचण्डिविधानम्
- २१.मलमासकृत्य
- २२.असिसिचनविधिप्रयोग
- २३.हंसकल्प
- २४.सावित्रीअर्घ्य
- २५.तीर्थगंधानिमंत्र
- २६.पंचमहायज्ञ
- २७.महाप्रयोग

२८. हेमाद्रिप्रयोग
२९. पंचगव्यविधिः
३०. पुतनाविधानम्
३१. मास्योक्तग्रहयज्ञ
३२. विधापद्धतिः
३३. शौनकोक्तपुत्रप्रतिग्रहविधिः
३४. संध्यावंदनभाष्य
३५. कर्मतत्त्व
३६. जपप्रकरणम्
३७. विधिसंग्रहसोपान
३८. नित्यकर्म
३९. उत्सर्जनोपाकर्मप्रयोग
४०. आथर्वणप्रातःकृत्यादिआह्निकम्
४१. नित्यविधिः
४२. गोत्रप्रवरनिर्णयमंगलाष्टक
४३. ब्रह्मयज्ञ
४४. मुहूर्तगणपतिः
४५. भूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठा
४६. वैश्वदेवकर्म
४७. तिलकोदक (तिलतर्पण)
४८. कुशकण्डिका
४९. यन्त्राणि
५०. भूशुद्धिभूतशुद्धिः
५१. त्रिकण्डिकासूत्र
५२. उपाकर्म
५३. हेमाद्रिप्रयोग
५४. उत्सर्गविधिः
५५. उत्सर्जनोपाकर्म
५६. ब्रह्मयज्ञ
५७. उत्सर्गमयूख
५८. तीर्थाणिवेत्रिस्थलीत्पेतौस्त्रीवापनविधिः
५९. गोत्रनिर्णयः
६०. चलार्चास्थापनविधिः
६१. नीतिमयूख
६२. कालनिर्णयः
६३. आपोशनविधिः
६४. महान्यास
६५. दानमंत्र
६६. प्रातःसंध्येचे उपस्थान
६७. सायंसंध्येचे उपस्थान

- ६८.संध्याप्रातःकाल
- ६९.तंत्रोक्तसंध्याविधिः
- ७०.त्रिकालसंध्योपासनाविधिः
- ७१.शुक्लयजुर्वेदीयत्रिकालसंध्या
- ७२.यजुर्वेदीयत्रिकालसंध्या
- ७३.सायाहनेसंध्याविधिः
- ७४.नवग्रहदानविधिः
- ७५.दानखण्डेनवग्रहदानविधिः
- ७६.रुचाकल्पपद्धतिः
- ७७.रुचाकल्पोक्त

पुराण-

- १.सप्तशतीमंत्र
- २.सप्तशती
- ३.सप्तशतीरात्रीसूक्त
- ४.सप्तशतीमालामंत्र
- ५.सप्तशतीकास्तोत्र
- ६.रुक्मिणीस्वयंवर
- ७.मार्कण्डेयपुराणे देवीमहात्म्यम्
- ८.त्रिशती
- ९.दुर्गान्यास पद्धतिः
- १०.ब्रह्माण्डपुराण मल्हारमहात्म्यम्
- ११.मण्डलदेवता स्थापनाविधिः
- १२.स्कन्दपुराणे काशीखण्डे उत्तरार्धे वीभूतीमहात्म्यम्
- १३.हनुमज्जयन्तीवर्णनम्
- १४.स्यमन्तकोपाख्य
- १५.चतुःश्लोकी भागवत
- १६.व्यंकटशगिरी महात्म्यम्
- १७.पद्मपुराणे श्रीरामाश्वमेधारंभ
- १८.गणेशपुराण
- १९.श्रीमन्भागवत सटीक
- २०.गरुडपुराण
- २१.मौद्गलपुराण
- २२.गोपीगीत
- २३.ब्रह्मवैवर्तपुराणोक्त स्वप्राध्यायः
- २४.रुक्मिणीस्वयंवरम्
- २५.ब्रह्माण्डपुराणे शाळिग्रामपरीक्षा

स्तोत्र-

- १.शिवभुजंग
- २.श्रीरुद्रयामले.....शिवसहस्रनामानि
- ३.शंकरनामावलिः

- ४.शिवकवच
- ५.महागणपतीक्रमनिरुपण
- ६.गकारादि गणपतिसहस्रनाम
- ७.गणेशकवच
- ८.गणेशसहस्रनाम
- ९.महिम्नस्तोत्र
- १०.गंगालहरी
- ११.गंगाष्टकम्
- १२.गंगासहस्रनाम
- १३.कृष्णाष्टकस्तोत्रम्
- १४.कृष्णमाहात्म्यम्
- १५.आदित्यहृदयस्तोत्रम्
- १६.आम्नायस्तोत्रम्
- १७.शनिमहात्म्यस्तोत्रम्
- १८.क्षमापराधस्तोत्रम्
- १९.अष्टकम्
- २०.सरस्वतीस्तोत्रम्
- २१.गंगालहरीटीका
- २२.मूर्तिभेदस्तोत्रम्
- २३.लिंगाष्टकम्
- २४.विष्णुसहस्रनाम
- २५.कार्तविर्यार्जुनविधानम्
- २६.कार्तवीर्यस्तोत्रम्
- २७.भविष्योत्तरपुराणेजन्मरहस्यस्तोत्रम्
- २८.लिंगतोभद्रदेवतानामस्तोत्रम्
- २९.गुरुगीतास्तोत्रम्
- ३०.त्रैलोक्यमोहनकवच
- ३१.ब्रह्माण्डपुराणसिन्धुमन्थनेईश्वरविष्णुसंवादे सिद्धलक्ष्मीः स्तोत्रम्
- ३२.वाराहपुराणेदेव्याः कवचम्
- ३३.रुणहरस्तोत्रम्
- ३४.गायत्रीसहस्रनाम
- ३५.हनुमत्स्तोत्रम्
- ३६.सूर्यरुद्रदेवीप्रार्थना
- ३७.नृसिंहकवच
- ३८.रामरक्षा
- ३९.मल्हारीसहस्रनाम
- ४०.नवग्रहस्तोत्रम्
- ४१.शिवाष्टोत्तरशतनामावलिः
- ४२.आदित्यहृदयस्तोत्रम्
- ४३.कृष्णाष्टोत्तरशतनाम

- ४४.श्रीरामषडाक्षरमंत्र
 ४५.कार्तवीर्यार्जुनसिद्धिस्तोत्रम्
 ४६.दत्तात्रेयकवच तथैव कार्तवीर्यस्तोत्रम्
 ४७.तारास्तवनस्तोत्रम्
 ४८.श्रीविष्णुसहस्रनाम
 ४९.महेश्वरस्तोत्र
 ५०.अपराधस्तोत्र
 ५१.आपामार्जनस्तोत्रम्
 ५२.द्वादशपंजरिकास्तोत्रम्
 ५३.गायत्रीवर्णस्तोत्रम्
 ५४.सूर्यनामाष्टशतम्
 ५५.सिद्धसरस्वती
 ५६.व्यंकटेशअथर्वशीर्ष
 ५७.शरभशाल्ववडवानल
 ५८.शीतलस्तोत्र
 ५९.लक्ष्मीनारायणसहस्रनामावलि:
 ६०.मंगलस्तोत्रम्
 ६२.केशवादिस्तुति:
 ६३.शिवाष्टक
 ६४.शिवमानसपूजा
 ६५.गणपतिवेदपादस्तोत्र
 ६६.बृहस्पतिस्तोत्रम्
 ६७.राघवेंद्रस्तोत्रम्
 ६८.गणेशविनायकस्तुति:
 ६९.पंचमुखीहनुमानकवच
 ७०.महिम्नस्तोत्र
 ७१.भवानीकवचसहस्रनाम
 ७२.एकाक्षरमन्त्रजपेविनियोग:
 ७३.रुद्रयामलेगौरीसंवादेआपदोद्धारबटुकभैरवस्तोत्र
 ७४.वेणीस्तोत्रप्रयागमहत्म्य
 ७५.देवीप्रार्थना
 ७६.व्यंकटेशस्तोत्र
 ७७.नवग्रहस्तोत्र
 ७८.सुदर्शनमहामंत्र
 ७९.गणेशसहस्रनामावलि:.....सत्यनारायणाष्टक
 ८०.शिवाष्टोत्तरक्षतनामावलि:
 ८१.पंचवक्त्रहनुमानमहामंत्र
 ८२.गंगालहरी
 ८३.शनीश्वरस्तोत्र
 ८४.गणेशकवच

८५. नारदपुराणे संकटनाशनस्तोत्रम्
 ८६. महादेवकवच
 ८७. गजमातंगीश्वरमहात्म्य
 ८८. दारिद्र्यनाशनस्तोत्र
 ८९. दक्षिणमूर्तिस्तोत्र
 ९०. भैरवाष्टक, क्षेत्रपालाष्टक, करुणाष्टक
 ९१. शिवाष्टक
 ९२. नर्मदाष्टक
 ९३. पार्वतीशिवस्तोत्र
 ९४. शिवकवच
 ९५. भीमरूपीसप्त
 ९६. शीतलाष्टक
 ९७. संकटनाशनस्तोत्र
 ९८. वाक् सिद्धिसरस्वतीस्तोत्रम्
 ९९. शिवस्तुतिः
 १००. विष्णुनामस्तोत्र
 १०१. व्यंकटेशकवच
 १०२. मारुत्यष्टक
 १०३. भीमरूपीस्तोत्रम्
 १०४. दारिद्र्यविद्रावणस्तोत्रम्
 १०५. तृतीयाष्टक
 १०६. शनिमहात्म्यम्
 १०७. शनिस्तोत्रम्
 १०८. रामचंद्रकवच
 १०९. शिवसहस्रनामावलिः
 ११०. विष्णुसहस्रनाम
 १११. महाभारतेशान्तिपर्वेदानधर्ममहादेवशिवापराधस्तोत्र
 ११२. मणिकर्णिकास्तोत्रम्
 ११३. शिवनामावलिः
 ११४. बिल्वाष्टकम्
 ११५. गजाननाष्टक
 ११६. वक्रतुण्डाष्टक
 ११७. नारायणकवच
 ११८. विष्णुपंजरस्तोत्रम्
 ११९. नृसिंहसहस्रनाम
 १२०. महिम्नस्तोत्र
 १२१. शिवमहिम्न
 १२२. देवीमहात्म्यम्
 १२३. शिवलीलामृत
 १२४. विष्णुसहस्रनाम

१२५. शिवापराधस्तोत्र

व्रतपूजा-

१. बुधाष्टमीपूजा
२. वामनद्वादशीपूजा
३. सोळा सोमवार कथा
४. सोमवतीपूजा
५. पिठोरीव्रतपूजा
६. वामनद्वादशी व्रतांग उत्तरपूजा बटुपूजा च
७. वामनपूजा
८. प्राणप्रतिष्ठा
९. रूषीपंचमी
१०. सिद्धिविनायककथा
११. चतुर्मास्य
१२. कोकिलाव्रत
१३. उदकशांतिः
१४. व्याहृतिहवनविधिः
१५. बृहनारदिय
१६. श्रीनारदीयपुराणे व्यासयुधिष्ठिर संवादे संकष्टचतुर्थीव्रतकथा
१७. विष्णुव्रतोद्यापन तथा च एकादशी व्रतोद्यापनगोदानविधिः
१८. एकादशीव्रतोद्यापन
१९. हरितालिकाव्रत
२०. तुलसीमहात्म्य
२१. तुलसीपूजा
२२. मंगलागौरीव्रतकथा
२३. सत्यविनायककथा
२४. सत्यनारायणपूजा
२५. सत्यविनायकपूजा
२६. मंगलागौरीपूजा
२७. रथसप्तमीपूजा
२८. ग्रहमख
२९. वरदलक्ष्मीपूजा
३०. तुलसीव्रतपूजा
३१. मंडल
३२. चतुर्मास्यमहात्म्य
३३. लिंगतोभद्रदेवता
३४. अनंतपूजा
३५. उपांगललितापूजा
३६. प्राणप्रतिष्ठा
३७. विष्णुपूजा
३८. अदुःखनवमी

३९. जन्माष्टमीनिर्णय
 ४०. मण्डलदेवता
 ४१. रुषिपंचमीपूजा
 ४२. सकलव्रतोद्यापन
 ४३. सामान्यतो सर्वव्रतोद्यापनविधिः
 ४४. सूर्यादिनवग्रहशनेश्वर कथा
 ४५. सत्याम्बाव्रत
 ४६. संक्रांतिकथा
 ४७. जपप्रकरणम्
 ४८. व्रत
 ४९. द्वादशीलिंगतो भद्रदेवता रुद्रयामलयस्थापनविधिः
 ५०. सत्यनारायणपूजा
 ५१. कोकिलाव्रत
 ५२. उदकशांतिः
 ५३. श्रावणद्वादशी
 ५४. देवीमानसपूजा
 ५५. नवार्णविधिः
 ५६. अक्षतृतीया संकल्प
 ५७. सुवासिनीचा संकल्प
 ५८. षडंगन्यास
 ५९. सिव्हस्थविधिः
 ६०. पौरायणमंत्रे सर्वतो भद्रमण्डलदेवतास्थापना
 ६१. प्रदोषिव्रतपूजा
 ६२. उपांगललिताव्रत
 ६३. पूजासंग्रह
 ६४. रथसप्तमीपूजा
 ६५. वामनपूजा
 ६६. सीमंतिकार्चनविधिः
 ६७. बुधाष्टमीपूजा
 ६८. गायत्रीपूजा
 ६९. पद्मपुराणमलमासमहात्म्य
 ७०. ग्रहयज्ञ
 ७१. भविष्योत्तरपुराणे अनंतव्रतकथा
 ७२. नागप्रतिष्ठापद्धतिः
 ७३. सर्वतो भद्रमण्डलकथा
 ७४. श्रावणद्वादशीव्रत
 ७५. बुधाष्टमीव्रतोद्यापन
 ७६. होलिकापूजा
 ७७. चतुर्थीव्रतोद्यापनयोग
 ७८. चतुर्थीव्रतपूजा

७९. व्रतार्क
८०. व्रतराज
८१. चतुर्मास्यप्रयोग
८२. व्रतार्क
८३. शेषपूजा तथैव अनन्तपूजा
८४. वटसावित्रीपूजा
८५. महाभारतोक्त सावित्रीव्रतम्
८६. व्रतसावित्रीपूजा
८७. गणपतीपूजा
८८. गणेशमानसपूजा
८९. संकष्टीचतुर्थीव्रत
९०. गणपतिस्तवन
९१. मलमासेनसहित षड्विंशत्येकादशी व्रतकथा
९२. सोमवारकथा
९३. गजगौरीव्रतपूजा
९४. शिवपूजातर्पण

ज्योतिष-

१. तिथिनिर्णय
२. मुहूर्तचिंतामणिः
३. बृहत् चिंतामणिसारणिः
४. सर्वग्रंथानुमतेस्फुटकज्योतिष
५. ग्रंथलाघवस्योदाहरण
६. ग्रंथलाघव
७. पंक्तिमाधवगोत्रनिर्णय
८. पद्धतीभूषण
९. केशवीटीका
१०. सिंंहस्तेअविचारे, वक्रगतेनिश्चस्थेच.....
११. पर्वप्रबोध
१२. अष्टोत्तरीजातक
१३. राहुचारग्रहणफल
१४. ताजिकपद्धतिः
१५. सप्तनाडीचक्र
१६. शीघ्रबोधकावर्तिकटीका
१७. अष्टोत्तरीदशाक्रम
१८. परिलेखाधिकारः
१९. ज्योतिष
२०. ग्रंथलाघव
२१. लघुजातक
२२. गोत्रप्रवर
२३. सूर्यचंद्रग्रहणसारणिः

- २४.संक्रांतिप्रकरण
 २५.ग्रहलाघवसारणिः
 २६.विशेषतिथिनिर्णय
 २७.ग्रहप्रबोधस्पष्टग्रहसारणी
 २८.स्फुटश्लोक
 २९.निर्णयतत्त्वशतश्लोक
 ३०.ग्रहप्रबोध
 ३१.प्रश्नसमुच्चय
 ३२.ज्योतिषदीपिका
 ३३.रोगप्रश्न
 ३४.मुहूर्तमुक्तावलिः
 ३५.मुहूर्तमाला
 ३६.बृहत्तिथिचिन्तामणौ मूळश्लोकाः तिथिनक्षत्रयोग
 ३७.भूगोलक्रम
 ३८.तिथिचिन्तामणिः उपकरणसाधनम्
 ३९.केशवीउदाहरण
 ४०.तिथिचिन्तामणिः
 ४१.घटितप्रकर्ण
 ४२.केशवपद्धतिः
 ४३.शकुनावलिः
 ४४.तिथिकौमुदी
 ४५.राहुचारग्रहणफल
 २५.ग्रहलाघवसारणिः
 २६.विशेषतिथिनिर्णय
 २७.ग्रहप्रबोधस्पष्टग्रहसारणी
 २८.स्फुटश्लोक
 २९.निर्णयतत्त्वशतश्लोक
 ३०.ग्रहप्रबोध
 ३१.प्रश्नसमुच्चय
 ३२.ज्योतिषदीपिका
 ३३.रोगप्रश्न
 ३४.मुहूर्तमुक्तावलिः
 ३५.मुहूर्तमाला
 ३६.बृहत्तिथिचिन्तामणौ मूळश्लोकाः तिथिनक्षत्रयोग
 ३७.भूगोलक्रम
 ३८.तिथिचिन्तामणिः उपकरणसाधनम्
 ३९.केशवीउदाहरण
 ४०.तिथिचिन्तामणिः
 ४१.घटितप्रकर्ण
 ४२.केशवपद्धतिः

- ४३.शकुनावलि:
- ४४.तिथिकौमुदी
- ४५.राहुचारग्रहणफल
- ४६.ग्रहप्रबोध उदाहरण
- ४७.पद्धतिभूषण
- ४८.चिन्तामणिसारणी षट्दशतिकेंद्र
- ४९.दिनमानसारणि:
- ५०.जलार्गल
- ५१.निर्णयतत्त्व
- ५२.अभ्रच्छायागणित
- ५३.नीतिनक्षत्रमाला
- ५४.उत्पातयोग
- ५५.जातकाभरण
- ५६.बृहज्जातक
- ५७.गोत्रप्रवरनिर्णय:
- ५८.कर्णकुतूहल
- ५९.संवत्सरफलम्
- ६०.तिथिसाधन

शान्ति:

- १.प्रासादवास्तुशांतिप्रयोग
- २.बृहस्पतिशांतिप्रयोग
- ३.गुरुशांति:
- ४.गुरुशांतिप्रयोग
- ५.कूष्माण्डप्रयोग
- ६.गंडांतशांति:
- ७.विनायकशांति:
- ८.नक्षत्रदेवता
- ९.सूत्रोक्तमूळशांतिप्रयोग
- १०.बौधायनोक्त मूलाश्लेषा शांति:
- ११.शौनकोक्तमूलाश्लेषा शांति
- १२.स्वगृह्योक्त आश्लेषा शांति:
- १३.वास्तुशांति:
- १४.व्यतिपातशांतिप्रयोग
- १५.शांतिपाठ
- १६.शांतिपाठमंत्र
- १७.ज्वरशांति:
- १८.काकमैथुनशांतिप्रयोग
- १९.काकमैथुनदर्शनशांति:
- २०.जेष्ठानक्षत्रोत्पत्ति संक्रमण
- २१.मधुशितिलीजन्मशांति:

२२. दर्शजननशांतिः
२३. त्रिकूजननशांतिप्रयोग
२४. अधोमुखजननशांतिः
२५. ग्रहणेजननशांतिः
२६. रतुशांतिप्रयोग
२७. बौधायनोक्तुरुशांतिप्रयोग
२८. भद्राशांतिः
२९. कपोतशांतिः
३०. काकस्पर्शशांतिप्रयोग
३१. श्रीशांतिप्रयोग
३२. अनेकाद्भुतशांत्यादि
३४. वारुणविधिः
३५. ज्येष्ठानक्षत्र तथा गोमुखप्रसवशांतिः
३६. उग्ररथषष्ठ्यब्दीशांतिप्रयोग
३७. गोप्रसवशांतिः
३८. सिनीवालीकुहूशांतिः
३९. उदकशांतिः
४०. भद्राशांतिः
४१. पल्लीपतनशांतिः
४२. पौषे स्त्रीप्रथमप्रसूतिः
४३. पौषशांतिः
४४. शालाकर्मवास्तु
४५. महिषीदुःप्रसवशांतिः
४६. चंद्रसूर्यापरागकाले प्रथमरजोदर्शनशांतिः
४७. पिपीलिकाशांतिप्रयोग
४८. स्वगृह्योक्तविनायकशांतिः
४९. ज्येष्ठाशांतिप्रयोग
५०. पौराणकर्मदर्पण
५१. पल्लीसरडयोगोशांतिः

नेमका विषय न समजलेली हस्तलिखिते-

१. अनुवाक्
२. वास्तुप्रकरणम्
३. प्रश्नशकुनसारावलिः
४. मूलाध्याय
५. जटापटलम्
६. सौदर्यलहरी शतकम्
७. प्रथमातमुख्यविशेष्यक बोधवादार्थ
८. भद्रकारिका
९. त्रिसूपर्ण
१०. कालीशंकरी ११. सिरीसिवालकहा

छायाचित्रे

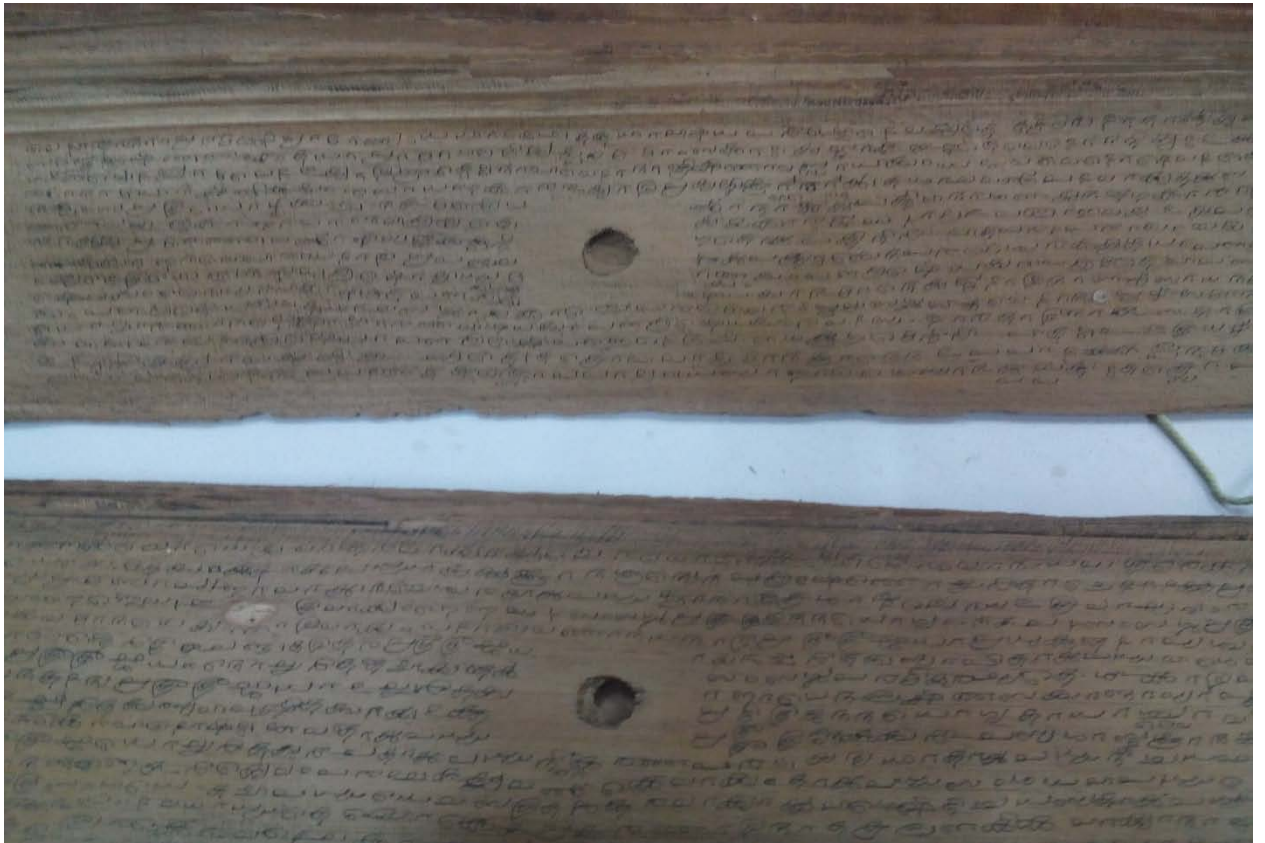
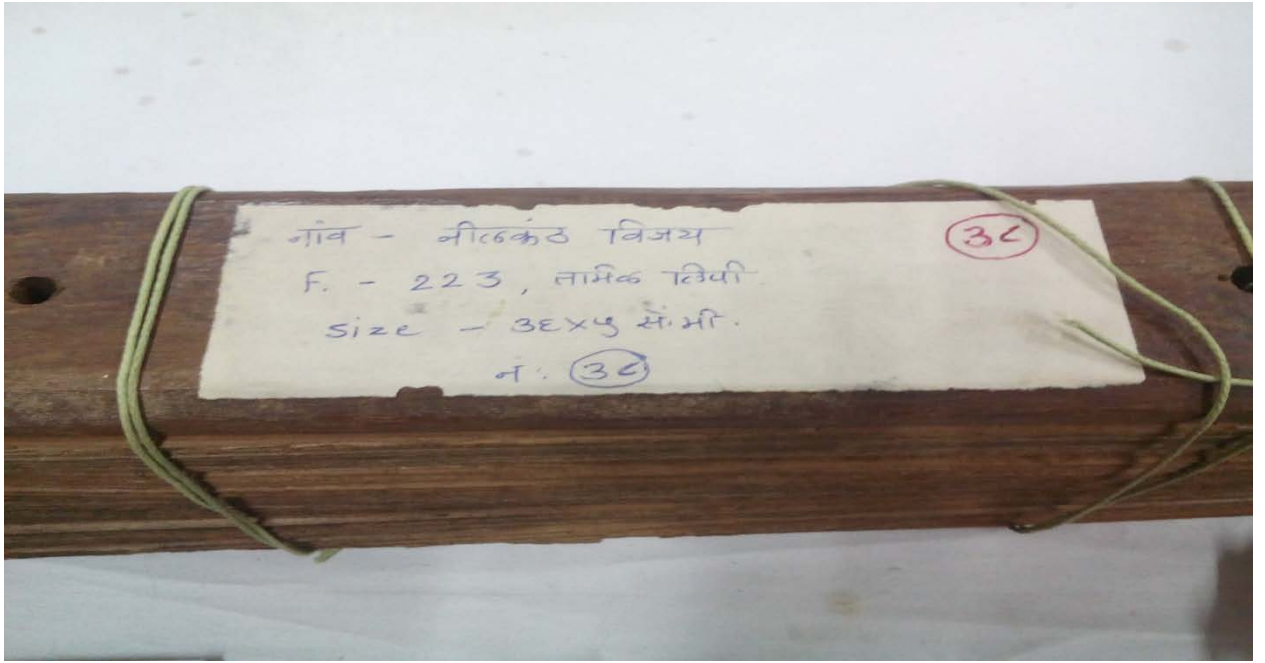

१. लेखनासाठी दो-या बांधलेली लाकडी फळी.

जनपाहतीसर्वदोषां ॥८७॥ सत्यवती हृदयरत्नखाणी ॥ रसभरितबोलिलालिंग
 ज्ञतएकोतदिनरजनी ॥ ब्रह्मानंदं करो नियां ॥८८॥ धन्यते शिवरात्रीव्रत ॥ श्रवणं
 त ॥ जेहेंपठणकरीतीसावचित्त ॥ धन्यपुण्यवंतनरतेची ॥८९॥ राज्ञनश्रोतेनि
 तानकरोतशिवलीलामृत ॥ निंदकअसुरकृतकीबहुत ॥ त्यांसप्राप्तकेंचेहें ॥९०॥
 ब्रह्मानंद ॥ तथाचेपदकल्हारसुगंध ॥ तेथेश्रीधरअभंगषट्पद ॥ कंजीघालित
 शिवलीलामृतग्रंथप्रचंड ॥ स्कंदपुराणब्रह्मोत्तरखंड ॥ परिसोतस
 द्वितीयोऽध्यायगोडहा ॥ १९२ ॥ श्री उमावल्लभा र्पणमस्तु ॥ ७ ७

अश्वतः रात्रावस्यथे : तथान्दिदिवसासंग्रामे प्र
 ॥ वायुजेतुमृतानेमेसंग्रामेरवितोन्निव ॥
 ॥ वल्दितोविरमेग्रासंमनेतोमनुजोयुव ॥ ३३ ॥
 तीस्रं भवति ॥ १७ ॥ कंसादिननराज्यस्थापनलक्षणस्य नि
 त्तं ॥ १७ ॥ अत्रावापराक्रमीतवान् इति न किमपि विद

३. दोन शाईचा वापर केलेली हस्तलिखिते

ताडपत्रावरील हस्तलिखित

ताडपत्रावरील सचित्र हस्तलिखित

..

सचित्र हस्तलिखिते

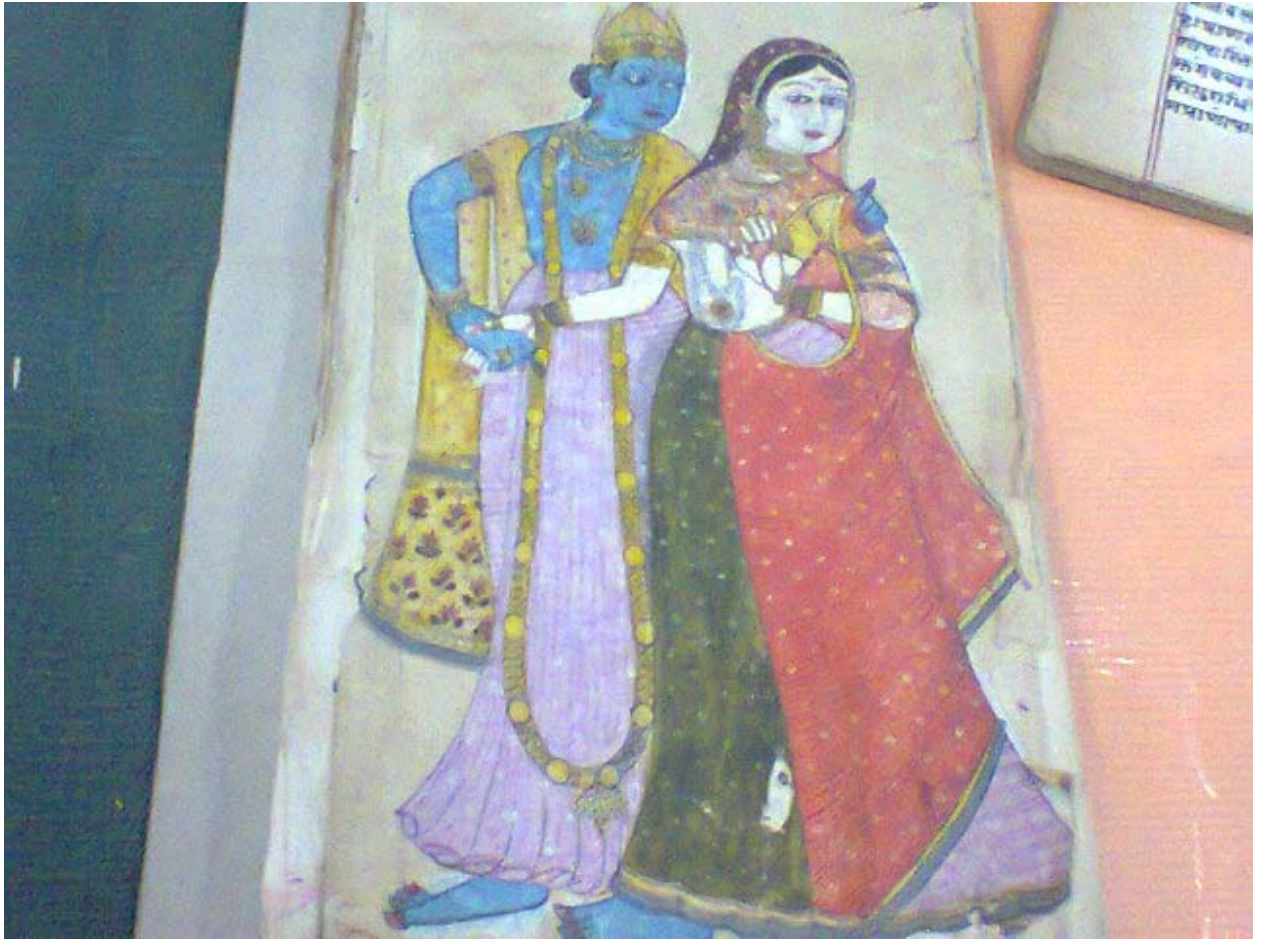

२५
भा. ३
८३

किं च शक्तो गुरुनर्थे उरेनेत्याह जनपति आदि शाने उपदिशति असा
 तंमनि अर्थकामादिमति तमः संसारं ॥५१॥ ननु तर्हि सवो विना को मा मेव किं ना
 पसरति अज्ञानादि त्याह त्वमिति प्रियन्वासा वाचरु ॥५२॥ अस्तु त्वामेव रा
 रणायामीत्याह त्वमिति अति बोधनाय उपदेशाय अर्थदायः परमार्थप्रका
 जनो जनस्यादिशतेः सती मति यया प्रपद्ये तदुत्तरत्यंतमः त्वं स्वव्य
 ज्ञानममो घर्मज्ञे सा प्रपद्यते येन जनो निजपहे ॥५३॥ त्वं सर्वलोकस्य
 सुहृद्विश्वेश्वरो व्यान्मा गुरुचो निमजीष्टमिद्धिः तया विना को न ज
 वेतमंधीजानाति संतं हृदि च धकामः ॥५४॥ तं त्वो महं देववरं वरेण्यं
 पद्यं शं प्रतिबोधनाय किं धर्षदाये न गवन्वो निर्गुणो बहू
 ध्यान् विरुणस्व मोकः ॥५५॥ अकृतवाचः ॥ इत्युक्ते वंते च यति जगवा
 नादिपुरुषः मस्य रूपी महानो धीविहरं सत्त्वमत्र वीत ॥५६॥ अत्राण
 महिता दिव्यो सोख्ययोगि यावती सत्यं तस्य राजवरा जगत्पुत्रं
 ज्ञेयतः ॥५७॥ अत्रो वा दधि निःसाक मा भत त्वं मे संशयः नाव्या साना
 ने गवन्वो ज्ञेयं तं तस्य सनातनं ॥५८॥

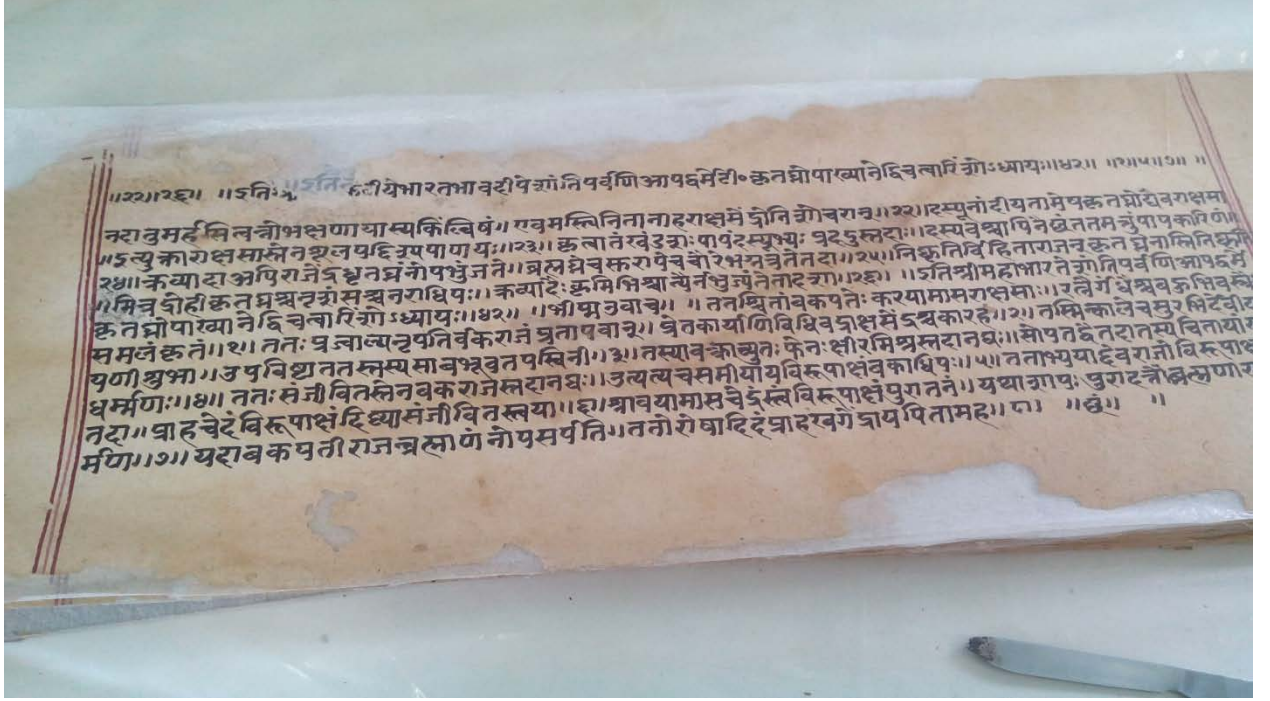
राकोः इत्येनवान् यथी न्प्रहंकारदान स्वमोकः स्वस्य विरुणस्व काशे ॥५९॥
 अत्रपतिवति ॥५९॥ अत्राणसहितो मस्य अत्राणमत्रो भतः अत्रे वा दित्यत्र धर्मः ॥५९॥

८३
२५

हस्तलिखिताचे संरक्षण व्हावे या हेतूने हस्तलिखितामध्ये सापाची कात ठेवण्याची पारंपारिक पद्धत

हस्तलिखिताचे संरक्षण व्हावे या हेतूने कागदाचे तुकडे पडलेल्या हस्तलिखिताला जॅपनिज टिश्यू पेपर चिकटवला.

भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर येथे हस्तलिखिते ठेवण्यासाठी लाकडी कपाटे वापरतात.

आनंदाश्रम येथे हस्तलिखिते ठेवण्याची पद्धत

आनंदाश्रम येथे NMM ने हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण या विषयावर कार्यशाळा आयोजित केली होती.